AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NAXÇIVAN BÖLMƏSİ
TARİX, ETNOQRAFİYA VƏ ARXEOLOGİYA İNSTİTUTU

VƏLİ BAXŞƏLİYEV, ZEYNƏB QULİYEVA, TURAN HƏŞİMOVA, KAMRAN MEHBALIYEV, ELMAR BAXŞƏLİYEV

NAXÇIVAN TƏPƏ YAŞAYIŞ YERİNDƏ ARXEOLOJİ TƏDQİQATLAR

Naxçıvan – 2018

Kitab AMEA Naxçıvan Bölməsi Rəyasət Heyətinin qərarı ilə nəşr olunur.

Elmi redaktor: **Qüdrət İsmayılzadə**
tarix üzrə elmlər doktoru, professor

Rəyçilər: **Abbas Seyidov**
tarix üzrə elmlər doktoru, professor
Abuzər Ələkbərov
tarix üzrə fəlsəfə doktoru

İSBN

Vəli Baxşəliyev, Zeynəb Quliyeva, Turan Həşimova, Kamran Mehbalıyev, Elmar Baxşəliyev. Naxçıvan təpə yaşayış yerində arxeoloji tədqiqatlar. *Naxçıvan: Əcəmi, 2018, 264 s.*

Kitabda Azərbaycan Respublikasının Naxçıvan şəhəri ərazisində yerləşən Naxçıvan təpə yaşayış yerində aparılan arxeoloji tədqiqat işlərinin nəticələri ümumiləşdirilmişdir. Arxeoloji tədqiqatlar Naxçıvan təpə yaşayış yerinin Eneolit dövrünün erkən mərhələsinə aid olduğunu göstərmiş, Naxçıvan şəhərində məskunlaşmanın 8 min il bundan əvvəl başladığını təsdiq etmişdir. Kitab mütəxəssislər və Universitet tələbələri və geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulmuşdur.

4700000000
053-2018

Bizim böyük məqsədimiz Naxçıvanın tarixini bütün, hərtərəfli öyrənmək, tədqiq etməkdir.

Azərbaycan xalqının ümummilli lideri
HEYDƏR ƏLİYEV

“Naxçıvan: ilk yaşayış və şəhərsalma yeri kimi” mövzusunda beynəlxalq simpoziumun keçirilməsi haqqında

NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASI ALİ MƏCLİSİ SƏDRİNİN

S Ə R Ə N C A M I

Azərbaycanın bəşər sivilizasiyasının ilk beşiklərindən olan Naxçıvan diyarı ən qədim mədəniyyət mərkəzlərindən və insanların ilkin məskunlaşdığı ərazilərdən biridir. Əlverişli iqlim şəraiti, gözəl təbiəti, əkin üçün yararlı torpaqları, həmçinin əhəmiyyətli coğrafi mövqedə yerləşməsi insanların Naxçıvan ərazisində məskunlaşmasına şərait yaratmışdır. Bu ərazidəki Qazma, Kilit, Daşqala, Ərməmməd mağaralarında yaşayan ibtidai insanlar Neolit dövründən başlayaraq I Kültəpə (VII-I minilliklər), Sədərək (VII-III minilliklər), Ovçulartəpəsi (V-III minilliklər), Xələc (V-III minilliklər), Duzdağ (V-III minilliklər), Şahtaxtı (III-I minilliklər), Nəhəcir (III-I minilliklər) kimi yaşayış yerləri salmışlar. Eramızdan əvvəl IV-I minilliklərə aid olan Gəmiqaya abidəsi, həmçinin III-I minilliklərə aid Əshabi-Kəhf dini və tarixi memarlıq kompleksi bu ərazinin ilkin məskunlaşma, eləcə də zəngin mədəniyyət mərkəzlərindən biri kimi əhəmiyyətini daha da artırır. Təsadüfi deyil ki, ilkin şəhər mədəniyyəti də məhz bu ərazidə meydana gəlmiş, bölgənin ən iri yaşayış məskəni olan Naxçıvan 5 min il bundan əvvəl şəhər kimi formalaşmağa başlamışdır. Naxçıvan Duzdağında (eramızdan əvvəl V-III minilliklər) şəhər mədəniyyətinin vacib elementləri olan emal mədəniyyəti və alətləri yaranmış, sənətkarlıq və ticarət inkişaf etmişdir.

İlkin yaşayış və şəhər mədəniyyətinin inkişaf etdiyi yer kimi Naxçıvan tarixinin öyrənilməsi, tədqiq və təbliğ olunması məqsədi ilə **qərara alıram:**

1. 2011-ci ilin iyul ayında Naxçıvan şəhərində “Naxçıvan: ilk yaşayış və şəhərsalma yeri kimi” mövzusunda beynəlxalq simpozium keçirilsin.

2. İlk yaşayış yeri və ilkin şəhər mədəniyyətinin yarandığı ərazi kimi Naxçıvan tarixinin sistemli şəkildə öyrənilməsi, eləcə də beynəlxalq simpoziuma hazırlıq məqsədi ilə Tədbirlər Planı təsdiq edilsin.

3. Bu Sərəncam imzalandığı gündən qüvvəyə minir.

Naxçıvan Muxtar Respublikası
Ali Məclisinin Sədri **VASİF TALIBOV**

Naxçıvan şəhəri, 07 iyun 2011-ci il.
№ 23-04/S

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ

Kültəpə yaşayış yerində və onun ətrafında aparılan araşdırmalar iqlim dəyişiklikləri ilə bağlı olaraq qədim insanların yaşayış yerlərini dəyişməyə məcbur olduğunu təsdiq edir. I Kültəpə yaşayış yerində həyat e.ə.VI minillik boyu davam etsə də e. ə.V minillikdə burada həyat kəsilmişdir. Kültəpədən tapılan bəzi keramika məmulatı e.ə. V minillikdə burada həyatın epizodik xarakter daşıdığını, daimi məskunlaşma olmadığını göstərir. Bununla belə e. ə. V minilliyin birinci yarısında Kültəpə ətrafında yaşayış davam etmişdir. Uzunoba və Uçan Ağıl yaşayış yerlərində aparılan araşdırmalar zamanı e. ə. V minilliyin birinci yarısına aid maddi-mədəniyyət nümunələri əldə edilmişdir. 2016-cı ildə Naxçıvançay vadisində Eneolit dövrünə aid yeni bir yaşayış yeri Naxçıvan təpə yaşayış yeri aşkar olunmuşdur. Sirabçay vadisində yerləşən Uçan Ağıl, Naxçıvançay vadisində yerləşən Uzunoba və Naxçıvan təpə yaşayış yerlərinin araşdırılması e.ə. V minilliyin əvvəllərində qədim insanların çay vadilərinə daha yaxın ərazidə məskunlaşdığını göstərir ki, bu da iqlim dəyişilmələri, daha doğrusu quraq iqlimlə bağlı ola bilərdi.

Araşdırmalar göstərir ki, uzun müddət davam edən quraqlıq mülayim və yağmurlu iqlimlə əvəz olunmuş, daşqınlar baş vermişdir. Yəqin elə bunun nəticəsidir ki, bəzi yaşayış yerlərinin üzəri qalın lil qatı ilə örtülmüş, vadidəki, yaşayış yerləri izsizləşmişdir.

Naxçıvançay və Sirabçay vadisində yerləşən bu unikal abidələrin tədqiqi Cənubi Qafqazın Son Neolit və Son Eneolit mədəniyyətləri arasındakı boşluğu doldurmağa imkan verir. Araşdırmalar Naxçıvan təpədə həyatın e. ə.V minilliyin əvvəlində başladığını deməyə imkan verir. Dalma təpə tipli keramika ilə xarakterizə edilən Naxçıvan təpə yaşayış yeri Cənubi Qafqaz və Yaxın Şərq arasında iqtisadi-mədəni əlaqələri öyrənmək baxımından əhəmiyyətlidir.

NAXÇIVAN TƏPƏ YAŞAYIŞ YERİNDƏ ARXEOLOJİ TƏDQİQATLAR

Cənubi Qafqaz mədəniyyətləri ilə Yaxın Şərq mədəniyyətləri arasındakı əlaqələrin mövcudluğu uzun müddətdir ki, qafqazşünas arxeoloqların diqqətini cəlb etməkdədir. R.M. Munçayev (*Мунчаев, Амиров, 2009, с. 41-52*), O. H. Həbibullayev (*Абибуллаев, 1982, с. 72*), İ.H.Nərimanov (*Нариманов, 1985,с. 271-277; Нариманов, 2003, с. 32*), T.D.Axundov (*Achundov, 2007, p. 95-122*) və digərləri Yaxın Şərq mədəniyyətlərinin Cənubi Qafqaza yayılması ilə bağlı fikirlər söyləmişlər. Bu əlaqələrin mövcudluğu indiyədək tək-tək tapıntılarla təmsil olunurdusa hazırda isə arxeoloji materialların kompleksi ilə təsdiq edilir. Belə abidələrdən biri Dalma təpə tipli keramika ilə xarakterizə olunan Naxçıvan təpə yaşayış yeridir (Şəkil 1). Cənubi Qafqazda ilk dəfə aşkar olunan bu mədəniyyətin elmi dövriyyəyə buraxılması və onun Cənubi Qafqaz mədəniyyətləri arasındakı yerinin müəyyən edilməsi olduqca vacibdir.

Naxçıvan təpə yaşayış yeri Naxçıvançayın sağ sahilində, dəniz səviyyəsindən 853 m yüksəklikdə yerləşir. Yaşayış yeri Naxçıvançay sularının açdığı yarğanın üzərində salınıb. Ehtimal ki, çay vaxtilə yaşayış yerinin yaxınlığından keçirmiş, hazırda isə ondan 200 m aralıdadır. Yaşayış yerinin bir hissəsi əkin sahələrinin altında qalmış, bir hissəsi isə Naxçıvançay üzərindən körpü çəkilərkən dağıdılmışdır. Hazırda yaşayış yerinin salamat qalan hissəsinin sahəsi 2 hektara yaxındır.

Yaşayış yeri 3x1,5 m ölçüdə iki şurfun qoyulması və iki 10x10 m sahədə geniş qazıntılar aparılmaqla tədqiq edilmişdir. Birinci qazıntı şurfu yaşayış yerinin şimal-şərq tərəfində qoyulmuşdur. Tədqiqat zamanı qum qarışıq torpaq layları, sahənin şimal tərəfində isə qumla dolu çuxur aşkar olunmuşdur. Çuxurun diametri 70 sm idi. Çuxur təmizlənərkən Eneolit dövrünə aid maddi-mədəniyyət nümunələri aşkar olunmuşdur.

Üst qatlardakı incə qum layı təmizləndikdən sonra təbəqə sərt gil layları ilə əvəz olundu. Sahədə 70 sm dərinlikdə dördkünc formalı otağın qalıqları aşkar olundu. Otağın uzunluğu 1, 5 m, eni isə 1, 3 m idi. Otağın şimal-qərb tərəfində diametri 60 sm olan çuxur olduğu müəyyən olundu. Onun içərisi qum qarışıq torpaqla dolmuşdu. Çuxur

təmizlənərkən Eneolit dövrünə aid keramika nümunələri aşkar olundu. 95 sm dərinlikdə iki ocaq aşkar olundu. Otağın döşəməsi qalın gil layı ilə suvanmışdı. Döşəmədən aşağıda iri çaydaşları qarışığı olan çınqıl təbəqəsi aşkar olundu. Bu təbəqədən Eneolit dövrünə aid keramika nümunələri tapılırdı. Çınqıl təbəqəsindən aşağıda isə heç bir tapıntı verməyən qəhvəyi rəngli, sərt ana torpaq layları aşkar olundu.

Bu şurfda aparılan qazıntılar mədəni təbəqənin 1, 5 m qalınlığında yığıldığını deməyə imkan verirdi. Lakin tədqiqatın gedişində bəzi yerlərdə mədəni təbəqənin 2 m qalınlığında olduğu müəyyən edildi.

İkinci şurf yaşayış yerinin şərq tərəfində 2x2 m ölçüdə qoyuldu. Qazıntı zamanı uçub-tökülmüş sərt torpaq layları və az miqdarda eneolit keramikası aşkar olundu. Sərt laylardan altda isə ana torpaq üzə çıxdı.

Birinci qazıntı sahəsi 10x10 m ölçüdə idi. Sahənin üst qatlarındakı eroziyaya uğramış laylar təmizlənərkən Eneolit dövrünə aid keramika nümunələri aşkar olundu. Tədqiqat zamanı qazıntı sahəsinin bəzi hissələrinin müasir dövrdə qazılmış dirək çuxurları ilə dağıdıldığı məlum oldu. Onlar dairəvi formalı idi. Çuxurların diametri 53 sm, dərinliyi 31 sm idi.

Birinci qazıntı sahəsində aparılan araşdırmalar zamanı iki tikinti qatı aşkar olundu. Birinci tikinti qatı yer səthindən 15-20 sm dərinlikdə aşkar olundu. Bu tikinti qatına dörd yaşayış binasının qalıqları daxil idi. Birinci otaq qazıntı sahəsinin şimal-şərq tərəfində aşkar olundu. Bu otağın uzunluğu 2, 7 m, eni 2, 35 m idi. Qərb divarın eni 53 sm, cənub divarın eni 55 sm idi. Onun iki divarı salamat qalmışdı. Onlardan biri 2, 90 m, digəri isə 2, 70 m uzunluğunda qalmışdı. Daha sonra şərq tərəfdə eni 80 sm olan torpaq platforma aşkar olundu və evin uzunluğu 1, 90 m oldu. Divarların eni 60 sm idi. Eni 70 sm olan qapı girişi cənub tərəfdə idi. Divarlar relyefdən asılı olaraq 32-40 sm hündürlükdə salamat qalmışdı. Tədqiqat zamanı otağın içərisindən Eneolit dövrünə aid keramika məmulatı, obsidian qalıqları, heyvan sümükləri aşkar olundu.

İkinci otaq qazıntı sahəsinin şimal-qərb tərəfində aşkar olundu. Bu otağın uzunluğu 3, 50 m, eni 3, 05 m idi. Eni 75 sm olan qapı girişi şərq tərəfdə yerləşirdi. Qərbdəki divarın eni 65 sm, şərqdəki divarın eni isə 56 sm idi. Bu otağın üç divarı salamat qalmışdı. Birinci divarın

uzunluğu 3, 80 m, ikinci divarın uzunluğu 3, 70 m, üçüncü divarın uzunluğu 2, 60 m idi. Divarlar 34-40 sm hündürlükdə salamat qalmışdı. Araşdırma zamanı otağın içərisindən Eneolit dövrünə aid keramika, obsidian qalıqları və heyvan sümükləri aşkar olundu.

Üçüncü və dördüncü otaqlara aid yalnız bir divarın qalığı aşkar olundu. Kərpicdən inşa edilən bu divarın uzunluğu 6, 50 m, eni 60 sm idi. Bu otaqların həmçinin digər otaqlarla ortaq divarları da var idi.

Üçüncü otaqda aparılan qazıntılar zamanı Eneolit dövrünə aid sadə və boyalı keramika, obsidian qəlpələri və heyvan sümükləri aşkar olundu. Bu otağın uzunluğu 5, 95, eni şimalda 3, 21 m, qərbdə 3 m idi. Bu otaqla ikinci otaq arasındakı divarın qalınlığı 55 sm idi. Divarlar 35-48 sm hündürlükdə salamat qalmışdı. Bu otağın tədqiqi zamanı 58-60 sm dərinlikdən başlayaraq 1027-ci kompleksdə torpağın rəngi dəyişməyə başladı ki, bu da növbəti təbəqənin varlığından xəbər verirdi. Lakin rəng dəyişikliyi yalnız az bir hissədə, otağın mərkəzi hissəsində idi. Digər hissələrdə sarı rəngli sərt təbəqə öz mövqeyini qorumaqda idi. Bu otağın digər divarları dağıntıya uğradığından onları müəyyənləşdirmək mümkün olmadı.

Dördüncü otağın içərisində aparılan qazıntılar zamanı divar qalıqları təmizləndi, Eneolit dövrünə aid sadə və boyalı keramika, obsidian qəlpələri, heyvan sümükləri aşkar olundu. Bu otağın uzunluğu 7, 10 m, eni şimalda 4, 06 m, qərbdə 4, 30 m idi. Bu otağın şərqindəki platformanın eni 1, 10 sm idi.

Bu evin içərisində aparılan qazıntı zamanı 48-50 sm dərinlikdən başlayaraq torpağın rəngində dəyişiklik yarandı. Lakin sahənin bəzi hissələrində sarı rəngli sərt torpaq qatı qalmaqda idi. Bu otağın da digər divarlarını müəyyənləşdirmək mümkün olmadı. Otağın şərq hissəsində çayın kənarında bir-birinin üzərinə yığılmış, torpaq qatlarına rast gəlinirdi. Bu laylar bir-birindən fərqlənirdi. 40-65 sm dərinlikdə incə qum laylarına rast gəlinirdi. Araşdırma bu hissədə tikinti qalıqlarının tez-tez dağıldığını və möhkəmləndirmə işlərinin aparıldığını deməyə imkan verir. Birinci şurfda aparılan qazıntı zamanı da iki təbəqədə qalın çınqıl layına rast gəlinmişdi. Geomorfoloqların və coğrafiyaçıların fikrinə görə vaxtilə güclü daşqınlar nəticəsində yaşayış yerində subasmalar olmuşdur.

Birinci tikinti qatına aid divarların və otaqların tədqiqi bu tikinti qatının əvvəlki təbəqənin küllü layı üzərində salındığını deməyə

imkan verir. Kərpic divarlar kül təbəqəsi üzərində inşa edildiyi üçün bəzi yerlər möhkəmləndirilmişdi və bunun nəticəsində divarların hündürlüyü fərqli idi. Araşdırmaya əsasən birinci tikinti qatının 70-75 sm dərinliyədək davam etdiyini demək olar.

Qazıntı 70 sm dərinliyə çatdıqda sahənin hər yerində boz rəngli küllü dolğu təbəqəsi aşkar olundu. Bu sahədə tədqiqatların davam etdirilərkən iki ocaq qalığı aşkar olundu. Ocaqlar uzun müddət fəaliyyət göstərdiyi üçün onların külü geniş sahəyə yayılmışdı.

Birinci ocaq yeri sahənin şimal tərəfində, ikinci otağın altında aşkar olundu. Onun diametri 1, 52 m idi (1053). Ocağın içərisindəki dolğu yumşaq, ətrafı isə sərt idi və aydın plan verirdi. Ocaq təmizlənərkən açıq boz rəngli kül üzərində üfüqi şəkildə olan xeyli keramika nümunələri, heyvan sümükləri və obsidian parçaları aşkar olundu. Keramika nümunələrinin bir hissəsi təsərrüfat qablarına, digər hissəsi isə mətbəx qablarına aid idi. Onlar arasında boyalı keramika məmulatı da var idi. Kül qalıqları təmizləndikdən sonra ocağın mərkəzi hissəsinin oval formalı olduğu müəyyən olundu. Onun ölçüləri 50x60 sm idi. Ocağın dərinliyi 15 sm idi. Bu ocaqdan altda yenə də boz rəngli keramika, heyvan sümüyü və obsidian qalıqları ilə zəngin olan dolğu təbəqəsi davam edirdi.

İkinci ocaq qazıntı sahəsinin şərq yarımhissəsində aşkar olundu (1054). Bu ocaq yeri oval formalı olub diametri bir tərəfdə 1, 90 m, o biri tərəfdə isə 1, 80 m idi. Ocağın içərisi boz rəngli kül ilə dolmuşdu. İçərisində üfüqi vəziyyətdə keramika nümunələri, obsidian parçaları və heyvan sümükləri aşkar olundu. Bu ocaq birinci ilə müqayisədə daha dərin olub, dərinliyi 40 sm idi və digər laylarda da davam edirdi. Ocağın içərisi təmizlənərkən hündür dabanlı manqal tipli qabın parçası aşkar olundu. Tapılma kontekstlərinin araşdırılması bu tip manqallardan çörək bişirmək məqsədilə istifadə olunduğunu göstərir. Ocağın ətrafında sərt dolğu təbəqəsi var idi. Bu dolğu boz rəngli kül qarışığı olan torpaq laylarından ibarət idi. Dolğu təbəqəsi qazılarkən keramika nümunələri, heyvan sümükləri, obsidian parçaları aşkar olunurdu. Tapıntılar arasında boyalı və basma naxışlı keramika nümunələri də var idi.

Araşdırma zamanı üçüncü otağın şərq küncündə bu mərhələyə aid olan, kiçik həcmli içərisində qırmızı boya saxlanmış qabın bir hissəsi aşkar olundu (1066). Onun ətrafında keramika parçaları,

heyvan sümükləri və obsidian parçaları var idi. İçərisində qırmızı boya olan gil qablar bizim Kültəpə yaşayış yerində apardığımız araşdırmalar zamanı da aşkar olunmuşdur. İçərisində qırmızı boya saxlanan qablar həmçinin Osman Həbibullayevin Kültəpədəki qazıntıları zamanı da Neolit dövrünə aid təbəqədən tapılmışdır. Ehtimal ki, bu boyadan qabların rənglənməsində istifadə olunmuşdur. I Kültəpədə üzəri qırmızı boya ilə örtülüb cilalanmış qablara rast gəlinmişdir. Naxçıvan təpə yaşayış yerində isə həm üzəri qırmızı boya ilə örtülən qablara, həm də boyalı qablara çox rast gəlinmişdir.

Bu mərhələdən aşağıda birinci sahənin şərq yarımhissəsində təqribən 1 m dərinlikdə daha iki ocağın qalıqlarına rast gəlindi.

Birinci ocaq dördüncü sahənin şimal tərəfində yerləşirdi və oval formalı idi (1077). Onun uzunluğu 1,90 m, eni 1, 30 m idi. Onun içərisi boz rəngli torpaq qarışıq küllə dolmuşdu. Onun içərisində üfüqi vəziyyətdə duran təsərrüfat və məişət qablarının qalıqları, heyvan sümükləri və obsidian parçaları aşkar olunurdu. Onun içərisində olan kül laylarının davam etməsi ocaqdan uzun müddət istifadə olunduğunu göstərirdi. Ocağın dərinliyi 40 sm idi.

İkinci ocaq sahənin şərqində, torpaq platformanın yaxınlığında aşkar olundu (1078). Onun uzunluğu 1, 90 m, eni 1, 30 m idi. Ocağın içərisi boz kül qarışığı olan torpaqla dolmuşdu. Araşdırma zamanı içərisində üfüqi vəziyyətdə saxlanmış keramika nümunələri, heyvan sümükləri və obsidian parçaları aşkar olundu. Ocağın dərinliyi 40 sm idi. Araşdırmanın gedişində onun yarımqazma tipli evin içərisində olduğu müəyyən olundu.

Tədqiqat zamanı 1, 40 - 1, 50 m dərinlikdə dördkünc formalı otağın qalıqları aşkar olundu. Otağın şərq divarı ana torpaqda qazılmış, şimal divarı isə kərpiclə hörülmüşdü. Bu divarın bir qismi dağıdılmış və şərq küncdə üzəri qara rəngli küllə örtülmüşdü. Şərq divar eroziyaya uğradığından onun da planı bir qədər dəyişmişdi. Otağın digər divarlarını müəyyənləşdirmək mümkün olmadı. Onun mərkəzi hissəsində, yuxarıda qeyd etdiyimiz, dairəvi formalı ocağın qalıqları, ondan bir qədər aralıda isə digər ocağın qalıqları var idi. Onun uzunluğu 5, 30 m, eni qərbdə 3, 40 m, şimalda 3, 56 m idi. Bu otağın içərisində küncə toplanmış daşlardan birinin dən daşının parçası olduğu müəyyən olundu.

Bu otağın şimal divarı qazıntı sahəsini iki hissəyə bölmüşdü. Araşdırma zamanı otağın divardan kənarda qalan hissəsində iri dən daşı aşkar olundu (1089). Onun ətrafından həmçinin keramika nümunələri və obsidian parçaları aşkar olundu. Ehtimal ki, bu hissə təsərrüfat sahəsi olmuşdur.

Araşdırmalara əsasən demək olar ki, Naxçıvan təpə yaşayış yerinin sakinləri ilk dövrlərdə bir tərəfi ana torpaqda qazılmış, digər qismi isə kərpiclə hörülmüş yaşayış evlərindən istifadə etmişlər. Bu tip yaşayış evlərinin qalıqlarına Ovçular təpəsində (*Marro, Bakhshaliyev and Ashurov, 2009, p. 31-87*) və Yeni yol (*Baxşəliyev, Quliyeva, Rzayeva, 2017, s. 50*) yaşayış yerində rast gəlinmişdir. Yaşayış yerində xeyli kül təbəqəsinin olmasına baxmayaraq ağac kömürünün qalıqlarına çox az rast gəlinmişdir. Bu isə yanacaq kimi ağacdan az istifadə olunduğunu göstərir.

İkinci qazıntı sahəsi birinci ilə yanaşı yerləşirdi. Sahənin üzərindəki torpaq qalıqları atıldıqdan sonra bütün sahədə qazıntıya başlanıldı. Sahənin üzərindəki eroziyaya uğramış laylar götürülərkən Eneolit dövrünə aid keramika nümunələri, az miqdarda heyvan sümükləri, obsidian parçaları aşkar olundu. Keramika nümunələri arasında basma naxışlı qabların parçaları və boyalı nümunələr də var idi. Eroziyaya uğramış üst laylar götürüldükdən sonra sarı rəngli sərt mədəni təbəqəyə rast gəlindi. Bu təbəqədə bütün sahədən keramika parçaları aşkar olundu. Ən çox keramika parçaları sahənin qərb divarı yaxınlığında tapılırdı. Keramika nümunələri çəhrayı rəngli, saman qarışıqlı, bəzən boyalı naxışlı idi. Tədqiqat zamanı az miqdarda boz və qara rəngli keramika da aşkar olundu. Sahənin şimal-qərb tərəfində saxsı parçaları ilə birlikdə iy başlığı aşkar edildi (2002). Onun ölçüləri 1, 75 sm x 3 sm idi. Bu sahədən həmçinin qalın divarlı gil qabın parçaları aşkar olundu. Sahənin cənub divarı yaxınlığında saman qarışıq gildən hazırlanmış qabın parçaları (2004) aşkar olundu.

Qazıntı sahəsində 20-23 sm dərinlikdə, sahənin qərb hissəsində kərpicdən inşa olunmuş tikinti qalıqları aşkar olundu. Birinci otaq qazıntının qərb hissəsində yerləşirdi. Qazıntının qərb hissəsinə söykənən divar olduqca pis saxlanmışdı. Onun eni 40 sm idi. Otağın şərq divarı daha yaxşı saxlanmışdı. Otağın şimal divarı yaxşı saxlanmamışdı. Amma buna baxmayaraq tikinti qalıqlarına əsasən otağın ölçülərini müəyyən etmək mümkün oldu. Onun uzunluğu 6, 20

m, eni cənubda 1, 50 m, şimalda isə 2, 60 m idi. Divarlar təqribən 30 sm hündürlükdə salamat qalmışdı. Otağın şərq divarına bitişik eni 1, 10 m, uzunluğu 4, 40 m olan torpaq platforma aşkarlandı. Burada aparılan tədqiqatlar zamanı açıq çəhrayı rəngli, çərtmə və dırnaq naxışlı keramika parçaları, sümük qalıqları tapıldı. Əsasən qara rəngli obsidian parçalarının sayı təbəqə dərinləşdikcə artırdı. Az sayda boz rəngli obsidian parçaları və bir ədəd çaxmaqdaşı parçası da aşkar olundu. Otağın platformaya bitişik hissəsində cənubdan 2, 30 m məsafədə ocaq qalıqları müəyyənləşdirildi. Analiz üçün torpaq götürüldü. Ocaq 48-70 sm dərinlikdə idi. Ocaq 2047 nomrə ilə adlandırıldı. Bu təbəqə dərinləşdikcə təbəqənin rəngi tədricən dəyişirdi. Boz rəngli kül təbəqəsi sahənin müəyyən hissələrində üzə çıxmağa başladı.

İkinci otaq birincinin şərq hissəsində aşkar olundu (Şəkil 2). Otağın kərpicdən inşa olunmuş divarları aydınca izlənirdi. Onun bir hissəsi uçub içəri tökküldüyündən planını müəyyənləşdirmək çətinlik törədirdi. Araşdırma zamanı bu otağın düzgün olmayan düzbucaqlı formasında olduğu müəyyənləşdirildi. Otağın uzunluğu 5,40 m, eni cənubda 2, 30 m, şimalda 1, 60 m idi. Divarlar 30 sm hündürlükdə salamat qalmışdı. Bu otağın içərisində, mərkəzi hissədə bir yerə toplanmış keramika parçaları və dən daşı aşkar olundu. Keramika parçaları mətbəx və təsərrüfat qablarının parçalarından ibarət idi (2024). Onlar arasında sadə və basma naxışlı keramika nümunələri də var idi. Tədqiqat zamanı keramika hissələrinin ocağın üzərində olduğu müəyyən olundu. Ocağın eni 1, 10 m, uzunluğu 1, 80 m-dir. Ocaq 30-58- sm dərinlikdə yerləşirdi.

Sahənin şərq yarımhissəsində aparılan araşdırmalar zamanı uçub sahəyə dağılmış kərpic qalıqları izləndi. Bu təbəqədən az miqdarda keramika və obsidian parçaları, həmçinin heyvan sümükləri aşkar olundu. Bu sahənin cənub qismində təbəqənin rəngi dəyişməyə başladı. Təbəqə kül və qum qarışıq torpaqdan ibarət idi. Təbəqədən saman qarışığı olan sarı və çəhrayı rəngli keramika, obsidian parçaları aşkar olunurdu. Bu sahədə növbəti layların araşdırılması zamanı düzgün olmayan dördkünc planlı otağın qalıqları aşkar olundu. Bu üçüncü otaq idi. Otaq trapes planlı idi. Onun uzunluğu 5, 50 m, eni cənubda 1,60 m, şimalda 2 m idi. Divarlar 30-40 sm hündürlükdə salamat qalmışdı. Tədqiqat zamanı otağın qərb divarı yaxınlığında

oval formalı ocağın bir hissəsi aşkar olundu. Daha sonra ocağın otağın içərisində olduğu aydınlaşdırıldı. Ocağın uzununa diametri 70 sm, eninə isə 35 sm idi. Ocaq təmizlənərkən heyvan sümükləri, keramika nümunələri və obsidian parçaları aşkar olundu (2046). Ocaq 50-63 sm dərinlikdə yerləşirdi.

Dördüncü otaq sahənin şərq hissəsində idi. Evin uzunluğu 6.20 m, eni cənubda 1, 10 m, şimalda 1, 52 m idi. Otağın şərqində iki torpaq platforma aşkar olundu. Onlardan birinin uzunluğu 2, 20 m, eni 80 sm (2126) digərinin uzunluğu 2, 30 m, eni 40 sm idi (2127). Divarlar 25 sm hündürlükdə qalmışdı. Torpaq platformalar arasında oval formalı ocaq aşkar olundu (2061). Ocağın içərisi təmizlənərkən çəhrayı rəngli keramika, obsidian parçaları və heyvan sümükləri aşkar olundu.

Digər iki otaq qazıntı sahəsinin şimal tərəfində aşkar olundu. Beşinci otağın uzunluğu 5 m, eni 4 m idi. Onun şimal tərəfində kubşəkilli torpaq platforma var idi. Divarlar 30 sm hündürlükdə salamat qalmışdı. Bu sahədə I tikinti qatı 78-79 sm dərinliyədək davam edirdi. Otağın içərisi tədqiq edilərkən boyalı keramika hissələri, qulp şəkilli çıxıntılar, müxtəlif naxışlı keramika, daş alətlər, nisbətən iri həcmli obsidian parçaları aşkar olundu. Tədqiqat zamanı şərq tərəfdə qapı girişinin olduğu müəyyən olundu. Qapı girişinin eni 1 m idi.

Altıncı otaq qazıntı sahəsinin şərq tərəfində aşkar olundu. Otağın uzunluğu 4, 40 m, eni şərqdə 3, 26 m, qərbdə isə 4, 10 m idi. Tədqiqatın gedişində cənub divarına bitişik, uzunluğu 3, 50 m, eni 84 sm olan torpaq platforma aşkar olundu (2099). Tədqiqat zamanı bu sahədən boyalı keramika, həvəng daşının parçası, müxtəlif naxışlı keramika hissələri tapıldı.

Bu tikinti qatından altdakı təbəqələrdə aparılan qazıntı zamanı tikinti qalıqlarına rastlanmadı lakin ocaq yerləri aşkar olundu. Boz rəngli küllü torpaq layı sahənin hər yerində davam etməkdə idi.

Tədqiqat zamanı divar qalıqlarından altda 82 sm dərinlikdə dairəvi formalı ocaq aşkar olundu və analiz üçün torpaq götürüldü. Həmin ocaq sahəsindən keramika nümunələri, obsidian parçaları və heyvan sümükləri aşkar olundu (2056). Ocağın içərisi boz rəngli küllə dolmuşdu. Bu təbəqədən bəzək qabı, narıncı rəngdə boyaq qalığı da tapıldı (2057).

Eyni dərinlikdə (82-85 sm) qazıntı sahəsinin şərq yarımhissəsində divar qalıqlarından altda iki ocaq aşkar olundu. Ocaqların biri (2110) oval formalı idi. Ocağın uzunluğu 1, 90 m, eni 74x94 sm arasında, dərinliyi 30 sm idi. Ocaqdan çəhrayı rəngli, barmaq və dırnaq basqılı keramika nümunələri tapıldı.

İkinci ocaq (2111) altıncı otağın qərb divarının (2071) altından aşkar olundu. Ocağın uzunluğu 1m, eni 90 sm, dərinliyi 12 sm-idi. Ocaqdan qara, boz rəngli obsidian parçaları, çəhrayı rəngli, barmaq basqısı ilə naxışlanmış keramika hissələri tapıldı. Bu sahədə aparılan tədqiqat zamanı 1, 07 m dərinlikdə kömür və boya qalıqları tapıldı (2121) və analiz üçün götürüldü.

Bu təbəqəyə aid digər bir ocaq 1 m dərinlikdə (2090) üçüncü otağın şimal küncündə aşkar olundu. Ocaq oval formalı idi. Onun uzunluğu 60 sm, eni 40 sm idi. Ocağın ətrafından dən daşı, çölməyin bir hissəsi, barmaq basqılı və darama naxışlı keramika tapıldı. Həmçinin daş alətin hissələri, az miqdarda obsidian və sümük qalıqları tapıldı. Ocaqdan tapılan manqal hissəsinin hündürlüyü 15 sm, diametri 32 sm, divar qalınlığı 3 sm-dən 4, 5 sm qədərdir.

Daha sonra dördüncü otağın qərb tərəfində 3, 40 x 3, 40 m sahədə mədəni təbəqənin xüsusiyyətini müəyyən etmək üçün şurf qoyuldu. 1, 15 m dərinlikdə, sahənin şərq tərəfində iri həcmli qabın gövdəsi və digər keramika nümunələri aşkar olundu (2074). 1, 23 m dərinlikdə isə ocaq izinə və döşəmə qalığına rast gəlindi (2076). Araşdırma zamanı bu sahədən 2 ədəd muncuq tapıldı. Tədqiqat zamanı sahənin bir hissəsində ana torpaq üzə çıxarıldı. Digər hissədə isə təbəqə davam edirdi. Müəyyən edildi ki, ocaq qalıqları 1, 40 m dərinliyədək davam edir. Bu ocaqdan analiz üçün torpaq götürüldü (2081). Qazıntı 1, 60 m dərinliyə çatdıqda yarımqazma tipli evin qalıqları aşkar olundu. Onun içərisi kömür qarışıq torpaq layları ilə dolmuşdu. Bu kömür qalıqlarının bir hissəsi analiz üçün götürüldü (2087). Həmin dərinlikdə şimal divarından 70 sm, qərb divarından 2, 40 m məsafədə ağız hissəsinin diametri 35 sm olan bir küpə parçasına rast gəlindi. Onun ətrafından çox miqdarda keramika hissələri və sümük qalıqları tapıldı. Yarımqazma tipli evin içərisi tədqiq edilərkən 1, 90 m dərinlikdə oval formalı ocaq aşkar olundu. Onun diametri 37x64 sm, dərinliyi 10 sm idi (2101). Araşdırma zamanı şurfda

mədəni təbəqənin 2, bəzi hissələrdə isə 2, 10 m olduğu müəyyən olundu.

Araşdırmalara əsasən demək olar ki, yaşayış yerində iki tikinti qatı olmuşdur. İkinci tikinti qatı iki mərhələlidir. Bu tikinti qatı təqribən 0,78-2, 10 m dərinlikdə yerləşir. İkinci tikinti qatının ikinci mərhələsi yalnız ocaqlara əsasən müəyyən olunmuşdur. Ən altda yerləşən birinci mərhələ üçün isə yarımqazma tipli evlər xarakterik olmuşdur (Şəkil 3). Bu tip yaşayış evinin qalığı ikinci qazıntı sahəsində qoyulan şurfda aşkar olunmuşdur. Qazıntı sahəsində düzgün olmayan dördkünc formalı otağın yalnız bir hissəsi aşkar olunmuşdur.

İkinci yarımqazma tipli ev birinci sahədə aşkar olunmuşdur. Onun bir qismi torpaqda qazılmış, digər hissəsi isə divarla möhkəmləndirilmişdir. Onun içərisində ocaq qalığı, keramika parçaları və dən daşının parçası tapılmışdır. Ona birləşik təsərrüfat binasının yalnız bir hissəsi qalmışdır.

İkinci tikinti qatı dərində yerləşdiyindən onu bütövlükdə tədqiq etmək mümkün olmamışdır.

Birinci tikinti qatı abidənin üzərindən 30 sm dərinlikdən başlayaraq 78 sm dərinliyədək davam edir. Bu tikinti qatı üçün dördkünc formalı yaşayış binaları xarakterik olmuşdur. Bu mərhələyə aid otaqlar düzgün olmayan dördkünc formaya malikdir. Otaqların içərisindən keramika parçaları, əmək alətləri aşkar olunmuşdur.

Yaşayış yerindən aşkar olunan arxeoloji materialların əksəriyyəti keramika məmulatı və obsidian parçalarından ibarətdir.

Əmək alətləri olduqca azdır. Dən daşları tək-tək nümunələrlə təmsil olunmuşdur. Sümük alət bir nümunə ilə təmsil olunmuşdur. Çaxmaq daşından az istifadə olunmuşdur. Onlar tək-tək nümunələrlə təmsil olunmuşdur. Əmək alətləri arasında obsidian alətlər daha çoxdur. Yaşayış yerindən minlərlə obsidian parçası tapılmışdır. Amma obsidian alətlər arasında da oraq dişləri olduqca azdır. Ehtimal ki, bu əhalinin məşğuliyyəti ilə bağlı olmuşdur.

Keramika məmulatı başlıca olaraq e.ə. V minilliyin birinci yarısı üçün xarakterikdir. Keramika məmulatının əsas xüsusiyyəti Dalma təpə tipli boyalı və basma naxışlı keramikanın olmasıdır. Bu tip keramika ilə xarakterizə edilən yaşayış yeri Cənubi Qafqazda ilk dəfədir ki aşkar olur. Naxçıvan yaşayış yerinin tədqiqi yalnız

Azərbaycanın deyil, bütövlükdə bütün Cənubi Qafqazın Eneolit mədəniyyətinin ardıcıl mərhələlərini öyrənməyə imkan verir.

Keramika məmulatını yaşayış yerinin stratiqrafiyasına uyğun olaraq iki dövrə bölmək olar. Ümumiyyətlə, hər iki təbəqənin keramika məmulatı hazırlanma texnologiyası və naxışlanmasına görə bənzərdir. Onlar gil laylarını bir-birinin üzərinə yapışdırmaq və bir-birinin üzərinə qoymaqla, yəni lent üsulu ilə hazırlanmışdır. Bəzi qabların üzəri incə təbəqə ilə suvanmışdır. Araşdırma göstərir ki, bu bəzi hallarda qabların rəng tonunu dəyişmək, bəzən isə ornamentasiya ilə bağlı olmuşdur. Bu xüsusilə barmaq basqısı ilə naxışlanmış keramikaya aiddir. Araşdırmalar göstərir ki, səliqəsiz və qarışıq barmaq basqıları qabların üzərinə ayrıca layların yapışdırılması ilə bağlı olmuşdur. Fikrimizcə, bəzi tədqiqatçılar barmaq basqılı keramikanın etnoqrafik xüsusiyyətlərlə bağlı olmasını ehtimal etməkdə haqlıdırlar (*Henrickson and Vitali, 1987, p. 37-40*). Lakin bəzən bu üsuldan qabların təmir edilməsi üçün də istifadə olunmuşdur. Keramika məmulatı başlıca olaraq saman qarışığı olan gildən hazırlanmış və qırmızı rəngin müxtəlif tonlarında bişirilmişdir. Qum qarışığı olanlar tək-tək nümunələrlə təmsil olunmuşdur. Rəng tonları sarı və qırmızının müxtəlif tonları ilə təmsil edilmişdir. Az miqdarda boz rəngli qablara təsadüf olunmuşdur.

Birinci dövrə üst təbəqədən aşkar olunan keramika məmulatı aiddir (Şəkil 21-67; Şəkil 114-162). Bu dövr dördkünc formalı arxitektura ilə fərqlənir. Bu təbəqədən aşkar olunan keramika məmulatını altı qrupa bölmək olar. Birinci qrupa sadə keramika məmulatı, ikinci qrupa boyalı keramika məmulatı, üçüncü qrupa qırmızı boya ilə örtülmüş naxışsız keramika, dördüncü qrupa basma naxışlı keramika, o cümlədən barmaq basqısı ilə naxışlanmış keramika, beşinci qrupa daraq basqısı ilə naxışlanmış keramika, altıncı qrupa daraqvari alətlə üfüqi zolaqlar şəklində naxışlanmış keramika aiddir.

Sadə keramika məmulatı üstünlük təşkil edir (Şəkil 5). Onlar başlıca olaraq incə saman qarışığı olan gildən hazırlanaraq yaxşı bişirilmişdir. Lakin bəzən qabların divarları arasında bişməmiş boz rəngli təbəqəyə rast gəlinir. Bu tip qablardan bəzisinin üzəri sarı boya ilə örtülərək az cilalanmışdır. Bəzi qabların iç tərəfi kobud şəkildə daraqvari alətlə düzəldilmişdir. Qabların bəzisinin içərisinə qırmızı

rəng çəkilərək cilalanmışdır. Bəzi qabların qulpşəkilli çıxıntıları vardır. Bu qrupdakı qablar başlıca olaraq kasa, küpə və çölməklərdən ibarətdir. Bu qrupa gil manqallar (Şəkil 4) və iri həcmli təsərrüfat qabları da aiddir. Bu tip keramika məmulatı Culfa Kültəpəsi (*Abedi et al., 2014, p. 38*), Dalma təpə (*Hamlin, 1975, p. 101*), Dava Göz tepe (*Abedi, 2017, p. 73*), Seh Gabi B (*Henrickson,1983, p. 232-236*) yaşayış yerlərindən məlumdur.

İkinci qrupdakı qablar boyalıdır (Şəkil 6). Onlar başlıca olaraq qatqısı olmayan gildən hazırlanaraq yaxşı bişirilmişdir. Bu tip keramika kəsikdə qara rəngdədir. Onlar hər iki üzdən qırmızı boya ilə örtülərək xarici səthləri qara rənglə həndəsi motivdə naxışlanmışdır. Üzərində və içərisində saman izlərinə rast gəlinməmişdir. Naxışlar olduqca müxtəlifdir. Bir-birinin içərisinə çəkilmiş üçbucaqlar üstünlük təşkil edir. Bundan başqa yolkaşəkilli, bir-biri üzərində olan kiçik üçbucaqlar, içərisi paralel xətlərlə doldurulmuş ücbucaqlar, torşəkilli və sünbülşəkilli naxışlar da vardır. Bəzən naxışlar qabların sarı rənglə boyanmış səthinə, bəzən isə boyanmamış səthinə qara rənglə çəkilmişdir. Naxışlar sünbülvari formadadır. Keramika parçalarının birinin səthi bitişik rombların içərisinə çəkilmiş üçbucaqlarla naxışlanmışdır. Bu tip boyalı keramika məmulatı Dalma təpə (*Hamlin, 1975, fig. 4, A, E; fig. 7, D; Fig. 10, A*), Culfa Kültəpəsi (*Abedi et al., 2014, p. 38, fig. 10, 1-3,5-8*), Seh Gabi B (*Henrickson,1983, p. 253-304, fig. 55, 1.1, 1.2; fig. 56, 14.1, 14. 3; fig. 61, 53.1,53.8*), Lavin təpə (*Hejebri et al. 2012, fig.7-9*), Sonqar vadisi (*Heyderyan, 1392, fig. 6, 15-17*), Hacı-Firuz (*Voigt, 1983, fig. 97*) və digər yaşayış yerlərindən məlumdur.

Üçüncü qrupdakı keramika məmulatı saman qarışıq, bəzən isə qatqısız gildən hazırlanmış və hər iki üzdən, bəzən də yalnız xaricdən və ağzının kənarı içəridən qırmızı boya ilə örtülmüşdür. Bu tipdəki keramikanın hər iki üzündə saman izləri vardır (Şəkil 7). Bu tip keramika Dalma təpə (*Hamlin, 1975, p. 117*), Seh Gabi B (*Henrickson,1983, p. 226-230*), Lavin təpə (*Hejebri et al. 2012, p. 101*), Culfa Kültəpəsi (*Abedi et al., 2014, p. 38*) digər yaşayış yerlərindən məlumdur.

Dördüncü qrup keramika saman qarışığı olan gildən hazırlanmış, bəzən yaxşı, bəzən isə qeyri-bərabər bişirilərək basma ornamentlə naxışlanmışdır (Şəkil 8; Şəkil 9). Ornamentlər olduqca

müxtəlifdir. Onlar xüsusi alətin basılması ilə hazırlanmışdır. Onların bəzisi dırnaq və barmaq basqısı ilə icra edilmişdir. Bəzi ornamentlər küt alətin basqısı ilə icra olunmuşdur. Ornamentlər arasında çərtmələr üstünlük təşkil edir. Naxışların bir qismi olduqca düzgün və səliqəlidir. Digər qismi isə qarmaqarışıqdır. Ehtimal ki, bəzi naxışlar dırnaq və barmaq basqısı ilə hazırlanmışdır. Bu xüsusilə üzəri suvanmış qablarda özünü göstərmişdir. Bu qrupdakı qablar istifadə edilmə sahəsinə görə də müxtəlifdir. Onlar arasında olduqca səliqəli hazırlanmış yemək, mətbəx və təsərrüfat qablarına rast gəlinir. Qabların bəzisi hər iki üzdən, bəzisi isə xaricdən qırmızı boya ilə örtülmüşdür. Bu tip keramika Dalma təpə (*Hamlin, 1975, p.101, fig. 8*), Seh Gabi B (*Henrickson,1983, p. 242-251, fig. 49-54*), Siahbid (*Henrickson,1983, fig. 104*), Çoga Maran (*Henrickson,1983, fig. 105*), Lavin təpə (*Hejebri et al. 2012, p. 101, fig. 9, 172; fig. 10, 1069*), Sonqar vadisindəki (*Heyderyan, 1392, fig. 3; fig. 5; fig. 7-8*) abidələrdən məlumdur.

Beşinci qurup qablar daraq basqısı ilə naxışlanmışdır (Şəkil 10). Bu tip keramika nümunələri başlıca olaraq iri həcmli qabların parçalarından ibarətdir. Lakin onlar arasında incə hazırlanmış məişət qabları da vardır. Bu tip keramika məmulatının bəzisi sadə, bəziləri isə sarı, ya da qırmızı boya ilə örtülüdür. Daraq basqıları bəzən səliqəli olub müəyyən kompozisiya yaradır, bəzən isə səliqəsiz və qarışıqdır. Bu tip keramika Dalma təpə yaşayış yerindən yaxşı məlumdur (*Hamlin, 1975, fig. 8, E; Pl. II, b*).

Altıncı qrupdakı keramika nümunələri daraqvari alətlə naxışlanmışdır (Şəkil 11). Bu tip keramika məmulatı olduqca azdır və incə daraqvari alət vasitəsi ilə naxışlanmışdır. Onlar Ovçulartəpəsinin bənzər naxışlarından daha incə olması ilə fərqlənir. Bu tip ornament Culfa Kültəpəsinin müxtəlif təbəqələrindən (*Abedi, 2014, p. 110, fig. 9, 1; fig 13, 10; fig. 15, 4; fig. 20, 14*), Naxçıvan Kültəpəsi, Uzunoba, Uçan Ağıl yaşayış yerlərindən məlumdur. Naxçıvan Kültəpəsi, Uzunoba, Uçan Ağıl yaşayış yerlərindən aşkar olunan bu tip keramika çap olunmamışdır. Bu tip keramika başlıca olaraq e.ə.V minilliyin ikinci yarısına aid abidələrdən yaxşı məlumdur (*Marro, Bakhshaliyev and Ashurov, 2009, p. 31-87*).

İkinci dövrün alt təbəqəsi dördkünc formalı yarımqazma tipli evlərlə xarakterizə olunur. Bu dövr yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi iki

mərhələ ilə təmsil edilmişdir. Birinci təbəqənin keramika kompleksi demək olar ki bu dövrdə də mövcud olmuşdur. Lakin müəyyən dəyişikliklər vardır (Şəkil 68-113; Şəkil 163-194). Birinci dövrə aid qırmızı boya üzərindən qara rənglə naxışlanmış keramika bu dövrdə azalmışdır. Basma naxışlı keramikanın çeşidləri artmışdır. Onlar qırmızı, bəzən də sarı rənglə boyanmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, Culfa Kültəpəsinin alt layları Dalma Təpə tipli boyalı keramika ilə xarakterizə olunur, lakin burada basma naxışlı keramika aşkar olunmamışdır (*Abedi et al., 2014, p. 38, fig. 10, 1-3,5-8*). Ehtimal ki, bu tip keramika Culfa Kültəpəsindəki boyalılardan erkən mərhələyə aiddir. Daha çox dəyişiklik sadə keramika məmulatında izlənir. Bu dövrdə sadə keramika məmulatının bir qismi içəridən qırmızı boya ilə örtülərək yaxşı cilalanmış, şübhəsiz ki, yemək qabları kimi istifadə olunmuşdur. Bu tip keramika məmulatının bir qismi isə enli qırmızı zolaqlarla naxışlanmışdır. Təəssüf ki, bu tip naxışlar bütöv şəkildə əldə edilmədiyindən onların motivini tam şəkildə müəyyənləşdirmək mümkün deyil.

Yaşayış yerində aşkar olunan heyvan sümüklərinin analizi[1] bu yaşayış yerindəki insanların heyvandarlıqla məşğul olduğunu, başlıca olaraq mal-qara və xırdabuynuzlu heyvan saxladıqlarını göstərir. Ovçuluq çox az istifadə olunmuşdur. At və it sümüyü yalnız bir nümunə ilə təmsil olunmuşdur. Botaniki qalıqlar hələlik yoxdur. Məsələ bundadır ki, ocaqlarda karbon qalıqları çox azdır. Karbonlaşmış bitki qalıqları isə hələlik yuyulmuş torpaqlardan aşkar olunmamışdır. Ola bilsin ki, gələcək araşdırmalar zamanı botaniki qalıqlar haqqında müəyyən fikir demək olacaqdır.

Aşkar edilmiş keramika məmulatına əsasən yaşayış yerini e.ə.V minilliyin birinci yarısına aid etmək olar[2]. Yaşayış yerinin alt təbəqəsindən götürülən kömürün analizi e.ə. 4945-ci ili göstərmişdir[3]. Bu yaşayış yerinin, həmçinin Sirabçay hövzəsində yerləşən digər

---

[1] Fauna qalıqları Remi Berthon tərəfindən araşdırılmışdır.

[2] Karbon nümunələri İtaliyanın Lesse şəhərində analiz edilmişdir.

[3] Kömür analizləri Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin İnkişaf Fondunun maliyyə yardımı ilə yerinə yetirilmişdir – Qrant № EİF-KETPL-2-2015-1(25)-56/47/5

abidələrin tədqiqi (*Бахшалиев, 2014, с. 88-95; Бахшалиев, 2015, с. 136-145*) Cənubi Qafqazın, o cümlədən Azərbaycanın Eneolit mədəniyyətini dövrləşdirməyə imkan verir. Naxçıvan təpə yaşayış yerindən Dalma təpə keramika məmulatının aşkar olunması olduqca diqqətəlayiqdir. Dalmatəpə tipli boyalı keramika məmulatı Naxçıvanda hələlik Uzun Oba və Uçan Ağıl yaşayış yerindən tək-tək nümunələrlə məlumdur (*Baxşəliyev, 2017, s. 117-124.*). Barmaq basqılı keramika isə hələlik Uçan Ağılda bir nümunə ilə təmsil olunur. Digər yaşayış yerlərində bu tip keramika hələlik yoxdur. Bu tip keramika tək-tək nümunələrlə Qarabağ abidələrindən məlumdur (*Ахундов, 2017, с. 197-198, табл. 22, 1; табл. 56, 1 və b.*). Araşdırmalar Urmiya hövzəsinin yaşayış yerlərində başlıca olaraq Sünik obsidianından istifadə olunduğunu göstərir (*Khademi et al., 2013, p. 1956-1965*). Naxçıvan abidələrində isə əsasən Göyçə obsidianından istifadə olunmuşdur (*Бахшалиев, 2015, с. 143*). Sünik obsidianı faiz etibarı ilə azdır və ikinci yerdədir. Ehtimal ki, Urmiya hövzəsində yaşayan insanlar Zəngəzur dağlarındakı xammal mənbələri ilə Naxçıvançay vadisində yaşayan insanlar vasitəsi ilə əlaqə saxlamışlar. Qeyd etmək lazımdır ki, bu yaxınlarda Naxçıvançay vadisindən üzərində mis filizinin izləri olan mədən alətinin tapılması bu əlaqələrin yalnız obsidianla deyil, həm də mis yataqları ilə bağlı olduğunu göstərir.

Dalma təpə tipli keramika 1959-cu ildə Charles Burney və 1961-ci ildə Cuyler Young tərəfindən tədqiq edilən Dalma təpə yaşayış yerindən aşkar olunmuşdur (*Hamlin, p. 111-127*). Bu tip keramikanın həmçinin Həsənli, Hacı-Firuz (*Voigt, 1983, p. 20*), Təpə Seavan (*Solecki, 1973, p. 98-117*) yaşayış yerlərində mövcudluğu araşdırmalarla müəyyən olunmuşdur. Dalma təpə keramikasına İran və İraqın yaşayış yerlərində tipik Xalaf və Ubeyd keramikası ilə birlikdə rast gəlinmişdir. Bu tip keramika Zagros dağlarında kəşfiyyat xarakterli araşdırmalarla da aşkar olunmuşdur. Kanqavar vadisində Seh-Gabi (*Henrickson, 1983, p. 153-169*) və Qodin təpə (*Young*, 1974, p. 80-90; *Henrickson, 1983, p. 172-173*) yaşayış yerlərində Dalma təpə təbəqəsi qazılmış, Mahidaştda (*Levine and Mcdonald, 1977, p. 39-50*) isə 16 yaşayış yerinin səthində zəngin Dalma tipli keramika aşkar olunmuşdur. Bu yaşayış yerlərindən Təpə Siahbid (*Henrickson, 1983, p. 305-314*) və Çoqa Maran (*Henrickson, 1983, p.*

317) şurf qazıntısı ilə öyrənilmiş, Təpə Kuhda isə yerüstü materiallar arasında Dalma keramikası üstünlük təşkil etmişdir (*Henrickson and Vanda, 1987, p. 38*). Bu tip keramika İrakda Cəbəl yaşayış yerində, Kərkükdə (*Henrickson and Vanda, 1987, p. 39-40*) Tell Abad, Keit Qasım və Yorqan Təpədə (*Henrickson and Vitali, 1987, p. 39-40*) rastlanmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, Kanqavar vadisində bu tip keramika 68%, Mahidaştda isə 24 % (*Henrickson and Vanda, 1987, p. 39*) olmuşdur. Araşdırmalar bu tip keramikanın cənuba doğru irəlilədikcə azaldığını göstərir. Öncə Urmiya gölünün cənubunda və qərbində yayıldığı güman edilən bu keramika Urmiyanın şimalında (*Abedi, 2017, p. 69-87*), hazırda isə Naxçıvanda aşkar olunmuşdur. İran Azərbaycanında bu mədəniyyət Culfa Kültəpəsi (*Abedi et al., 2014, p. 33-167*), Ahranjan Təpə (*Talai, 1983, p. 7-17*), Lavin Təpə (*Hejebri et al., 2012, p. 95-117*), Qoşa Təpə (*Hejebri and Purfaraj, 2005, p. 304*), İdir Təpə (*Abedi, 2017, p. 80*) və Baruj Təpə (*Alizadeh, 2003a, p. 4-25; Alizadeh, 2003b, p. 3-21*) yaşayış yerlərinin qazıntısı zamanı aşkar edilmişdir. Hazırda bu tip keramika İran Azərbaycanında 100-dən artıq yaşayış yerindən məlumdur. Yaşayış yerlərinin bir qismi oturaq əhaliyə, bir qismi isə köçmə maldarlıqla məşğul olan insanlara məxsusdur (*Abedi, 2017, p. 80*). Tədqiqatçıların fikrinə görə, bu mədəniyyət Şimal-Qərbi İranda çiçəklənmiş və Urmiya gölünün cənubuna yayılmışdır (*Abedi, 2017, p. 80*). Dalma təpə keramikasının kimyəvi analizi onun yerli istehsalın məhsulu olduğunu göstərmişdir (*Henrickson and Vitali, 1987, p. 40*).

Belə hesab edirik ki, Dalma təpə mədəniyyətinin yayılma arealı Naxçıvanı da əhatə etmişdir. Daha doğrusu Naxçıvan bu mədəniyyətin formalaşdığı areala daxil olmuşdur. Şübhəsiz ki, gələcək araşdırmalar Urmiya hövzəsi və Naxçıvan tayfaları arasındakı əlaqələrin və qarşılıqlı münasibətlərin xarakterini daha aydın şəkildə müəyyən etməyə imkan verəcəkdir. Araşdırmalar həmçinin Dalma təpə mədəniyyətinin yaranması və formalaşması ilə bağlı məsələlərə aydınlıq gətirəcəkdir.

NƏTİCƏ

Aparılan araşdırmalar nəticəsində məlum olmuşdur ki, Naxçıvan təpə yaşayış yeri Cənubi Qafqazın ən qədim Eneolit abidəsidir. Bu yaşayış yerində aparılan arxeoloji qazıntı işləri Eneolit dövrünün ardıcıl mərhələlərini dövrləşdirməyə imkan vermişdir. Araşdırmalar qədim Naxçıvan təpə sakinlərinin əkinçilik və maldarlıqla məşğul olduğunu, köçmə maldarlığın mənimsəndiyini təsdiq edir. Naxçıvan təpədən aşkar olunan arxeoloji materiallar Eneolit mədəniyyətinin xüsusiyyətlərini, insanların həyat tərzini izləməyə imkan vermişdir.

Yaşayış yerinin müxtəlif təbəqələrindən mis filizinin minerallarının tapılması qədim Naxçıvan təpə sakinlərinin ətraf aləmlə, o cümlədən misin mineralları ilə tanış olduğunu göstərir. I Kültəpə, Uçan Ağıl, Zirincli, Ovçulartəpəsi kimi yaşayış yerlərindən mis filizinin və minerallarının tapılması Naxçıvanın Cənubi Qafqazda ən qədim metallurgiya mərkəzlərindən biri olduğunu deməyə imkan verir. Ovçulartəpəsindən körük ucluğunun, Zirinclidən isə saxsı qəlibin tapılması, e. ə. V minillikdə Naxçıvanda metal emalının mənimsəndiyini təsdiq edir. Qədim mis, qurğuşun alətlərin mis yataqları ilə qarşılıqlı analizi Naxçıvanın qədim metallurgiyasının yerli xammala əsaslandığını deməyə əsas verir.

Naxçıvan təpə və onun ətrafında yerləşən yaşayış yerlərinin öyrənilməsi Eneolit mədəniyyətinin müxtəlif mərhələlərini müəyyənləşdirməyə imkan vermişdir. İndiyədək Cənubi Qafqazda məlum olmayan Erkən Eneolit mədəniyyəti məhz Kültəpə ətrafında yerləşən Naxçıvan təpə, Uzunoba və Uçan Ağıl yaşayış yerlərinin tədqiqi nəticəsində mümkün olmuşdur.

Belə hesab edirik ki, Kültəpə ətrafında yerləşən Neolit və Eneolit abidələrinin tədqiqi yalnız Azərbaycan arxeologiyası üçün deyil, həmçinin bütövlükdə Cənubi Qafqaz və Yaxın Şərq arxeologiyası üçün mühüm əhəmiyyəti olan nəticələr verəcəkdir.

Şəkil 1. Naxçıvan təpə yaşayış yeri. Рис. 1. Поселение Нахчыван тепе.
Fig. 1. Settlement Nakhchivan tepe.

Şəkil 2. Dördkünc formalı otaq. Рис. 2. Прямоугольное помещение.
Fig. 2. Rectangular room.

Şəkil 3. Yarımqazma tipli otaq. Рис. 3. Помещение полуземляночного типа. Fig. 3. The semi-dugout room.

Şəkil 4. Gil manqal. Рис. 4. Глиняная жаровня. Fig. Clay brazier.

Şəkil 5. Sadə keramika. Рис. 5. Простая керамика. Fig. 5. Plain ceramics.

Şəkil 6. Boyalı keramika. Рис. 6. Расписная керамика. Fig. 6. Painted ceramics.

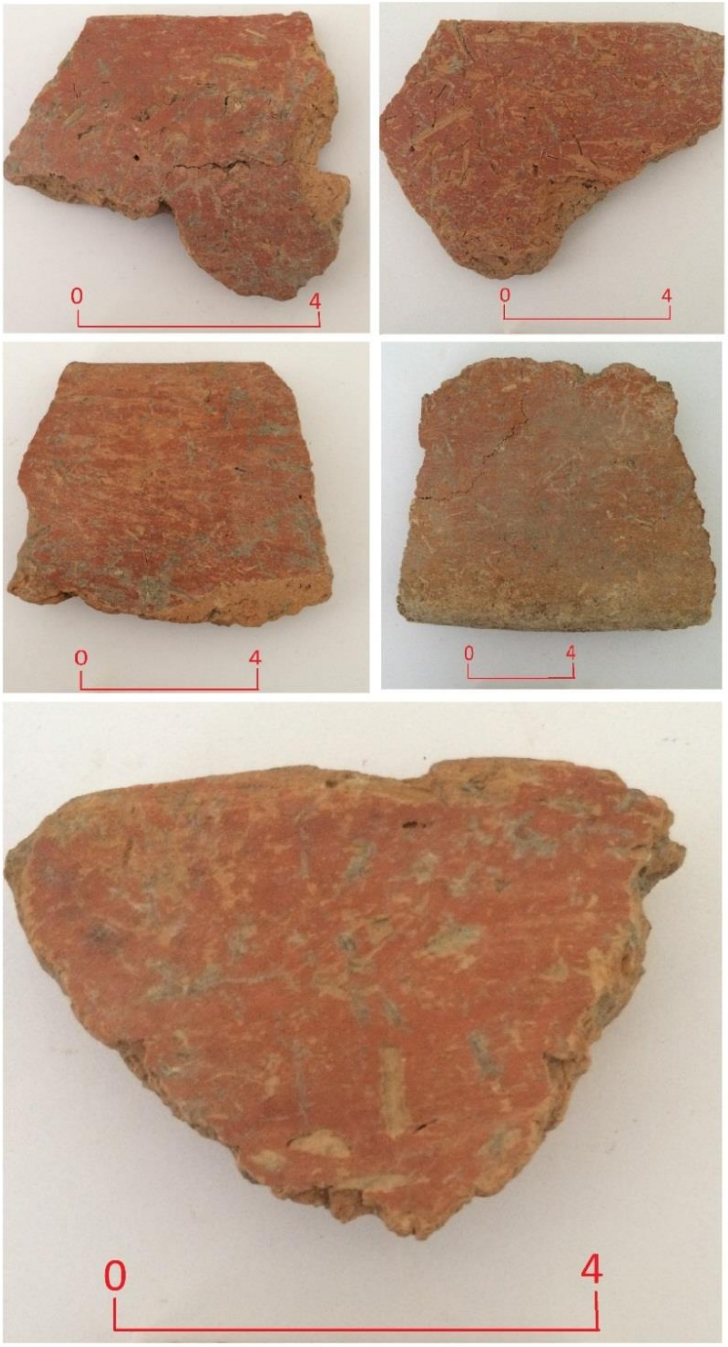

Şəkil 7. Qırmızı boyanmış keramika. Рис. 7. Краснoокрашенная керамика. Fig. 7. Red slipped ceramics.

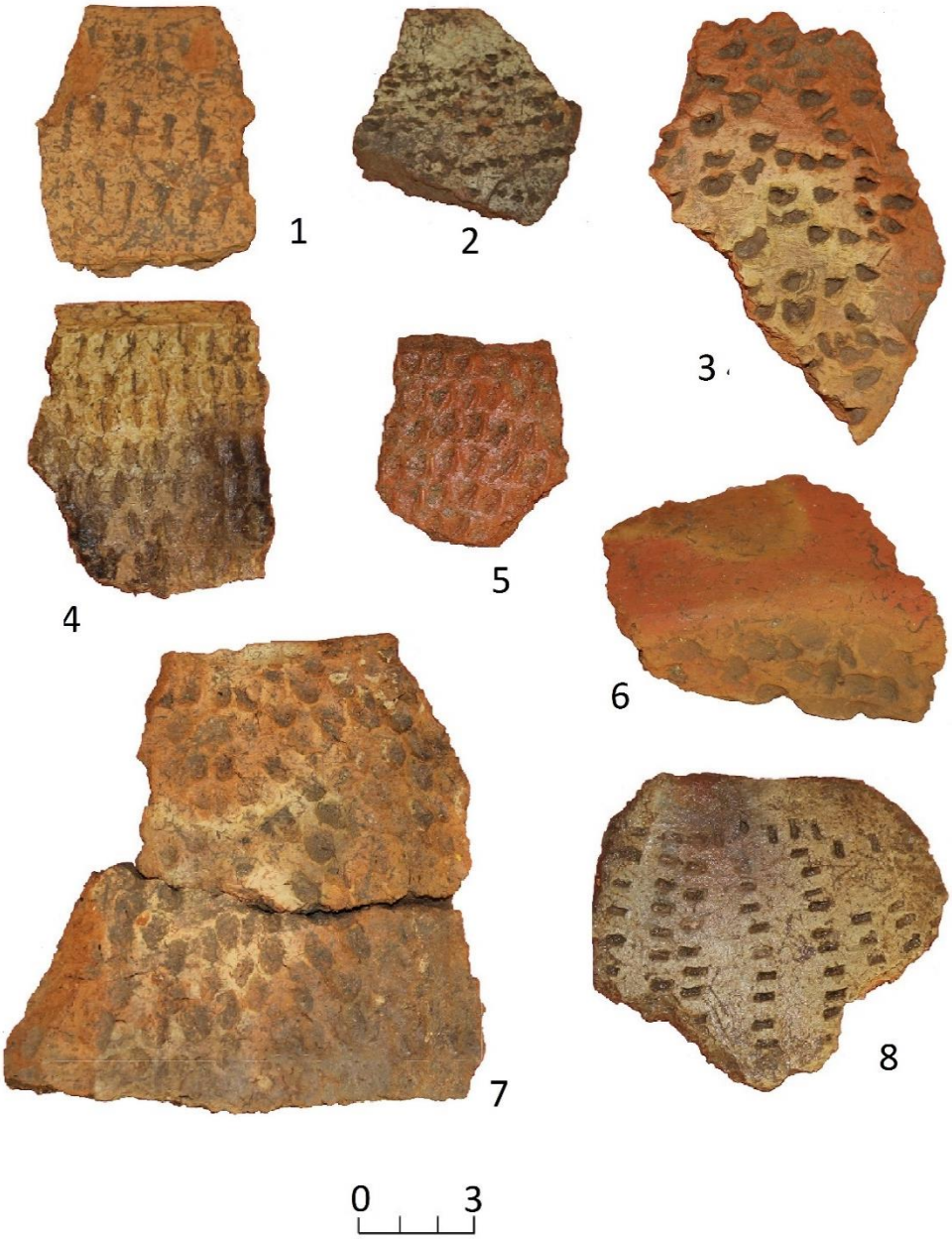

Şəkil 8. Basma naxışlı keramika. Рис. 8. Керамика с импрессованным орнаментом. Fig. 8. Ceramics with impression ornament.

Şəkil 9. Basma naxışlı keramika. Рис. 9. Керамика с импрессованным орнаментом. Fig. 9. Ceramics with impression ornament.

Şəkil 10. Daraq basqılı keramika. Рис.10. Керамика с оттиском гребня. Fig. 10. Pottery decorated by the impression of a comb tool.

Şəkil 11. Daraqlanmış keramika. Рис. 11. Керамика с гребенчатым орнаментом. Fig. 11. Pottery decorated with comb ornament.

Şəkil 12. Ekspedisiya üzvləri. Рис. 12. Члены экспедиции. Fig. 12. Participant of excavation.

СОДЕРЖАНИЕ

ВВЕДЕНИЕ

Исследования на поселении Кюльтепе и его окрестности показало, что в связи изменением климата древние люди вынуждены заменять свои местожительства. Заселенность поселения Кюльтепе продолжалось в течении VI тысячелетия до н.э., однако в начале V тысячелетия здесь жизнь угасла и прекратилась. Некоторые керамические изделия, найденные в поселении Кюльтепе показывают, что в V тысячелетии здесь жизнь носила эпизодический характер и это поселение не было постоянным местожительством. Однако в окрестности поселения Кюльтепе жизнь продолжалась. Раскопками поселения Узун оба и Учан Агыл выявлены археологические материалы, относящиеся к началу и первой половине V тысячелетия до н.э.

В 2016 году в долине Нахчыванчай выявлено еще одно поселение, поселение Нахчыван тепе. Исследование поселения Учан Агыл, расположенное на долине Сирабчай, а также поселений Нахчыван тепе и Узун оба, расположенные на долине Нахчыванчай показало, что в начале V тысячелетия до н.э. древние люди продвигались вдоль долин рек. По видимому, этому способствовал засушливый климат.

Исследование показывает, что засушливый климат продолжался долго и в конце заменялся умеренным дождливым климатом. Были большие разливы. В результате этих разливов некоторые поселения остались под илом пропали бесследно.

Исследование поселения Нахчыван тепе позволяют наполнить пробел, появленный между поздним неолитом и поздним энеолитом. На основе исследований можно сказать, что в поселении Нахчыван тепе древние люди заселены в начале V тысячелетия до н.э. Думаем, что нововыявленный памятник раннего энеолита будут имет значение в изучении древних культур Азербайджана, а также всего Южного Кавказа и Ближнего Востока.

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ В ПОСЕЛЕНИИ НАХЧЫВАН ТЕПЕ

Существование связей между культурами Южного Кавказа и Ближнего Востока, в том числе Месопотамии, уже давно привлекало внимание исследователей-кавказоведов. Такие исследователи, как Р.М.Мунчаев (*Мунчаев, Амиров, 2009, с. 41-52*), О.А.Абибуллаев (*Абибуллаев, 1982, с. 72*), И.Г.Нариманов (*Нариманов, 1985, с. 271-277; Нариманов, 2003, с. 32*), Т.В.Ахундов (*Achundov, 2007, p. 95-122*) и другие, говорили о распространении культур Ближнего Востока на Южном Кавказе. Если ранее существование этих связей представлялось единичными находками, то в настоящее время они подтверждаются комплексом целого ряда археологических материалов. Одним из таких памятников является поселение Нахчыван тепе (Рис. 1), которое характеризуется Дальматепинской керамикой. Считаем, что введение в научный оборот этой культуры, выявленной впервые на Южном Кавказе, а также определение ее места среди других кавказских культур является необходимым.

Поселение Нахчыван тепе расположено на правом берегу Нахчыванчай, на высоте 853 м над уровнем моря. Поселение расположено на краю обрыва, образованного бурными водами Нахчыванчай. Река в настоящее время протекает на расстоянии 200 м от поселения. По-видимому, в древние времена она находилась ближе. Часть поселения остается под посевами, а часть разрушена во время строительства моста через Нахчыванчай. В настоящее время сохранившаяся часть поселения охватывает приблизительно 2 га площади.

Поселение изучалось двумя шурфами размером 3х2 м и двумя раскопочными участками размером 10х10 м. Несмотря на то, что шурфы имели значение для определения толщины культурного слоя, они не являются достаточными для характеристики поселения. Поэтому здесь мы приведем результаты только двух раскопочных участков.

Во время раскопок первого участка было выявлено, что верхние пласты поселения в определенной степени были разрушены во время проведения сельскохозяйственных работ. Раскопками первого участка определены два строительных горизонта. Первый строительный горизонт находился на глубине 15-20 см от уровня почвы. К нему относятся остатки четырех помещений. Следует отметить, что все помещения построены из сырцового кирпича. Первое помещение выявлено в северо-восточной части раскопочного участка. Длина этого помещения 2,35 м, ширина 1,90 м. Вход помещения шириной 70 см расположен в южной части. Стены сохранились до высоты 32-40 см, в зависимости от рельефа. Во время исследования во внутренней части помещения выявлены керамические изделия эпохи энеолита, кости животных, отщепы обсидиана.

Второе помещение выявлено в северо-западной части раскопа. Длина этого помещения 3,50 м, ширина 3,05м. Вход помещения шириной 75 см расположен в восточной части. От этого помещения сохранились три стены. Ширина стен в зависимости от сохранности составляла 56-65 см. Высота стен 34-40 см. В этом помещении также выявлены керамические изделия эпохи энеолита, кости животных и отщепы обсидиана.

Во время раскопок выявлена общая стена третьего и четвертого помещения. Длина этой стены 6,50 м, ширина 60 см. Ввиду того, что эти помещения сильно разрушены, определить их точные размеры было трудно.

Длина третьего помещения 5,95 м, ширина на севере 3,21 м, а на западе 3 м. Помещение имеет общую стену со вторым помещением, толщина этой стены 55 см. Стены сохранились до высоты 35-48 см. Во время исследования этого помещения выявлены простые и расписные керамические изделия эпохи энеолита, кости животных и отщепы обсидиана. В этом помещении на глубине 58-60 см цвет пласта начал меняться. Это изменение наблюдалось только в маленькой части центра помещения, а в остальной части доминировал твердый желтоватый слой.

Длина четвертой комнаты 7,10 м, ширина на севере 4,06 м, а на западе 4,30 м. Ширина земляной платформы, расположенной на востоке этого помещения составила 1,20 м. В ходе исследования четвертого помещения выявлены простые и расписные керамические изделия эпохи энеолита, кости животных и отщепы обсидиана. Некоторые керамические изделия украшены оттиском пальца.

Во время исследования этого помещения на глубине 48-50 см также обнаружено изменение цвета пласта. Однако в других областях твердый желтый слой сохранялся. Установить точные размеры этого помещения было невозможно ввиду сильного разрушения стен. На глиняной платформе, расположенной на востоке помещения, видны глинобитные пласты с промежуточными тонкими пластами песка. Первый слой песка выявлен на глубине 40-65 см от уровня почвы. Подобные слои песка были выявлены также во время раскопки первого шурфа. Исследование показывает, что эта часть помещения часто укреплялась глинобитом. По мнению географов и геоморфологов, во время сильных наводнений поселение подвергалось паводкам.

Исследование строительных остатков первого горизонта показало, что они построены наверху предыдущего, который представлен серым пепельным слоем на всех участках. Ввиду того, что стены из сырцового кирпича были построены над пепельным слоем, в некоторых местах они углублялись внутрь пепла. Поэтому высота стен была разная. На основе исследований можно сказать, что первый строительный горизонт продолжался до глубины 70-75 см. Керамические изделия этого слоя представлены полным набором подобных изделий поселения Дальма тепе.

На глубине 70 см по всей площади раскопочного участка выявлены пласты обильной смеси серого пепла без каких-либо строительных остатков. Ниже строительных остатков первого слоя на этом участке выявлены остатки двух очагов. Ввиду того,

что очаги действовали длительное время, их пепел рассеивался на большом участке.

Первый очаг выявлен в северной части раскопа, внизу второй комнаты. Диаметр очага был 1,52 м (1053). Внутренность очага наполнена пеплом серого цвета. Окружность очага затвердела, ввиду чего его план был четко заметен. В результате очистки очага выявлены горизонтально расположенные керамические изделия, кости животных, отщепы обсидиана. Керамические изделия представлены обломками кухонной и тарной посуды. Среди них присутствовали также обломки расписных сосудов, которые, наверное, были столовыми. После очистки оказалось, что очаг имел круглую форму. Глубина очага составляла 15 см. Ниже очага серый пепельный слой с остеологическими и обсидиановыми остатками продолжался.

Второй очаг выявлен в восточной части участка вблизи перегородочной стены (1054). Диаметр этого овального очага с одной стороны 1,90 м, а с другой 1,80 м. Внутренняя часть очага была наполнена пеплом серого цвета. При очистке находились керамические изделия, кости животных и отщепы обсидиана. По сравнению с первым очагом этот очаг был глубже. Глубина его составила 40 см. В этом очаге выявлены обломки жаровни с кольцевидным поддоном. Подобные предметы обычно находились внутри очагов или же около них, что позволяет предполагать, что они использовались для выпечки хлеба. Пласты вокруг очагов затвердели. Раскопками этого пласта выявлены керамические изделия, кости животных и отщепы обсидиана. Среди керамики находились также черепки расписных сосудов, сосудов, украшенных оттисками различных инструментов, в том числе оттисками пальцев, которые в археологической литературе упоминались как керамика с импрессованным орнаментом.

Во время исследования в восточном углу третьего помещения выявлена часть сосуда с красной краской (1066). Вокруг этого сосуда находились керамические изделия, кости животных и отщепы обсидиана. Следует отметить, что сосуд с

красной краской был найден также во время раскопок неолитического слоя Кюльтепе. Сосуд с красной краской выявлен также раскопками О.А.Абибуллаева. Несомненно, что этой краской пользовались для окрашивания сосудов, которые находились и в Кюльтепе, и в поселении Нахчыван тепе. В поселении Нахчыван тепе находились также многочисленные черепки расписных сосудов.

Ниже этих очагов, приблизительно на глубине 1 м, выявлены остатки еще двух очагов.

Первый очаг расположен на севере участка и имеет округлую форму (1077). Длина его 1,90 м, ширина 1,30 м. Внутренняя часть очага наполнена землистым серым пеплом. В очаге находились горизонтально расположенные керамические изделия, кости животных и отщепы обсидиана. Керамические изделия представлены обломками кухонных и хозяйственных сосудов. Были найдены также черепки столовой посуды. Пепел, состоящий из нескольких пластов, показал, что очаг действовал длительный период. Глубина очага 40 см.

Второй очаг находился в восточной части участка ближе к земляной платформе (1078). Длина овального очага 1,90 м, ширина 1,30 м. Внутренняя часть очага наполнена смешанным с землей пеплом. Внутри очага находились горизонтально расположенные керамические изделия, кости животных и отщепы обсидиана. Глубина очага 40 см. Во время исследования выяснилось, что этот очаг был углублен в полу помещения типа полуземлянки.

На глубине 1,40-1,50 м в восточной части раскопа выявлены остатки помещения типа полуземлянки. Северная часть помещения углублена в грунт. В северной части сохранились остатки стены из сырцового кирпича. Часть этой стены разрушилась и покрылась черным пеплом, возможно в результате пожара. Восточная стена подверглась эрозии и в определенной степени изменилась. Установить другие стены помещения не представилось возможным в результате их сильного разрушения. В центре его находился круглый очаг, а вблизи проявились

остатки другого очага, который не раскопан. Длина этого помещения была 5,30 м, ширина на западе 3,40 м, а на севере 3,56 м. В углах этого помещения выявлены камни, положенные в один ряд. Один из них являлся половиной зернотерки.

Снаружи этого помещения вблизи северной стены находилась большая зернотерка (1089). Вокруг зернотерки находились также керамические изделия, и отщепы обсидиана. По-видимому, эта часть была хозяйственным сектором.

На основе исследований можно сказать, что первые поселенцы Нахчыван тепе использовали помещения типа полуземлянки, часть которых углублена в землю, а другая часть построена из сырцового кирпича. Помещения подобного типа выявлены также в ходе раскопок поселений Овчулартепеси (*Marro, Bakhshaliyev and Ashurov, 2009, p. 31-87*) и Йени йол (*Baxşəliyev, Quliyeva, Rzayeva, 2017, s. 50*). Несмотря на то, что в поселении найдены обильные скопления пепла, остатки древесного угля встречались редко. Это показывает, что дерево в качестве топлива практически не использовалось.

Второй раскопочный участок расположен рядом с первым. Этот участка был покрыт мусором различного рода. После снятия этого слоя мусора начались раскопки. Во время снятия пласта, который подвергался эрозии, находились керамические изделия эпохи энеолита, кости животных и отщепы обсидиана. Среди керамических изделий присутствовали черепки расписных сосудов, а также керамика с импрессованным орнаментом.

Внизу эрозионного слоя находился твердый желтоватый слой. На основе исследования можно сказать, что этот слой образован в результате разрушения строительных остатков из сырцового кирпича. Керамические изделия находились по всей площади участка, а особенно в западной части раскопа. Керамические изделия с примесью мякины обожжены в красном цвете. Находились также расписные черепки. Единичными образцами представлены также керамические изделия серого цвета. В северо-восточной части раскопочного участка наряду с керамическими изделиями найдено одно пряслице (2002). Его

размеры 1,75×30 см. Найдены также обломки толстостенного хозяйственного сосуда. В южной части раскопа найдены обломки сосуда с примесью мякины (2004).

На глубине 20-23 см в западной части раскопочного участка выявлены строительные остатки из сырцового кирпича. Первое помещение расположено в западной части раскопа. Стена, склонившаяся к западному краю раскопочного участка, сохранилась плохо. Ширина этой стены 40 см. Наиболее хорошо сохранилась восточная стена. Плохо сохранилась также северная стена. Однако на основе строительных остатков план помещения был определен. Длина помещения 6,20 м, ширина на юге 1,50 м, а на севере 2,60 м. Высота сохранившейся части стен 30 см. В восточной части помещения выявлена глиняная платформа, присоединенная к стене. Длина платформы 4,40 м, ширина 1,10 м. При исследовании помещения найдены отщепы обсидиана, кости животных, керамические изделия с примесью мякины и красного обжига, иногда с импрессованным орнаментом. Отщепов обсидиана стало больше, чем в верхних пластах. Наряду с глиняной платформой выявлены остатки овального очага. Очаг находился на глубине 48-70 см (2047). На этом участке, начиная с данной глубины, также менялся цвет слоя. В определенной части участка появились пласты серого цвета.

Второе помещение расположено к востоку от первого (Рис. 2). Стены этого помещения, построенные из сырцового кирпича, прослежены очень четко. Однако определить точные размеры помещения в определенной степени было трудно ввиду сильного разрушения строений, которые заполнили внутреннюю часть помещения. Исследованием выяснено, что это помещение имеет форму неправильного прямоугольника. Длина помещения 5,40 м, ширина на юге 2,30 м, а на севере 1,60 м. Стены сохранились до высоты 30 см. В центре этого помещения выявлена куча керамических изделий и обломков зернотерки. Керамические изделия в основном состояли из обломков кухонных и хозяйственных сосудов (2024). Среди них были также керамические изделия с импрессованным орнаментом. Дальнейшими исследованиями выяснено, что керамические

изделия скапливались над очагом. Длина очага была 1,10 м, ширина 1,80 м. Очаг находился на глубине 30-58 см.

В восточной части участка выявлены остатки сырцовых кирпичей, которые порыли большую площадь. Исследованием этого слоя выявлены керамические изделия, кости животных, отщепы обсидиана. В южной части этого участка наблюдалось изменение в цвете пласта. Слой состоял из смеси песка с землей. Выявлены керамические изделия красного цвета и обсидиановые отщепы. При исследовании этого слоя выявлены остатки третьего трапециевидного помещения. Длина помещения была 5,50 м, ширина на юге 1,60 м, а на севере 2 м. Стены сохранились до высоты 30-40 см. Около западной стены помещения выявлен очаг овальной формы. Выяснено, что очаг находится в центральной части помещения. Длина очага была 70 см, ширина 35 см. Очаг расположен на глубине 50-63 см (2046). В очаге найдены керамические изделия, кости животных, отщепы обсидиана.

Четвертое помещение расположено к востоку от третьего. Длина помещения была 6 м, ширина на юге 1,10 м, на севере 1,52 м. В восточной части помещения находились две глиняные платформы. Длина одной из них 2,20 м, ширина 80 см (2126). Длина другой платформы 2,30 м, ширина 40 см (2127). Стены сохранились до высоты 25 см. В промежутке между глиняными платформами выявлен очаг овальной формы (2061). В очаге найдены красноглиняные керамические изделия, кости животных и отщепы обсидиана.

Два помещения выявлены в северной части раскопочного участка. Длина пятого помещения 5 м, ширина 4 м. В северной части помещения выявлена глиняная платформа в форме куба. Стены сохранились до высоты 30 см. На этом участке первый строительный горизонт продолжался до глубины 78-79 см. Во внутренней части помещения выявлены разнообразные керамические изделия, орудия труда из камня, отщепы обсидиана. Некоторые керамические изделия были с импрессованным орнаментом. Проем двери находился в восточной части. Ширина входа 1 м.

Шестое помещение выявлено в восточной части раскопочного участка. Длина помещения 4,40 м, ширина на востоке 3,26 м, а на западе 4,10 м. В южной части помещения выявлена платформа длиной 3,50 м и шириной 84 см (2099). Во внутренней части помещения выявлены керамические изделия с расписным и импрессованным орнаментом. Найден также обломок зернотерки.

Ниже этого строительного слоя строительные остатки не обнаружены. Выявлены только остатки очагов. По всей площади прослежен землистый пепельный слой.

Во время исследования на глубине 82 см выявлен круглый очаг (2056). В очаге выявлены керамические изделия, кости животных и отщепы обсидиана. Внутренняя часть очага наполнена пеплом серого цвета. Здесь же найден миниатюрный сосуд с остатками оранжевой краски (2057).

На глубине 82-85 см в восточной части раскопочного участка ниже строительных остатков выявлено два очага. Один из очагов имел овальную форму (2110). Длина его 1,90 м, а ширина 74×94 см, глубина 30 см. В очаге выявлены обломки сосудов, украшенных импрессованным орнаментом.

Второй очаг (2111) находился в низу западной стены шестого помещения (2071). Длина очага 1 м, ширина 0, 9 м, глубина 12 см. В очаге найдены отщепы обсидиана, красноглиняные керамические изделия с импрессованным орнаментом. На глубине 1, 07 м на этом участке найдены остатки красной краски и древесного угля (2121).

Другой очаг этого слоя выявлен в северном углу третьего помещения на глубине 1 м (2090). Очаг имел прямоугольную форму. Длина его 60 см, ширина 40 см. Вокруг очага найдены керамические изделия с импрессованным орнаментом, каменная зернотерка, часть красноглиняного горшка, кости животных, отщепы обсидиана. Найдены также обломки жаровни. Диаметр жаровни 32 см, высота 15 см, толщина стенок 3-4 см.

В западной части четвертого помещения для установления характера и глубины культурного слоя заложен шурф размером 3,40×3,40 м. На глубине 1,15 см в восточной части участка выявлены обломки большого сосуда (2074). На глубине 1,23 м выявлены остатки очага и глиняного пола вокруг него (2076). На полу найдены две бусины. При этом в одной части участка выявлен грунт, а в другой части культурный слой продолжался. Выяснено, что очаг продолжается до глубины 1,40 м (2081). На глубине 1,60 м выявлены остатки помещения полуземляночного типа. Внутренняя часть помещения наполнена землистым пеплом с включениями древесного угля (2087). На этой глубине выявлены многочисленные обломки керамических изделий и кости животных. Во время исследования полуземлянки на глубине 1,90 м выявлен центр очага, пепел которого скапливался внутри дома. Очаг имел овальную форму, диаметр 37×64 см и глубину 10 см (2101). Установлено, что толщина культурного слоя в поселении составляет 2 м, а в некоторых местах 2,10 м.

На основе исследований можно сказать, что в поселении существовали два строительных горизонта. Второй строительный горизонт расположен на глубине 0,78-2,10 м и имеет два слоя. Второй слой данного горизонта представлен только очагами. Первый слой, расположенный над грунтом, характеризовался помещениями полуземляночного типа (Рис. 3). Подобное помещение выявлено в шурфе, заложенном на втором участке. При этом выявлена только часть помещения в виде неправильного прямоугольника. Как сказано выше, остатки подобного помещения выявлены также на первом участке.

Большинство археологических материалов составляют керамические изделия и отщепы обсидиана. Орудия труда выявлены в малом количестве. Зернотерки представлены единичными экземплярами. Кремневых изделий также единицы. Орудия из кости представлены одним экземпляром. Среди орудий труда большинство составляют обсидиановые изделия. Среди обсидиановых изделий же очень мало вкладышей серпов, что в определенной степени дает нам информацию о характере экономики.

Керамические изделия в основном характерны для первой половины V тысячелетия до н. э. Они характеризуются дальматепинской расписной и импрессованной керамикой. Исключая единичные находки, комплекс подобных находок на Южном Кавказе до сих пор не выявлен. Поэтому керамические изделия поселения Нахчыван тепе имеют немаловажное значение для изучения энеолитической культуры Южного Кавказа, в том числе и Азербайджана.

Керамические изделия по соответствию стратиграфии поселения можно разделить на два периода. Однако следует отметить, что по технологии изготовления и орнаментации они в определенной степени совпадают. Керамические изделия в основном изготовлены ленточным способом и приложением пластов глиняного теста друг на друга. Поверхность некоторых сосудов смазана тонким слоем глины. Исследование показывает, что это делалось в одних случаях для изменения цветовой окраски, а в других – для орнаментации изделий. Это можно сказать и об изделиях, орнаментированных отпечатками пальца, которые иногда выполнены неаккуратно и смешанно. Исследование показывает, что отпечатки пальцев остались после прилепливания обмазанного слоя. Думаем, что некоторые исследователи были правы, связывая дальматепинскую керамику с этнографическими особенностями (*Henrickson and Vitali, 1987, p. 37-40*). Способ обмазки применен также для реставрации и ремонта глиняных изделий. Керамические изделия в основном изготовлены из примеси мякины и обожжены в разных оттенках красного цвета. Керамические изделия с примесью песка представлены единичными экземплярами. Сероглиняная керамика также единична.

К первому периоду относятся керамические изделия, выявленные в верхнем горизонте (Рис. 21-67; Рис. 114-162). Как уже сказано, этот горизонт характеризуется прямоугольной архитектурой. Керамические изделия этого горизонта можно разделить на шесть групп. К первой группе относятся простые керамические изделия, ко второй группе – расписная керамика, к третьей группе – керамические изделия, окрашенные в красный

цвет без орнамента, к четвертой группе – керамика с импрессованным орнаментом, в том числе с отпечатками пальца, к пятой группе – керамические изделия, украшенные оттиском гребенчатого орудия, к шестой группе – керамические изделия, украшенные гребенчатым орнаментом в виде горизонтальных полосок.

Простая керамика составляет большинство керамических изделий (Рис. 5). Они в основном изготовлены из глины с примесью мякины и хорошо обожжены в красном цвете. Однако на стенках некоторых изделий наблюдается необожженная серая прослойка. Некоторые экземпляры этих изделий иногда покрыты желтым, а иногда кремовым цветом и хорошо залощены. Внутренняя часть некоторых керамических изделий уравнивалась грубым орудием типа гребенки. Внутренняя часть некоторых керамических изделий окрашена в красный цвет и хорошо залощена. Керамические изделия этой группы в основном состоят из мисок, горшков и кувшинов. Особенно широко распространены миски. Некоторые сосуды имеют ушковидные выступы. К этой группе относятся также глиняные жаровни (Рис. 4) и крупнообъемные хозяйственные сосуды. Подобная керамика известна из поселений Джульфинского Кюльтепе (*Abedi et al., 2014, p. 38*), Дальма Тепе (*Hamlin, 1975, p. 101*), Деве Гез тепе (*Abedi, 2017, p. 73*), Сех Габи Б (*Henrickson,1983, p. 232-236*).

Вторая группа керамических изделий расписная (Рис. 6). Эти керамические изделия изготовлены из глины без примеси и обожжены очень хорошо. Цвет среза этого типа керамики черный. Обе их стороны покрыты красной краской и хорошо залощены, орнаментированы геометрическим мотивом с черной краской. Иногда орнаментация изделий была стерта. Мотивы орнаментаций очень разнообразны. Большинство составляют заштрихованные треугольники, наполненные параллельными линиями. Кроме того встречаются также орнаменты типа колоса, треугольники, поставленные друг на друга, и сетчатый орнамент. Кроме этого, орнаменты нанесены иногда по желтому фону, а иногда – по неокрашенной поверхности керамических изделий черной краской. Одно из керамических изделий украшено

треугольниками, вписанными внутрь смежных ромбов. Есть и керамические изделия, украшенные по белому фону красной краской. Подобная расписная керамика известна из Дальма Тепе (*Hamlin, 1975, fig. 4, A, E; fig. 7,D; Fig. 10, A*), Джульфинского Кюльтепе (*Abedi et al., 2014, p. 38, fig. 10, 1-3,5-8*), Сех Габи Б (*Henrickson,1983, p. 253-304, fig. 55, 1.1, 1.2; fig. 56, 14.1, 14. 3; fig. 61, 53.1,53.8*), Лавин Тепе (*Hojebri et al. 2012, fig.7-9*), памятников долины Сонгар (*Heyderyan, 1392, fig. 6, 15-17*), Хаджи-Фируз (*Voigt, 1983, fig. 97*) и других поселений.

Керамические изделия третьей группы изготовлены из глины с примесью мякины (Рис. 7). Они окрашены в красный цвет иногда с обеих сторон, а иногда только с наружной стороны. Край венчика последних керамических изделий также окрашен красной краской. На обеих сторонах подобных керамических изделий имеются следы мякины. Подобная керамика известна из Дальма Тепе (*Hamlin, 1975, p. 117*), Сех Габи Б (*Henrickson, 1983, p. 226-230*), Лавин Тепе (*Hejebri et al. 2012, p. 101*), Джульфинского Кюльтепе (*Abedi et al., 2014, p. 38*) и других поселений.

Четвертая группа керамики изготовлена из глины с примесью мякины, обожжена в разных оттенках красного цвета. Обжиг керамических изделий иногда хороший, иногда средний, а иногда неравномерный. Орнаментация керамических изделий очень разная. Некоторые из них выполнены посредством особого тупого инструмента (Рис. 8; Рис. 9). Среди них преобладают осечки. Определенная часть орнаментов очень аккуратна и правильна. Другие же выполнены небрежно и смещены друг относительно друга. Как уже мы сказали выше, некоторые орнаменты выполнены отпечатками пальцев. Это особенно заметно на смазанных сосудах. Керамические изделия этой группы по назначению различны. Среди них есть столовая, кухонная и тарная посуда. Некоторые из них после орнаментации иногда с обеих сторон, а иногда только с наружной стороны покрыты красной краской. Подобная керамика известна из Дальма Тепе (*Hamlin, 1975, p.101, fig. 8*), Сех Габи Б (*Henrickson,1983, p. 242-251, fig. 49-54*), Сиахбид (*Henrickson,*

1983, fig. 104), Чога Маран (*Henrickson, 1983, fig. 105*), Лавин Тепе (*Hejebri et al. 2012, p. 101, fig. 9, 172; fig. 10, 1069*) и памятников долины Сонгар (*Heyderyan, 1392, fig. 3; fig. 5; fig. 7-8*).

Керамические изделия пятой группы украшены оттиском орудия типа гребенки (Рис. 10). Керамические изделия этой группы в основном представлены обломками сосудов большого размера. Однако среди них имеется также искусно изготовленная столовая посуда. Керамические изделия этой группы иногда окрашены кремовой, желтой или красной краской. Как и в четвертой группе, орнаменты иногда нанесены очень аккуратно, а иногда небрежно. Подобная керамика хорошо известна из поселения Дальма Тепе (*Hamlin, 1975, fig. 8, E; Pl. II, b*).

Керамические изделия шестой группы украшены гребенчатым орнаментом в виде горизонтальных полосок (Рис. 11). Подобная керамика представлена единичными экземплярами. В отличие от подобных орнаментов Овчулар Тепеси, они тонкие и выполнены аккуратно. Керамические изделия с подобным орнаментом выявлены в различных слоях Джульфинского Кюльтепе (*Abedi, 2014, p. 110, fig. 9, 1; fig 13, 10; fig. 15, 4; fig. 20, 14*). Они известны также из Нахчыванского Кюльтепе, Узун Оба и Учан Агыл, отчеты о которых пока не опубликованы. Следует отметить, что подобный орнамент в нижних слоях Нахчыван Тепе отсутствует. Подобная керамика в основном распространяется во второй половине V тысячелетия до н.э. (*Marro, Bakhshaliyev and Ashurov, 2009, p. 31-87*).

Второй период, как мы уже сказали, представлен двумя этапами. Керамические изделия первого этапа продолжались и в этом периоде (Рис. 68-113; Рис.163-194). Однако происходили некоторые изменения. Красноангобированная керамика с черной краской в этом периоде уменьшается и выходит из обихода. А виды импрессованной керамики увеличились. Они иногда окрашены в красный, а иногда в желтый и кремовый цвет. При этом следует отметить, что в нижних слоях Джульфинского Кюльтепе (*Abedi et al., 2014, p. 38, fig. 10, 1-3, 5-8*), который

характеризуется дальматепинской расписной керамикой, импрессованная керамика не выявлена. Это говорит о том, что подобная керамика была характерна для ранней стадии культуры Дальма Тепе. Определенные изменения наблюдаются а простых керамических изделиях. Часть простой керамики с внутренней стороны покрыта красной краской и хорошо залощена и, несомненно, использовалась как столовая посуда. Определенная часть керамических изделий этого периода украшена широкими полосками красной краски. В одном случае вместо красной краски использована черная краска. К сожалению, подобные орнаменты в целом виде не сохранились. Поэтому их мотив пока определить невозможно.

Исследование костей животных из этого поселения[4] показывает, что здесь в основном занимались скотоводством. При этом они разводили крупный и мелкий рогатый скот. Охота в хозяйстве занимала незначительное место. Кости лошади и собаки представлены одним экземпляром. Ботанические остатки пока отсутствуют. Дело в том, что в пластах поселения остатки карбона незначительны. А промывание пепельных остатков от различных очагов пока не дало результатов. Надеемся, что в ходе последующих исследований мы выявим информацию об этой части занятий древних поселенцев Нахчыван Тепе.

Керамические изделия поселения Нахчыван Тепе можно датировать первой половиной V тысячелетия до н.э.[5] Анализы угля из нижнего горизонта показал 4945 гг. до н.э.[6] В 2010-2016 годах в долине Нахчыванчай и Сирабчай выявлены новые памятники эпохи энеолита (*Бахшалиев, 2014, с. 88-95; Бахшалиев, 2015, с. 136-145*). Поселение Нахчыван Тепе вместе с другими

---

[4] Фаунистические остатки исследованы Реми Бертоном.

[5] Анализы проведены в лаборатории города Лессе Италии.

[6] Данная работа выполнена при финансовой поддержке Фонда Развития науки при Президента Азербайджанской Республики. Грант № EİF-KETPL-2-2015-1(25)-56/47/5

поселениями долины Нахчыванчай и Сирабчай позволяют уточнить периодизацию энеолитических памятников Южного Кавказа, в том числе и Азербайджана. При этом привлекает внимание керамический комплекс поселения Нахчыван Тепе, который почти что повторяет керамику Дальма Тепе. Несколько экземпляров расписной керамика Дальма-тепинского типа известно из поселений Узун Оба и Учан Агыл (*Baxşəliyev, 2017, s. 117-124*.). Импрессованная керамика же в поселении Учан Агыл представлена одним экземпляром. В других поселениях таковой пока не найдено. Единичные экземпляры подобной керамики найдены также в памятниках Карабаха (*Ахундов, 2017, с. 197-198, табл. 22, 1; табл. 56, 1 и др*). Исследования показывают, что в памятниках, расположенных в бассейне озера Урмия, в основном использован Сюникский обсидиан (*Khademi et al., 2013, p. 1956-1965*). В поселениях Нахчывана в основном использован обсидиан бассейна Гекче (нынешний Севан). Несмотря на то, что Сюник ближе к Нахчывану, чем Гекче, в памятниках Нахчывана Сюникского обсидиана мало и в процентно соотношении он находится на втором месте (*Бахшалиев, 2015, с. 143*). По-видимому, племена, заселявшее бассейн озера Урмия, имели связи с этими залежами Зангезурского хребта посредством племен Нахчывана. Следует отметить, что в недавние времена в долине Нахчыванчай найден один каменный молот с остатками медной руды, это показывает, что связи племен с Зангезурским хребтом обусловлены не только залежами обсидиана, а также и медными залежами.

Как известно, керамика типа Дальма Тепе впервые выявлена в одноименном поселения раскопками 1959 года Шарля Барнея, в 1961 году – Джуля Юнга (*Hamlin, p. 111-127*). В дальнейшем подобная керамика выявлена также в поселениях Гасанлу, Хаджи-Фируз (*Voigt, 1983, p. 20*), Тепе Сиван (*Solecki, 1973, p. 98-117*). Дальматепинская керамика в поселениях Ирана и Ирака найдена вместе с типичной керамикой Халафа и Обеида. Подобная керамика найдена в ходе разведочных работ в памятниках горы Загрос. Такими памятниками являются поселения Кангаварской долины Сех Габи Б (*Henrickson, 1983, p.*

153-169) и Годин Тепе (*Young*, 1974, p. 80-90; *Henrickson, 1983, p. 172-173*), в которых обнаружены слои эпохи Дальма Тепе. На долине Махидашт (*Levine and Mcdonald, 1977, p. 39-50*) многочисленная дальматепинская керамика присутствовала среди поверхностных материалов 16 поселений. Среди этих памятников поселения Тепе Сиахбид (*Henrickson, 1983, p. 305-314*) и Чога Маран (*Henrickson, 1983, p. 317*) исследованы шурфами, а Тепе Кух[7] – разведкой. Среди поверхностных материалов Тепе Куха преобладала также керамика типа Дальма Тепе (*Henrickson and Vitali, 1987, p. 38*). Подобная керамика найдена также в Ираке в поселениях Джебел, Керкук (*Henrickson, 1983, p. 39*), Телл Абад, Кеит Гасым и Йорган Тепе (*Henrickson and Vanda, 1987, p. 39-40*). При этом следует отметить, что в Кангаварской долине подобная керамика преобладала, а на Махидаште процент Дальматепинской керамики очень резко уменьшился. Если в Кангаварской долине эта керамика составляла 68%, в Махидаште ее было уже 24 % (*Henrickson and Vitali, 1987, p. 39*) Исследование показывает, что чем дальше к югу, тем подобной керамики становится меньше. Если раньше предполагалаоь, что подобная керамика распространена на юге и западе бассейна озера Урмия, то в настоящее время она выявлена на севере озера Урмия (*Abedi, 2017, p. 69-87*), а в последнее время и в Нахчыване. На территории Иранского Азербайджана эта культура выявлена в поселении Джульфинское Кюльтепе (*Abedi et al., 2014, p. 33-167*), Ахранджан Тепе (*Talai, 1983, p. 7-17*), Лавин Тепе (*Hejebri et al., 2012, p. 95-117*), Гоша Тепе (*Hejebri and Purfaraj, 2005, p. 304*), Идир Тепе (*Abedi, 2017, p. 80*) и Баруж Тепе (*Alizadeh, 2003a, p. 4-25; Alizadeh, 2003b, p. 3-21*). В настоящее время подобная керамика на территории Южного Азербайджана выявлена более чем в 100 памятниках. Часть этих поселений относится к оседлому населению, а часть к племенам, ведшим кочевой образ жизни (*Abedi, 2017, p. 80*). По мнению исследователей, эта культура расцвела в северо-восточном Иране и отсюда распространилась к югу и западу бассейна Урмии (*Abedi, 2017, p.*

[7] Это поселение некоторыми исследователями назван как Пушти Кух (Henrickson, 1983, p. 436) или же Кухи Сефид (Henrickson and Vanda, 1987, s. 38)

80). Химический анализ дальматепинской керамики показал, что она являются продуктом местного производства (*Henrickson and Vitali, 1987, p. 40*).

Таким образом, можно заключить, что ареал формирования и распространения дальматепинской культуры охватил также территории Нахчывана. Несомненно, что последующие исследования выяснят некоторые вопросы характера взаимных связей племен бассейна Урмия и Нахчывана. Думаем, что будут выясняться также вопросы, связанные с местом зарождения культуры Дальма Тепе.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Во время исследования выяснено, что поселение Нахчыван тепе было одним и древнейших энеолитических памятников Южного Кавказа. Археологические раскопки в этом поселении позволяют датировать основные этапы энеолитической культуры. Исследования показывают, что древние поселенцы Нахчыван тепе занимались земледелием и скотоводством. Они освоили также отгонное скотоводство. Археологические материалы, выявленные из Нахчыван тепе позволяют проследить особенности энеолитической культуры, а также изменения в образе жизни древних людей.

Остатки минералов меди, выявленные в различных слоях поселения, свидетельствуют о знакомстве древних поселенцев с окружающей средой, в том числе минералов меди. Нахождение остатков медной руды и ее минералов в таких поселениях как Кюльтепе I, Учан Агыл, Зиринджли, Овчулартепеси показывает, что Нахчыван был одним из древних очагов металлургии на Кавказе. Сопла, выявленная в Овчулартепеси и глиняная литейная форма для отливки плоских топоров утверждают, что в V тысячелетии до н.э. на территории Нахчывана была освоена плавка меди. Исследование металлических изделий и исходных руд показывают, что древняя металлургия Нахчывана развивалась на основе местного сырья.

Исследование Нахчыван тепе, а также поселений, расположенных в его окрестности позволяют установить особенности энеолитической культуры. Нововыявленные поселения имеют значение также для определения последовательных этапов энеолитической культуры. Так как памятники, относящиеся к раннему периоду энеолита, в Южном Кавказе впервые выявлены на территории Нахчывана. Исследованием поселений Нахчыван, Узун оба, и Учан Агыл было возможно изучить ранний этап энеолитической культуры.

Думаем, что исследование неолитических и энеолитических памятников, расположенных на окрестности поселения Кюльтепе, в дальнейшем будут имет значение не только для изучения археологии Азербайджана, в том числе и всего Южного Кавказа и Ближнего Востока.

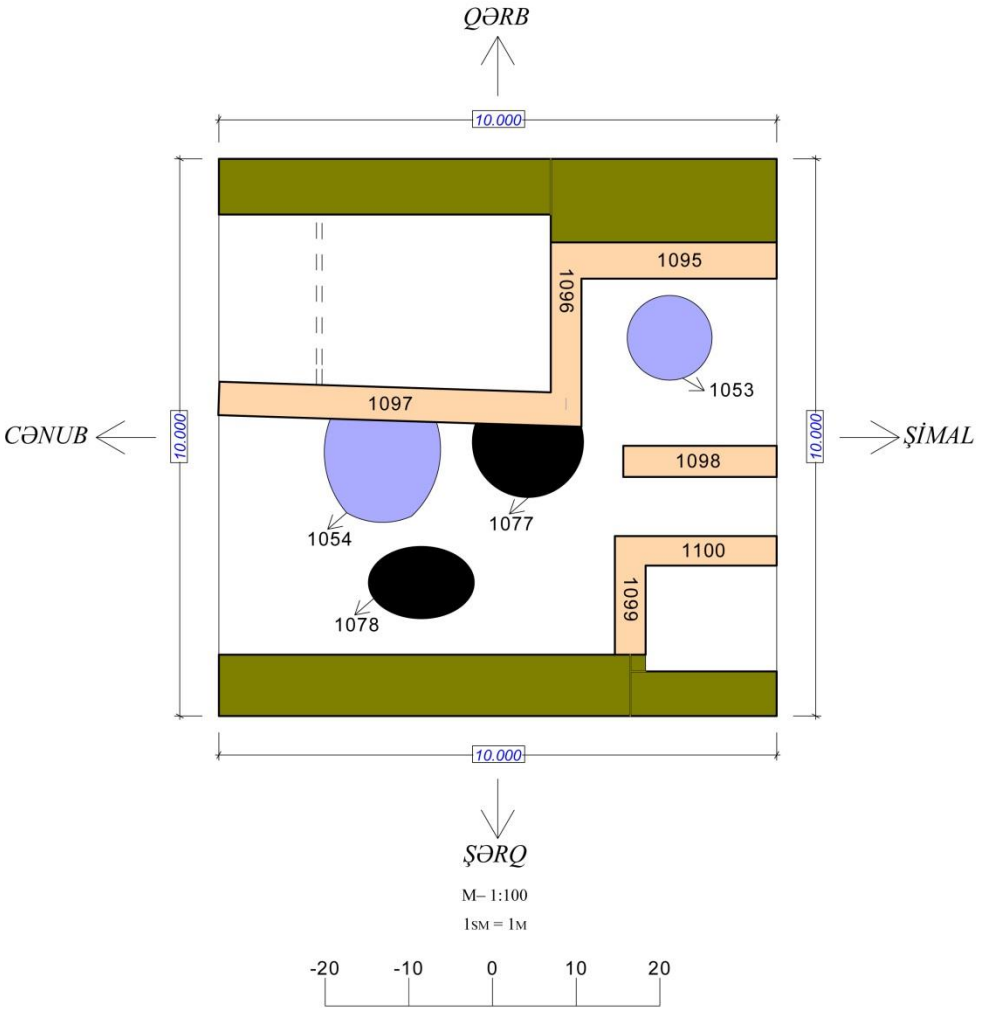

Şəkil 13. Birinci qazıntı sahəsində dördkünc formalı otaqların planı. Рис. 13. Планы помещений прямоугольного плана первой раскопочной участки. Fig. 13. Plans of rectangular rooms of first excavation sites.

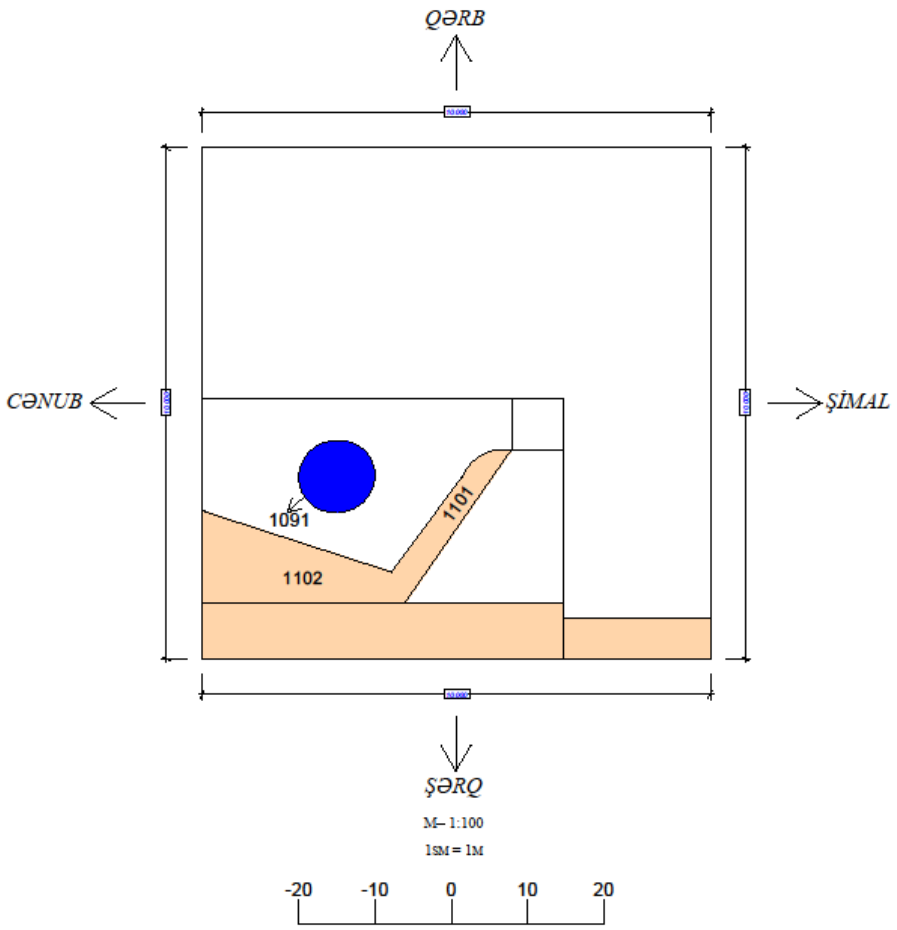

Şəkil 14. Birinci sahədə ikinci tikinti qatının planı. Рис. 14. План второго строительного горизонта первой участки. Fig. 14. Plan of the second building horizon of the first sites.

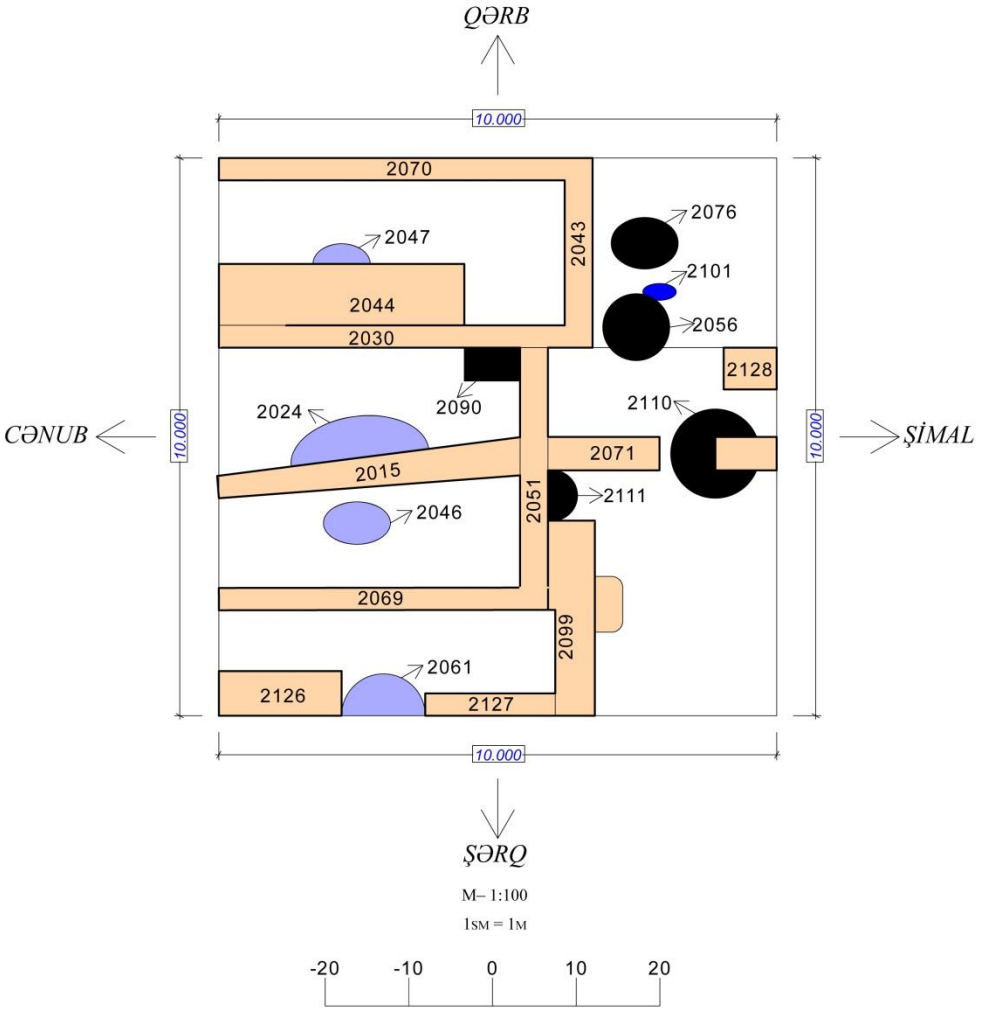

Şəkil 15. İkinci qazıntı sahəsindəki dördkünc otaqların planı. Рис. 15. Планы помещений прямоугольного плана второй раскопочной участки. Fig. 15. Plans of rectangular rooms of second excavation sites.

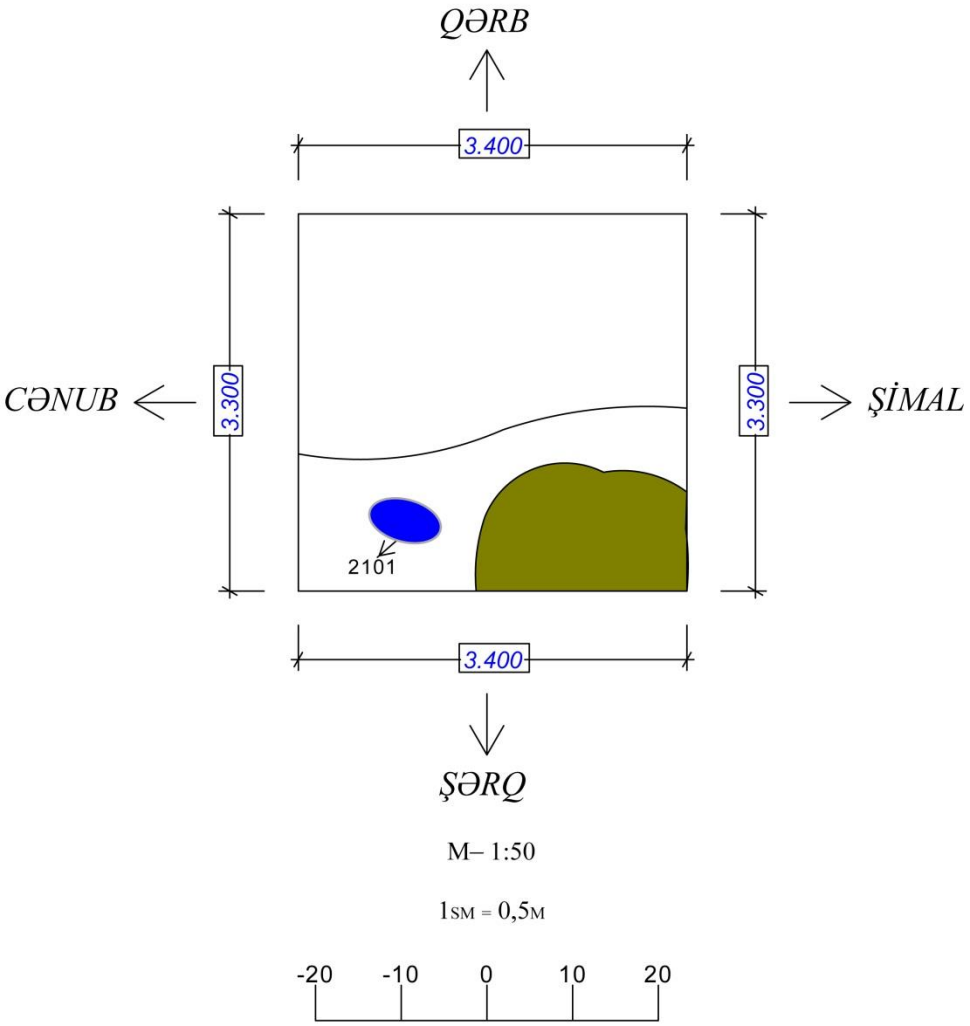

Şəkil 16. İkinci sahədəki yarımqazma tipli evin planı.
Рис. 16. План помещения полуземляночного типа из второй участки. Fig. 16. The plan of semi-dugout room from the second sites.

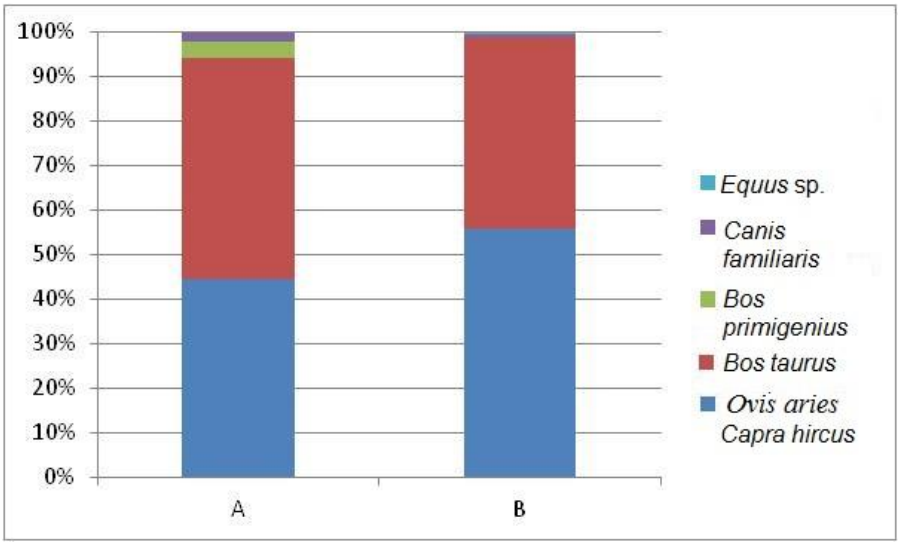

Şəkil 17. Fauna qalıqları. Остатки фауны. The remains of fauna.

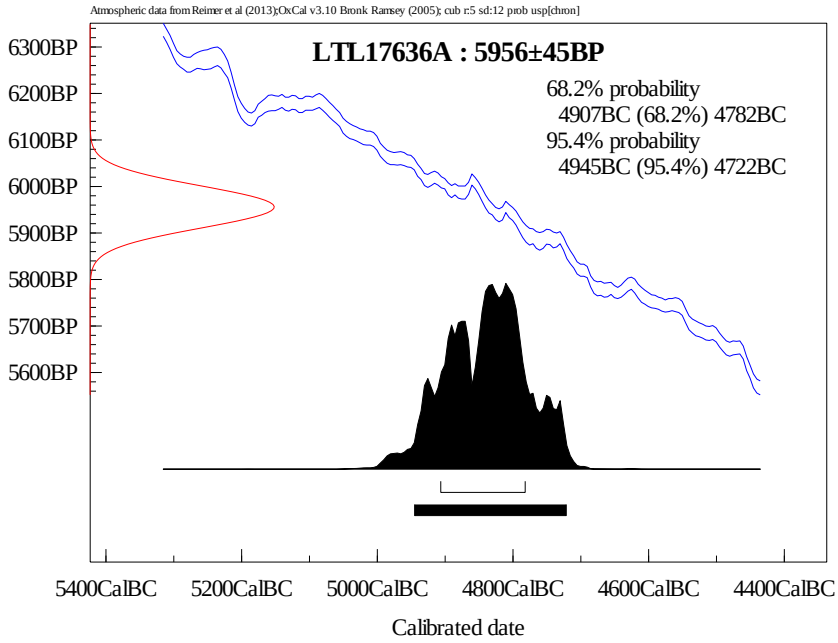

Şəkil 18. İkinci tikinti qatından götürülmüş karbon analizin nəticəsi.
Рис. 18. Результат анализов углья из второго строительного горизонта.
Fig. 18. Result of analyses coal from the second construction horizon.

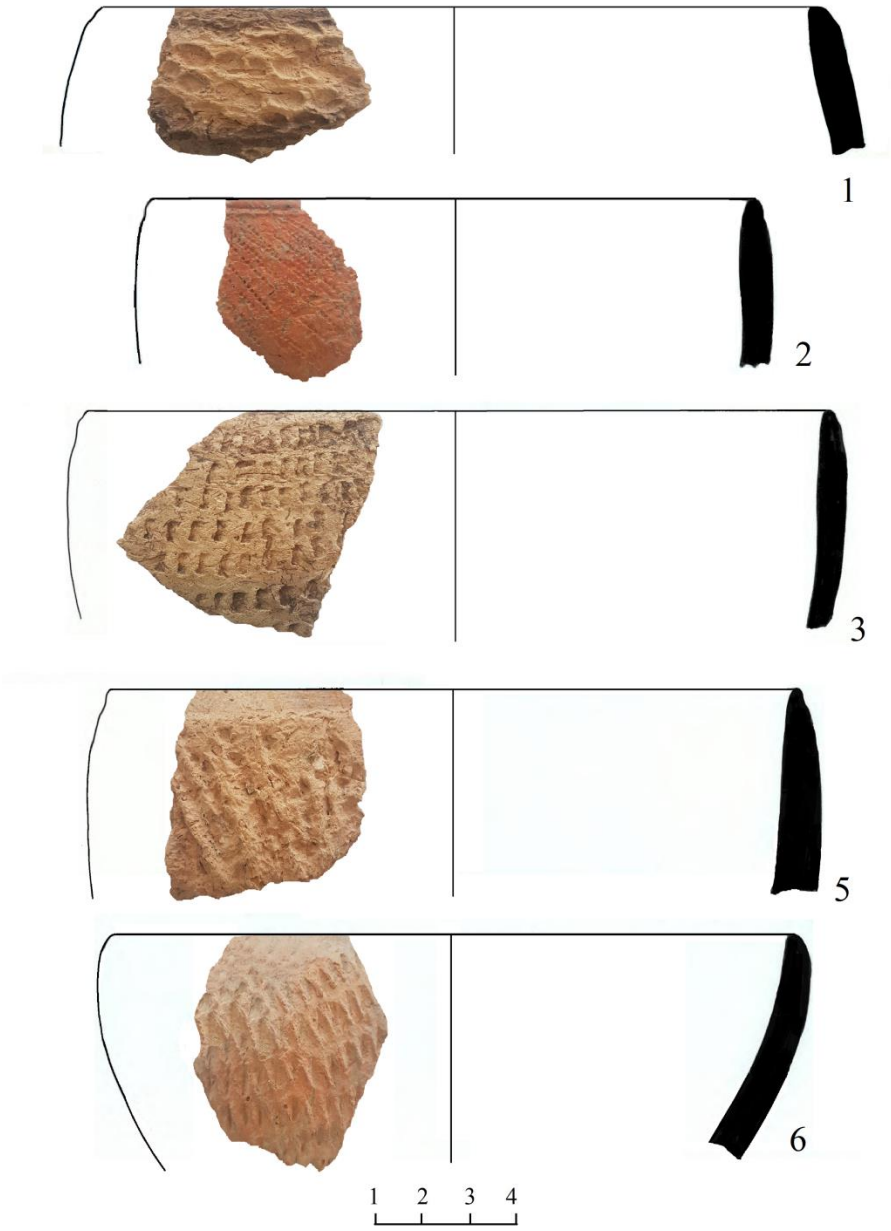

Şəkil 19. Basma naxışlı keramika. Рис. 19. Керамика с импрессованным орнаментом. Fig. 19. Ceramics with impression ornament.

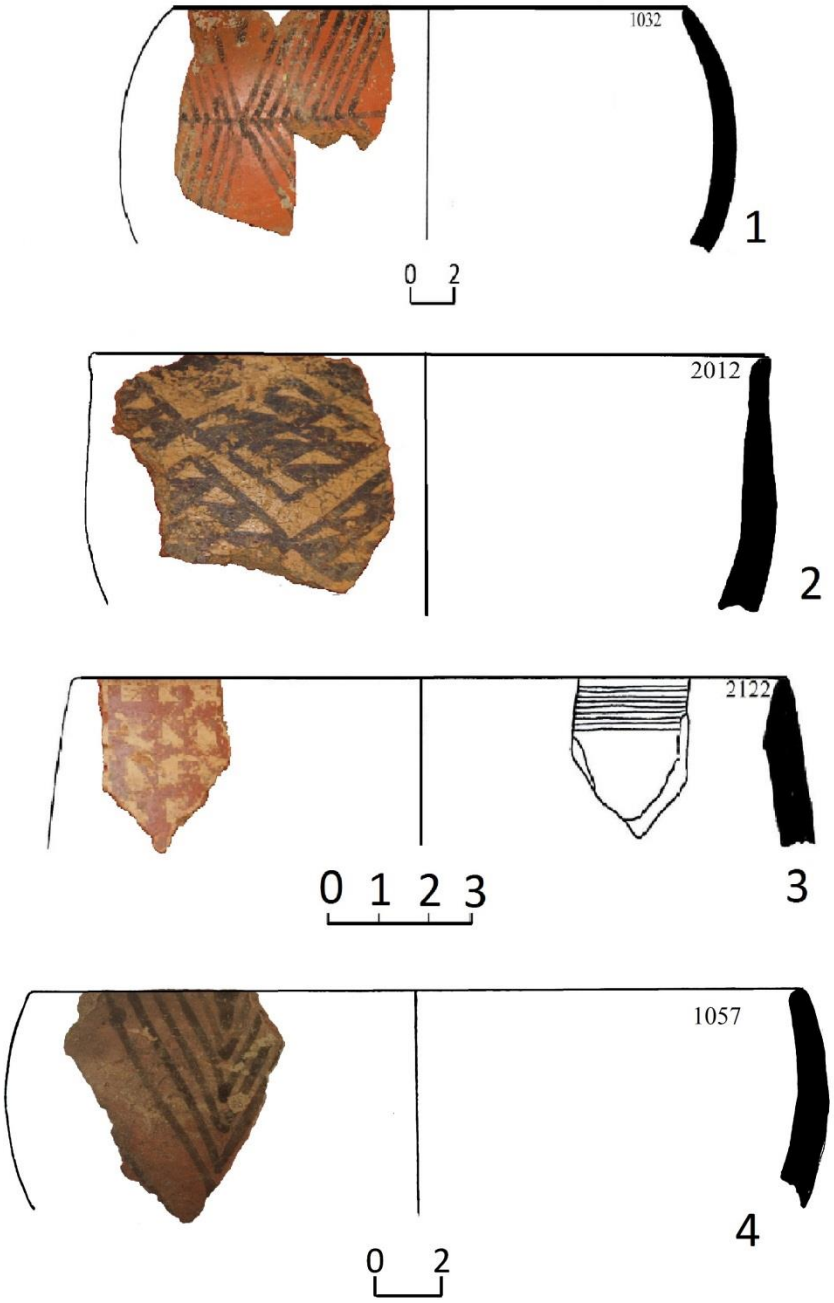

Şəkil 20. Boyalı keramika. Рис. 20. Расписная керамика.
Fig. 20. Painted ceramics.

CONTENTS

INTRODUCTION

Research has shown that the ancient people of Kültepe and those in its vicinity were forced to relocate as a result of climate change. The Kültepe settlement was populated during the sixth millennium BC, and the population dispersed at the beginning of the fifth millennium. Some fifth millennium pottery found in the settlement of Kültepe indicates some transitory occupation, but no permanent settlement. However, life continued in neighboring settlements. Excavations at Uzun Oba and Uçan Ağıl settlements revealed archaeological materials from the first half of the fifth millennium BC.

In 2016, the settlement of Nakhchivan tepe was revealed in the Nakhchivançay valley. Research on the settlement Uçan Ağıl, located in the Sirabçay valley, and the settlements of Nakhchivan tepe and Uzun Oba, located in the Nakhchivançay valley, show that at the beginning of the fifth millennium BC ancient people moved closer to river valleys. Apparently, this shift in settlement locations was promoted by an increasingly drought prone climate.

Research shows that the dry climate continued for an extended period before it was replaced with a more temperate rainy climate, which caused flooding. As a result of the flooding, some settlements were buried under silt and were not visible from the surface.

Research at Nakhchivan tepe and settlements its vicinity show that these sites appear between the Late Neolithic and the Late Chalcolithic Age allowing us to fill the gap in our knowledge of this period. On the basis of researches it is possible to tell that in the settlement of Nakhchivan tepe ancient people are occupied at the beginning of the V millennium BC. We think that the recently revealed sites from the early Chalcolithic Age will be valuable in studying the ancient cultures of Azerbaijan, as well as those throughout the South Caucasus and the Middle East.

ARCHAEOLOGICAL RESEARCHES IN THE SETTLEMENT OF NAKHCHIVAN TEPE

Existence of connections between the cultures of South Caucasus and those of the Middle East (including Mesopotamia) has drawn the attention of researchers for many years. Researchers such as R.M. Munchayev (*Мунчаев, Амиров, 2009, с. 41-52*), O.A. Abibullayev (*Абибуллаев, 1982, с. 72*), I.G. Narimanov (*Нариманов, 1985,с. 271-277; Нариманов, 2003, с. 32*), T.I. Akhundov (*Achundov, 2007, p. 95-122*) and others spoke about the spread and distribution of cultures of from Middle East in South Caucasus. Although the existence of these connections was sometimes demonstrated by single finds, now however these connections are demonstrated by a complex of archaeological materials. One such monument is the settlement of Nakhchivan Tepe (Fig. 1) which is characterized by Dalma Tepe ceramics. We consider that is necessary to introduce to the scientific community the fact that this cultural assemblage has been revealed for the first time in the South Caucasus, and also to define its place among the other Caucasian cultures.

The settlement of Nakhchivan Tepe is located on the right bank of Nakhchivançay, at the height of 853 m above sea level. The settlement is located on the brink of steep drop which was formed by rough waters of Nakhchivançay. The river, now, flows 200 m away from the settlement. Apparently, in ancient times was close. Part of the settlement today is under cultivated fields, and part collapsed during construction of a bridge passing over the Nakhchivançay. Currently, the remaining part of the settlement covers an area of approximately 2 hectares.

The settlement has been studied through two soundings with a size of 3x2 m and two excavation sites with a size 10x10m. Although the soundings provided clarity on the thickness of the occupation layer, nevertheless characteristics of the settlement in that area remain

incomplete. Therefore, here we will discuss results only of the two excavation sites.

During the excavation of the first site, it was recognized that the top layers of the settlement had been damaged to a certain extent during agricultural works. Excavation of the first site has revealed two construction horizons. The first construction horizon was revealed at a depth of 15-20 cm below the soil level. The remains of four rooms belong to this construction horizon. It should be noted that all rooms were built from mudbrick. The first room was revealed in the northeastern part of the excavation area. The length of this room is 2, 35 m, and its width is 1, 90 m. The room entrance has a width of 70 cm, and is located in the southern section. Wall remains have been found up a height of 32-40 cm, depending on the relief. During the course of research, pottery of Chalcolithic Age, bones of animals, and chips of obsidian were identified within the room's area.

The second room was revealed in the northwest part of an excavation. The length of this room is 3, 50 m, and its width is 3, 05 m. The room entrance with a width of 75 cm is located in the eastern section. From this room, there are remains of three walls. The width of walls varies depending the state of preservation, but is between 56-65 cm. The height of walls varied between 34-40 cm. This room also contained pottery of Chalcolithic Age, bones of animals and chips of obsidian.

During excavation, a shared wall between the third and fourth room was also identified. The length of this wall is 6, 50 m, and its width is 60 cm. Because these rooms were badly preserved, it proved difficult to determine their exact sizes.

The length of the third room is 5, 95 m, with a width in the north of 3, 21 m, and in the west of 3 m. This room had a common wall with the second room, the thickness of which was 55 cm. Walls remained to a height of 35-48 cm. During the work in this area, this room revealed plain and painted pottery of Chalcolithic Age, bones of

animals and chips of obsidian. Within this room, beginning at a depth of 58-60 cm, the color of the layer began to change. This change was observed only on a small part of the center of the room, while in the rest of the room, the yellowish layer dominated.

The length of the fourth room is 7, 10 m, and its width in the north is 4, 06 m, and in the west is 4, 30 m. The width of the earth platform located in the east of this room is 1, 20 m. The work in the fourth room revealed plain and painted pottery of Chalcolithic Age, bones of animals and chips of obsidian. Some of the pottery recovered here is decorated with finger impressions.

During the excavation of this room, beginning at a depth of 48-50 cm, the color of layer once again began to change. However in other areas, the yellow layer again continued. It was impossible to establish the exact size of this room, in light of the significant destruction of the walls. On the clay platform located in the east of the room, mudbrick layers with intermediate thin layers of sand were visible. The first layer of sand was revealed at a depth of 40-65 cm from the soil level. Similar layers of sand were found also during excavation of the first sounding. The research shows that this part of the room was often fortified by the addition of clay. According to geologists and geomorphologists, during severe floods the settlement was exposed to floods.

The investigation of the construction remains from the first horizon showed that they were built above a previous context, which is recognizable by a gray ashy layer across the site. Since the adobe brick walls were built atop this soft ashy layer, in some places they sunk deep in ashes. Therefore, the height of walls was variable. On the basis of the investigation, it is possible to determine that the first construction horizon proceeded up to a depth of 70-75 cm. Pottery of this layer is represented by a complete set of products similar to those of the settlement Dalma Tepe.

At a depth of 70 cm across all excavation sites, layers of an abundant mix of gray ash without any construction remains were discovered. Below the building remains of the first layer, the remains of two hearth were revealed. Because the hearths were in operation for a long period of time, their ashes spread across a wide area.

The first hearth was uncovered in the northern part of the excavation, at the bottom of the second room. The diameter of the hearth was 1, 52 m (1053). The interior of the hearth was filled with ashes of gray color. The circumference of the hearth had solidified, so that its plan was clearly visible. After cleaning the hearth, pottery, bones of animals, and chips of obsidian were found horizontally located. Pottery included fragments of kitchen and storage wares. Among them there were also fragments of painted vessels which, probably, were for dining. After cleaning, it turned out that the hearth had a round form. The depth of the hearth was 15 cm, and below the hearth, the gray ashy layer with the osteological and obsidian remains continued. The second hearth was uncovered in the eastern part of the site near a partition wall (1054). The diameter of this oval hearth was 1, 90 m. in one direction, and 1, 80 m in the other. The inside of the hearth was filled with ashes of gray color. In the course of cleaning, pottery, bones of animals and chips of obsidian were found. In comparison to the first hearth, this hearth was deep. Its depth reached 40 cm. Fragments a brazier with a ring-shaped bottom were recovered from this hearth. Similar objects usually were found either in a hearth or around one, allowing us to assume that they were used for the baking bread. The perimeter of this hearth was also hardened. Excavation of this layer revealed pottery, bones of animals and chips of obsidian. Among the ceramics were also sherds of painted vessels, as well as vessels decorated with the impressions of various tools, including fingers. which in archaeological literature have been called vessels with impressed ornament.

During the exploration of the eastern corner of the third room, a part of a vessel with red paint was found (1066). Around this vessel

was found further pottery, bones of animals and chips of obsidian. It should be noted that a vessel with red paint was also found excavation of a Neolithic layer at Kültepe. Another earlier vessel with red paint was revealed also O.A. Abibullayev's excavation. Undoubtedly, this color of paint was used to decorate vessels which were in Kültepe and in the settlement of Nakhchivan Tepe. In the settlement of Nakhchivan Tepe there were also numerous sherds of painted vessels.

Below these hearths, at an approximate depth of 1 m, the remains of two additional hearths were revealed.

The first of these is located on the northern side of site and had a rounded shape (1077). Its length is 1, 90 m, and its width is 1, 30 m. The inside area in the north was filled with earthy gray ashes. Pottery, bones of animals and chips of obsidian were discovered inside of the hearth, lying horizontally. The pottery includes fragments of kitchen and storage vessels. There were also tableware sherds. The ashes consisted of several layers demonstrating that the hearth worked for a long period. The depth of the hearth was 40 cm.

The second hearth was in the eastern part of the site, closer to the earth platform (1078). The length of this oval hearth is 1, 90 m, and its width is 1, 30 m. Inside the hearth was a fill of gray ashes mixed with earth. The hearth contained pottery, bones of animals and chips of obsidian also aligned horizontally. The depth of the hearth was 40 cm. During the investigation, it became clear this hearth was dug into the floor of a semi-dugout structure.

At a depth of 1, 40 - 1, 50 m in the eastern area of the excavation, room remains of the semi-dugout type were uncovered. The northern section of the room had been dug into the ground. On the northern side, mudbrick wall remains were found. A part of this wall collapsed and was covered with black ashes, possibly as a result of burning. The east wall was exposed to erosion and has been altered to a certain extent. It was impossible to establish the other walls of the room owing to the considerable damage. A round hearth was located

at the center of the room, as well as nearby remains of a second hearth which wasn't excavated. The length of this room was 5, 30 m, and its width in the west was 3, 40 m, and in the north was 3, 56 m. In the corners of this room, stones had been placed in row. One of these stones was a half of a grinding stone.

Outside of this room near a northern wall there was a large grinding stone (1089). Around this grinding stone were found also pottery and chips of obsidian. Apparently, this part was the production sector.

On the basis of these explorations, it is possible to say that the first settlers of Nakhchivan Tepe used semi-dugout rooms, partly dug into the ground, and partly constructed from mud bricks. Rooms of this kind have also been uncovered in excavation of the settlement Ovçular Tepesi (*Marro, Bakhshaliyev and Ashurov, p. 31-87*) and Yeni Йол (*Baxşəliyev, Quliyeva, Rzayeva, 2017, s. 50*). Although abundant accumulations of ash were discovered, the remains of charcoal were found very seldom. This demonstrates that wood was used very seldom as a fuel.

The second excavation area at the site is located near the first. This second area had become covered by debris of different types. After the removal of this debris, excavation began. During the removal of the layer which had been exposed to erosion, pottery of Chalcolithic Age, bones of animals and chips of obsidian were discovered. Among the pottery found were sherds of painted vessels and also ceramics with impressed ornament.

Below the erosion layer was a firm yellowish layer. On the basis of a examination, it is possible to suggest that this layer was formed by the destruction of the construction debris of mud brick. Pottery was found across the area, and especially in the western part of the excavation. The pottery had chaff inclusions, and was fired to a red color. There were also painted sherds. Individual examples have also emerged of graywares. In the northeastern area of the excavation,

in addition to pottery, one spindle whorl (2002). Its size was 1, 75 x 30 cm. There were also fragments of a thick-walled utilitarian vessel. In the southern part of the excavation area were found further vessel fragments with chaff inclusions (2004).

Building remains of mudbrick were revealed at a depth of 20-23 cm in the western part of the excavation area. The first room here was located in the western part of the excavation. The wall, running towards the western edge of the excavation site, was badly preserved. The width of this wall is 40 cm. The eastern wall was better preserved, but the northern wall was also badly damaged. However on the basis of the construction remains, the plan of the room can be defined. Its length is 6, 20 m, and its width in the south is 1, 50 m, and in the north is 2, 60 m. The height of the intact parts of the walls is 30 cm. On east side of the room, a clay platform was found connected to the wall. The length of this platform is 4, 40 m, and its width is 1, 10 m. During excavation of the room, chips of obsidian, bones of animals, and red-fired pottery with chaff inclusions, sometimes with a impressed ornament, were found. The chips of obsidian appeared more often in the upper layers. Along with the clay platform, the remains of an oval hearth were also uncovered. The hearth was at a depth of 48-70 cm (2047). In this area, beginning at this depth, the color of the soil changed. In certain areas, a layer of gray color appeared.

The second room is located to the east of the first room (Fig. 2). The walls of this room, built of mud brick, which had been laid very accurately. However it was somewhat difficult to determine the exact size of room as a result of the serious destruction of the structures within the room. The research exposed that this room has the form of an irregular rectangle. The length of the room is 5, 40 m, its width in the south is 2, 30 m, and in the north is 1, 60 m. Its walls have been preserved to the height of 30 cm. A significant amount of pottery and a fragment of grinding stone was found at the center of the room. The pottery generally consists of fragments of kitchen and utilitarian vessels (2024). Among them there were also sherds with impressed

ornament. Further explorations uncovered that the pottery assemblage was found atop the hearth. The length of the heart is 1, 10 m, and its width is 1, 80 m. The hearth was discovered at a depth of 30-58 cm.

In the eastern area of the site, remains of mud bricks were found covering a large are. Exploration of this layer revealed pottery, animal bones, and chips of obsidian. In the southern part of this area, the color of the layer changed. The layer consisted of sand mix with soil. The ceramics found here were red wares, along with chips of obsidian. The length of this room is 5, 50 m, its width in the south is 1, 60 m, and in the north is 2 m. Its walls have been preserved to a height of 30-40 cm. Near the western wall of the room, an oval-form hearth was discovered. It became clear that the hearth was found in the central area of the room. The length of the hearth is 70 cm, and its width is 35 cm. The hearth was located at a depth of 50-63 cm (2046). From inside of the hearth, pottery, bones of animals and obsidian chips were found.

The fourth room is located to the east of the third. The length of the room is 6 m, its width in the south is 1, 10 m, in the north is 1, 52 m. Two clay platforms were found in the eastern part of the room. The length of the first of them is 2, 20 m, and its width is 80 cm (2126). The length of the second platform is 2, 30 of m, and its width is 40 cm (2127). The walls of the room are preserved to a height of 25 cm. In the space between the clay platforms, an oval-form hearth was discovered (2061). From the hearth were recovered red ceramics, bones of animals and chips of obsidian.

In the northern part of excavation area, a further two rooms were revealed. The length of the fifth room is 5 m, and its width is 4 m. A clay platform in the shape of a cube was discovered in the northern part of this room. Its walls have remained up to a height of 30 cm. In this area, the first construction horizon continued to a depth of 78-79 cm. From within the room, various pottery sherds, tools made from stone and chips of obsidian were discovered. Some of the

pottery had an impression ornament. A door was uncovered in the east. The width of the entrance is 1 m.

The sixth room was revealed on eastern side of the excavation site. The length of the room is 4, 40 m, its width in the east is 3, 26 m, and in the west is 4, 10 m. On the southern side of the room, a platform with a length of 3, 50 m and (2099) width of 84 cm was uncovered. Pottery with a painted and impressed ornament was found inside the room, as well as a fragment of a grinding stone.

Below this building layer, construction debris were not found, only the remains of hearths. Across the entire area, however, an earthy-ashy layer was traced.

A round hearth was uncovered during excavations, at a depth of 82 cm (2056). Pottery, bones of animals and chips of obsidian were found inside the hearth. The inside of the hearth was filled gray ashes. A tiny vessel with traces of orange paint was also found here (2057).

At a depth of 82-85 cm, in the eastern part of the excavation area below the construction remains, two additional hearts were discovered. One of hearth was oval in form (2110). Its length is 1, 90 m, and its width is 74 x 94 cm, with an overall depth of 30 cm. Fragments of vessels decorated with impressed ornament were found here.

The second hearth (2111) was found in the bottom of the western wall of the sixth room (2071). The length of the hearth is 1 m, its width is 0, 9 m, and its depth is 12 cm. Chips of obsidian and red pottery with an impressed ornament were found from the hearth. At a depth of 1, 07 m within this site, remains of red painted vessels and charcoal were found (2121).

The other hearth of this layer was found in the northern corner of the third room, at a depth of 1 m (2090). The hearth has a rectangular shape. The length at the center is 60 cm, its width is 40 cm. Around the hearth, pottery with impressed ornament was found,

as well as a grinding stone, a part of a red pot, bones of animals, and chips of obsidian. Fragments a brazier were also found. The diameter of the brazier is 32 cm, its height is 15 cm, and the thickness of its walls is 3-4 cm.

In order to establish the character and depth of the occupation layer, a sounding was placed in the western section of the fourth room, with a size of 3, 40 x 3, 40 m. At a depth of 1, 15 cm in east part of the sounding, fragments of a large vessel were discovered (2074). At a depth of 1, 23 m, the remains of a hearth and clay floor around this hearth were found (2076). Two beads were found on the floor. At the level, plain soil was discovered, while in another section, the occupation layer continued. The hearth continued up to a depth of 1, 40 m (2081). At a depth of 1, 60 m the remains of a semi-dugout type room were revealed (Fig. 3). The inside of the room was filled with earthy ashes that had inclusions of charcoal (2087). Numerous fragments of pottery and bones of animals were found at this level. During investigation of the semi-dugout room, at a depth of 1, 90 m, a hearth was found, the ashes of which had accumulated inside the room. The hearth had an oval form with a diameter of 37x64 cm, and was 10 cm in depth (2101). It has been established that the thickness of the occupation layer on the settlement is 2 m, and in some places 2, 10 m thick.

On the basis of investigations, it is possible to say that there were two construction horizons in the settlement. The second construction horizon is located at a depth of 0, 78 - 2, 10 m and had two layers. The second layer of this horizon is represented by the hearths. The first layer, located above the plain soil, was characterized by rooms of semi-dugout type. A similar room was exposed in the sounding which had been placed in the second site. At the same level, part of a room in the form of rectangle was uncovered. As described above, the remains of a similar room were also found in the first excavation area.

A majority of archaeological materials from the site are pottery and chips of obsidian. Tools were also fund in a small quantity. Grinding stone are represented by one example. Flint products also are represented by one copy. Tools made of bone are represented by one copy. Among tools in genera., the majority are obsidian. Among the obsidian products, there are a few blades for sickles, which give some information on the character of the economy.

The pottery is generally characteristic of the first half of the V millennium BC. The pottery is generally characterized by Dalma Tepe painted and impressed ceramics. Excluding single finds, an entire complex of such ceramics had not been revealed in the South Caucasus. Therefore, the pottery of the settlement of Nakhchivan Tepe has important value for studying the Chalcolithic Age culture of the South Caucasus, including Azerbaijan.

The ceramics can be divided into two periods, based on the stratigraphy of the settlement. However it should be noted that the two groups coincide to a certain degree in terms of the technology of production and ornamentation. The ceramics were mainly produced by the coil method, and the application of two layers of potter's clay to each other. The surfaces of some vessels were covered with a thin layer of clay. The research demonstrates that this was done in some cases to change the color, and in others, for ornament purposes. It is also possible to discuss the products ornamented with finger impressions, which are sometimes are executed inaccurately and mixed together. The study demonstrates that the finger impressions remained after being stuck in the thin upper clay layer. We think that some researchers were right to connect Dalma Tepe ceramics with these ethnographic features (*Henrickson and Vitali, 1987, p. 37-40*). This method of coating was also used in the restoration and repair of ceramics. The pottery is generally made with chaff inclusions, and fired to different shades of red. Pottery with sand inclusion is represented by a single copy. Gray wares are also represented by a single piece.

The pottery from the top horizon belongs to the first period (Fig. 21-67; Fig. 114-162). As has already been described, this horizon is characterized by rectangular architecture. The ceramic products of this horizon can be divided into six group. The first group is composed of plain pottery; the second group includes painted ceramics; the third group is the pottery painted in red without ornament; the fourth is ceramics with impressed ornament including fingertip impressions; the fifth group includes pottery decorated with a stamp from the edge of a tool; and the sixth group is that pottery decorated with edge ornament in the form of horizontal strips.

The plain ceramics make up the majority of the pottery (Fig. 5). They are generally made of clay with chaff inclusions, and well-fired to a red color. However, gray interlayers appear in the walls of some examples. Some examples of these sherds have been coated with yellow slip, and sometimes cream slip, and some are well-polished. An inside of some of the sherds was smoothed with a rough tool, like a comb. The inside of some pottery was also painted red color and well-polished. Pottery of this group generally consists of bowls, pots and jugs. Bowls are especially widespread. Some vessels have auricular ledges. Clay braziers (Fig. 4) and large storage vessels also belong to this group. Similar ceramics are known from Culfa Kültepe settlements (*Abedi et al., 2014, p. 38*), Dalma Tepe (*Hamlin, 1975, p. 101*), Dava Göz Tepe (*Abedi, 2017, p. 73*), Seh Gabi B (*Henrickson, 1983, p. 232-236*).

The second group of pottery is the painted ware (Fig. 6). This pottery is made of clay without inclusions and fired very well. The color of the cut of this type of ceramics is black. They are coated with red paint inside and out, well-polished and decorated with a geometrical motive in black paint. Sometimes, the ornamentation of vessels has been erased. The motifs of the ornamentation are vary. The most common type is triangles filled with parallel lines. In addition, there are also ornaments like an ear, triangles put end to end, and mesh decoration. The ornaments are sometimes placed on a

yellow background, and sometimes on the unpainted surface of the pottery, in black paint. One of piece of pottery is decorated with triangles inscribed in diamonds. There is also pottery decorated by a white background with red paint. Similar painted ceramics are known from Dalma Tepe (*Hamlin, 1975, fig. 4, A, E; fig. 7,D; Fig. 10, A*), Culfa Kültepe (*Abedi et al., 2014, p. 38, fig. 10, 1-3,5-8*), Seh Gabi of B (*Henrickson, 1983, p. 253-304, fig. 55, 1.1, 1.2; fig. 56, 14.1, 14. 3; fig. 61, 53.1,53.8*), from Lavin Tepe (*Hejebri et al. 2012, fig.7-9*), from monuments of the Songar valley (*Heyderyan, 1392, fig. 6, 15-17*), Haji-Firuz (*Voigt, 1983, fig. 97*) and other settlements.

Pottery of the third group is made of clay with chaff inclusions. These pieces are painted red, sometimes inside and out, and sometimes only on the outer side (Fig. 7). The edge of the pottery is also painted in red paint. There are chaff traces on both sides of vessels. Similar ceramics are known from Dalma Tepe (*Hamlin, 1975, p. 117*), Seh Gabi B (*Henrickson, 1983, p. 226-230*), from Lavin Tepe (*Hejebri et al. 2012, p. 101*), Culfa Kültepe (*Abedi et al., 2014, p. 38*) and other settlements.

The fourth group of ceramics is made of clay with chaff inclusions, fired to different shades of red. The firing of these ceramics is sometimes very high quality, sometimes average, and sometimes low-fired. The decorations of the pottery are very different. Some of them were made by a special blunt tool. Among these, stamps prevail. Some of the of ornaments are very accurate and correct. Others are executed imprecisely and mixed with each other. As we have already discussed, some ornaments were finger impressions (Fig. 8; Fig. 9). This is especially observed on the sipped vessels. The use of pottery of this group is various. Among the forms are dining, kitchen and storage wares. Red paint is on the outer side of some, and on the outer and inner sides of others, including sometimes having been applied after ornamentation. Similar ceramics are known from Dalma Tepe (*Hamlin, 1975, p.101, fig. 8*), Seh Gabi B (*Henrickson, 1983, p. 242-251, fig. 49-54*), Siahbid (*Henrickson,*

1983, fig. 104), Choga Maran (*Henrickson, 1983, fig. 105*), Lavin Tepe (*Hejebri et al. 2012, p. 101, fig. 9, 172; fig. 10, 1069*) and the monuments of Songar valley (*Heyderyan, 1392, fig. 3; fig. 5; fig. 7-8*)

Pottery of the fifth group is decorated by the stamped impression of a comb tool (Fig. 10). Pottery of this group is generally represented by fragments of vessels of larger size. However, there is also skillfully made tableware in the group. Pottery of this group is sometimes painted cream, yellow, or red. As in the fourth group, ornaments were sometimes applied accurately, and sometimes not carefully. Similar ceramics are well-known from the Dalma Tepe settlement (*Hamlin, 1975, fig. 8, E; Pl. II, b*).

Pottery of the sixth group is decorated with comb ornament in the form of horizontal strips (Fig. 11). These ceramics are represented by one copy. Unlike similar ornament at Ovçular Tepesi, there they are thin and executed accurately. Pottery with a similar ornament is revealed from various layers by Culfa Kültepe (*Abedi, 2014, p. 110, fig. 9, 1; fig 13, 10; fig. 15, 4; fig. 20, 14*). This type is also known from Nakhchivan Kültepe, Uzun Oba and Uçan Ağıl which haven't yet been published. It should be noted that a similar ornament is absent in the lower layers to Nakhchivan Tepa. Similar ceramics were spread across the second half of the V millennium BC (*Marro, Bakhshaliyev and Ashurov, 2009, p. 31-87*).

The second the period, as we have already mentioned, is represented by two stages. However, pottery of the first period also continued in the second period, with some changes (Fig. 68-113; Fig. 163-194). The red polished ceramics with black paint in this period diminished and eventually fell out of use. The types of impressed ceramics however increased. They are painted sometimes in red, and sometimes in yellow and cream. At the same time, it should be noted that impressed ceramics haven't been found from the lower layers Culfa Kültepe (*Abedi et al., 2014, p. 38, fig. 10, 1-3,5-8*) which is characterized by Dalma Tepe ceramics. This means that the similar ceramics were characteristic of an early stage of culture of Dalma

Tepe. Certain changes are also observed in the plain ceramics. Some of the plain ceramics were coated with red paint inside and out, and were well-polished and undoubtedly used as dining ware. A certain part of pottery of this period was decorated with wide strips of red paint. In one case, black paint is used instead. Unfortunately such ornaments were not preserved in their entirety. Therefore, reconstruction of the motive of this ornament has been impossible so far.

The study of bones of animals from this settlement has shown that the residents were generally were engaged in cattle and small cattle breeding[8]. Hunting took an the insignificant place in the economy. Bones of horses and dogs are represented by single examples. The botanical remains have so far been absent. The fact is that in the settlement layers, the remains of charcoal are insignificant. And washing the ashy remains from the various hearth hasn't yielded results yet. We hope that this type of research in the future will reveal information on the part of economy of ancient settlers to Nakhchivan Tepe.

The pottery of the settlement of Nakhchivan Tepe can be dated the first half of the V millennium BC[9]. The analysis of coal from the lower horizon has shown 4945 BC[10]. As at the valley Nakhchivançay and Sirabçay, in 2010-2016 new monuments of Chalcolithic Age have been reported (*Бахшалиев, 2014, с. 88-95; Бахшалиев, 2015, с. 136-145*). The settlement of Nakhchivan Tepe together with other settlements of the valley Nakhchivançay and Sirabçay allow us to specify a periodization the Chalcolithic Age monuments of South Caucasus including Azerbaijan. At the same time, the ceramic

[8] The Faunal remains are investigated by Remy Berthon.

[9] Charcoal is analyzed on laboratory of the city Lesse of Italy.

[10] This work was supported by the Science Development Foundation under the President of the Republic of Azerbaijan - Grant № EİF-KETPL-2-2015-1(25)-56/47/5

complex of the settlement Nakhchivan Tepe, which almost repeats that of Dalma Tepe, draws attention. The painted ceramics of the Dalma Tepe type are known from the settlement of Uzun Oba and Uçan Ağıl (Baxşəliyev, 2017, s. 117-124). Impressed ceramics have been attested at the settlement Uçan Ağıl, by a single copy. In other settlements, this has not yet been discovered. Similar ceramics have been found in isolated copies also in monuments of Karabakh (*Ахундов, 2017, с. 197-198, табл. 22, 1; табл. 56, 1 et al*.). Research demonstrates that that in the monuments located on the basin of the lake of Urmia generally use the Syunik obsidian (*Khademi et al., 2013, p. 1956-1965*). Among the the settlements of Nakhchivan, they generally used Gekche obsidian (*Бахшалиев, 2015, с. 143*), from the lake basin in present-day Sevan. In spite of the fact that Syunik is closer to Nakhchivan than Gekçe, in Nakhichevan's monuments the Syunik obsidian isn't as common, and by percent is in the second place (*Бахшалиев, 2015, с. 143*). Apparently, the tribe occupying the Lake Urmia basin had communications with the obsidian deposits of the Zangezur Mountains by means of the tribes of Nakhchivan. It should be noted that recently, one stone hammer was found in the Nakhchivançay valley, with remains of copper ore on it, which demonstrates that the connections between these tribes with Zangezur Mountain were not caused not only deposits of obsidian, but also by copper deposits.

As is well-known, Dalma Tepe ceramics were explored for the first time at the settlement of the same name, at Charles Burney's excavation in 1959, and then also in 1961 to Cuyler Young (*Hamlin, p. 111-127*). Other similar ceramics have been uncovered from the settlements of Hasanlu, Haji-Firuz (*Voigt, 1983, p. 20*) and Tepe Seavan (*Solecki, 1973, p. 98-117*). The Dalma Tepe have been found, in the territory of Iran and Iraq, together with typical Halaf and Obeid ceramics. Similar ceramics were discovered on a survey of Zagros Mountains monuments, such as settlements of the Kangavar valley like Seh Gabi B (*Henrickson, 1983, p. 153-169*) and Godin Tepe (*Young, 1974, p. 80-90; Henrickson, 1983, p. 172-173*), where Dalma

Tepe period layers were found(*Levine and Mcdonald, 1977, p. 39-50*). Numerous Dalma Tepe ceramics were also found at the Mahidasht valley, among the surface materials of 16 settlements. Among these monuments is the Tepa Siahbid settlement (*Henrickson, 1983, p. 305-314*) as well as Choga Maran (*Henrickson, 1983, p. 317*), which was investigated by a sounding, and Tepe Kuh,[11] investigated by survey. Among superficial material at Tepe Kuh, ceramics like those from Dalma Tepe prevailed (*Henrickson and Vitali, 1987, p. 38*). Similar ceramics have also ben found in Iraq at the settlement of Jebel, Kerkuk (*Henrickson, 1983, p. 39*), Tell Abad, Kheit Qasim and Yorgan Tepe (*Henrickson and Vitali, 1987, p. 39-40*). It should be noted that such ceramics also prevailed in the Kangavar valley, but that in the Mahidasht valley, the percent of Dalma Tepe ceramics decreased very sharply. Whereaas in the Kangavar valley these ceramics comprised 68%, and Mahidasht the number was 24% (*Henrickson and Vitali, 1987, p. 39*) The research shows that this type of ceramics lessened to the south. Although it had earlier been assumed that the similar ceramics were widespread to the South and the West of the Urmia basin, now we understand that similar ceramics were also present in the north of Lake Urmia (*Abedi, 2017, p. 69-87*), and now in Nakhchivan. In the territory of Iranian Azerbaijan, this culture is also revealed from the settlement at Culfa Kültepe (*Abedi et al., 2014, p. 33-167*), Ahranjan Tepe (*Talai, 1983, p. 7-17*), Lavin Tepe (*Hejebri et al., 2012, p. 95-117*), Ghosha Tepe (*Hejebri and Purfaraj, 2005, p. 304*), Idir Tepa (*Abedi, 2017, p. 80*) and Baruj Tepe (*Alizadeh, 2003a, p. 4-25; Alizadeh, 2003b, p. 3-21*). Now similar ceramics have been discovered in the territory of Southern Azerbaijan at more than 100 monuments. Some of these settlements belonged to settled population, while others to tribes living a nomadic way of life (*Abedi, 2017, p. 80*). According to researchers, this culture blossomed in North Western Iran, and extended from here to the South and the West of Urmia basin (*Abedi, 2017, p. 80*). Chemical analysis of

[11] This settlement some researchers it is called as Pushti Kuh (Henrickson, 1983, p. 436) or Kuhi Sefid (Henrickson and Vanda, 1987, s. 38)

Dalma Tepe ceramics has shown that they were the product of local manufacture (*Henrickson and Vitali, 1987, p. 40*).

Thus it can be concluded that the area of formation and distribution of Dalma Tepe culture included Nakhchivan's territories. Undoubtedly, subsequent studies will clarify some questions of the nature of the mutual ties between the tribes of the basin of Urmia and Nakhchivan. We think that the issues related to the birthplace of Dalma Tepe culture will also be clarified.

CONCLUSION

This research determined that the settlement of Nakhchivan tepe was one of the most ancient Chalcolithic sites in the South Caucasus. Archeological excavations in this settlement make it possible to date the main stages of Chalcolithic Age culture. Research shows that ancient settlers at Nakhchivan tepe engaged in agriculture and cattle breeding. They also mastered nomadic cattle breeding. The archaeological materials revealed at Nakhchivan tepe allow us to track features of Chalcolithic Age culture, and also observe changes in ancient life ways.

The remains of copper revealed in various layers of the settlement demonstrate that ancient settlers had knowledge of their environment, including copper sources. Finding the remains of copper ore and its minerals in settlements such as Kültepe I, Uçan Ağıl, Zirincli, and Ovçular Tepesi shows that Nakhchivan was one of the ancient centers of metallurgy in the Caucasus. Nozzles and clay casting molds for casting flat axes found at Ovçular Tepesi show that copper smelting had been mastered in Nakhchivan in the fifth millennium BC. Research conducted on metal products and ores shows that ancient metallurgy in Nakhchivan developed using local raw materials.

Research on Nakhchivan tepe and settlements located in the surrounding area allow us to establish features of Chalcolithic Age cultures. The recently revealed settlements also help us to understand the consecutive stages of Chalcolithic culture. Research on the settlements of Nakhchivan tepe, Uzun Oba, and Uçan Ağıl make it possible to study early Chalcolithic Age culture.

We think that research on Neolithic and the Chalcolithic Age sites in the area around the settlement of Kültepe will be of great value not only for our understanding of archeology in Azerbaijan, but throughout the South Caucasus and the Middle East.

Ədəbiyyat. Литература. Bibliography.

1. Абибуллаев О.А. Энеолит и бронза на территории Нахичеванской АССР. Баку: Элм, 1982. 316 с.
2. Abedi A., Khatib Shahidi H., Chataigner CH., Niknami K., Eskandari N., Kazempour M., Pirmoham-madi A., Hoseinzadeh J. and Ebrahimi GH. Excavation at Kul Tepe of (Jolfa), North-Western Iran, 2010: First Preliminary Report", Ancient Near Eastern Studies. Vol. 51, 2014, pp. 33-167.
3. Abedi A. Iranian Azerbaijan Pathway From The Zagros To The Caucasus, Anatolia And Northern Mesopotamia: Dava Göz, A New Neolithic And Chalcolithic Site In NW Iran. Mediterranean Archaeology and Archaeometry, Vol. 17, № 1 (2017) pp. 69-87
4. Alizadeh, K. and Azarnoush, M. (2003a) Systematic survey of Tepe Baruj: Sampling method and statistical results (Barresi-ye Raveshmand-e Tappe-ye Baruj: Ravesh-e Numunebardari va Natayej-e Amari)," Iranian Journal of Archaeology and History 33, 2003a, pp. 4–25 (In Persian with English summary).
5. Alizadeh, K. and Azarnoush, M. Systematic survey of Baruj Tepe: Cultural relationship between the south and the north of the Araxes River (Barasiy-e Ravehsmand-e Tapeh Baruj: Ravabet-e Farhan-gi-e do soye Rood-e Aras)," Iranian Journal of Archaeology and History 34, 2003b, pp. 3–21 (In Persian with English summary).
6. Achundov T. Sites des migrants venus du Proche-Orient en Transcaucasie, in Les cultures du Caucase (VIe - IIIe millénaires avant notre ère). Leurs relations avec le Proche Orient, B. Lyonnet ed., Éditions Re-cherche sur les Civilisations, CNRS Éditions: Paris, 2007, p. 95-122.
7. Ахундов Т. У истоков Кавказской цивилизации Гарабагского неолита. Баку: Афполиграф, 2017, 918 с.
8. Бахшалиев В.Б Новые энеолитические памятники на территории нахчывана// Российская археология, 2014, № 2, с. 88–95.

9. Бахшалиев В.Б. Новые материалы эпохи неолита и энеолита на территории Нахчывана // Российская археология, 2015, № 2, с. 136-145.
10. Бахшалиев В.Б. Новые данные о поселении Кюльтепе I в Нахчыване // Российская археология, 2016, № 3, с. 38-41.
11. Baxşəliyev V., Quliyeva Z., Rzayeva R. Yeni Yol yaşayış yerində arxeoloji araşdırmalar Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Xəbərləri. Sosial elmlər seriyası. 2017, № 1, s. 49-56
12. Baxşəliyev V.B. Kültəpə ətrafında arxeoloji araşdırmalar // AMEA Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri, 2017, № 3, s. 117-124.
13. Dyson R. H. and Young T. C. Jr. (1960) The Sulduz Valley Iran: Pisdeli Tepe, Antiquity 34, 1960, pp. 19-2
14. Khademi N., F., Abedi A., Glascock M. D., Eskandari N. and Khazaee M. Provenance of prehistoric obsidian artifacts from Kul Tepe, Northwestern Iran using X-ray fluorescence (XRF) analysis // Journal of Archaeological Science, 2013, 40. P.1956-1965.
15. Hamlin C. Dalma Tepe, Iran, 13, 1975, pp. 111–127.
16. Hejebri N., Binandeh A., Nestani J. and Vahdati N. H. Excavation at Lavin Tepe North-west Iran, Ancient Near Eastern Studies, Vol. 40, 2012, pp. 95-117.
17. Hejebri N., Purfaraj A.The investigation of cultural relationships of Ardebil province with north and northeastern Iran in Neolithic and Chalcolithic periods: Based on archaeological data of Ghosha Tepe in Shahar Yeri," in Abstracts of the International Symposium on Iranian Archaeology: Northern and Northeastern Regions, Tehran: Iranian Center for Archaeological Research, 2005, p. 304.
18. Henrickson. E. F. and Vitali. V. The Dalma Tradition: Prehistoric Inter-Regional Cultural Integration Highland Western Iran, Paleorient, Vol. 13, № 2, 1987, pp. 37-45.
19. Henrickson E.F.Ceramic styles and cultural interaction in the Early and Middle Chalcolithic of the Central Zagros, İran. A Thesis submitted in conformity with the requirwmwnts for the

degree of Doctor of philosophy in the University of Toronto. Toronto, 1983, 840 p.
20. Heyderyan M., Zeydi M., Herieyan H. Kirmanşahın Sonqar vadisində Orta Kalkolitik yaşayış yerləri // Payambastanşünas, 1392, № 19, p. 1-14.
21. Levine L.D. and Mcdonald M.M.A. The Neolithic and Chalcolithic periods in the Mahidasht. Iran, XV 1977, 39-50.
22. Levine L.D. Archaeological investigations in the Mahidasht,western Iran, Paléorient II, 2 1975, p. 487-490.
23. Marro, C., Bakhshaliyev, V. and Ashurov, S. Excavations at Ovçular Tepesi (Nakhichevan, Azerbaijan). First Preliminary Report the 2006-2008 seasons. Anatolia Antiqua XVII, IFEA, Paris, 2009, p. 31-87.
24. Мунчаев Р.М., Амиров Ш.Н. Взаимосвязи Кавказа и Месопотамии в VI-IV тыс. до н.э. Международная научная конференция, 11-12 сентября 2008, Баку: Чашыоглы, 2009, с.41-52
25. Müseyibli N. Böyük Kəsik. Eneolit dövrü yaşayış məskəni, Bakı: Nafta-Press, 2007, 328 s.
26. Нариманов И.Г. Обеидские племена Месопотамии в Азербайджане. Тезисы Всесоюзной археологической конференции. Баку, 1985, с. 271-277.
27. Nərimanov İ.H.Naxçıvanın erkən əkinçi-maldar əhalisinin tarixindən. Azərbaycan Arxeologiyası və Etnoqrafiyası, 2003, № 1, s. 32-33.
28. Talai H. Pottery evidence from Ahrendjan Tepe, a Neolithic site in Salmas plain, Azerbaijan, Iran. AMI (16), 1983, pp. 7-17.
29. Voigt M.M. Hajji Firuz Tepe, Iran: The Neolithic Settlement. Philadelphia: University of Pennsylvania, 1983. 396 p.
30. Young T.C. Excavations at Godin Tappeh, 1973. İn proceedings of the II Annual Symposium on Archaeological research in İran. Ed. By Bagherzadeh F. Tehran: Centre for Archaeological Research, 1974, pp. 80-90.
31. Young T. C. An archaeological survey in Kangavar valley. İn proceedings of the III Annual Symposium on Archaeological research in İran. Ed. By Bagherzadeh F. Tehran: Centre for Archaeological Research, 1974, pp.23-30.

32. Young T. C. Kangavar valley survey. Iran XIII, 1975, p. 191-193.
33. Young T. C., Levine D.L. Excavations of the Godin project: second progress report. Toronto: Royal Ontario Museum Art and Archaeology Occasional papers, 1974, № 26.
34. Solecki R. L. and Solecki R. S. Tepe Sevan: A Dalma period site in the Margavar valley, Azerbaijan, Iran, Bulletin of the Asia Institute of Pahlavi University, 3, 1973, pp. 98–117.

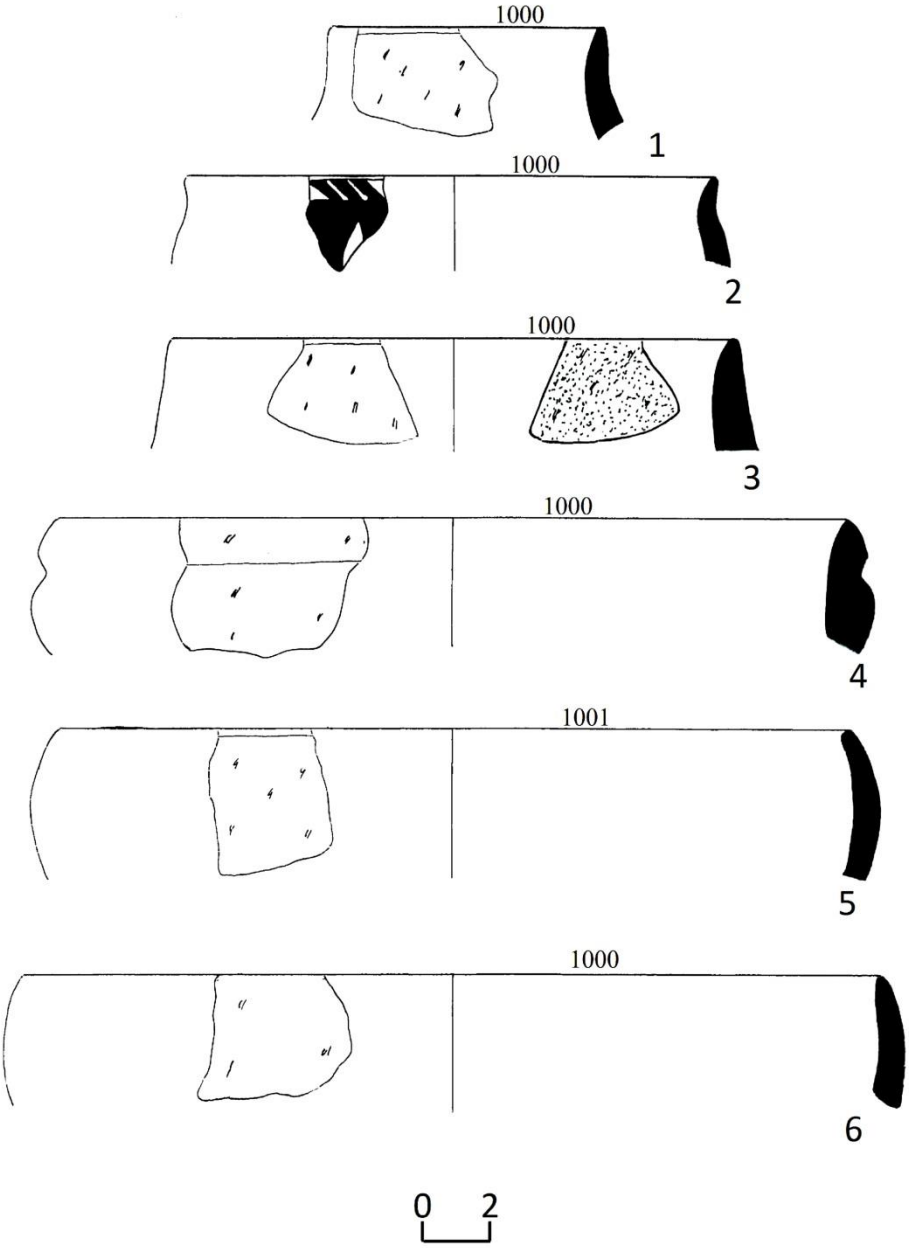

Şəkil 21. Naxçıvan təpə I. Рис. 21. Нахчыван тепе I.
Fig. 21. Nakhchivan tepe I.

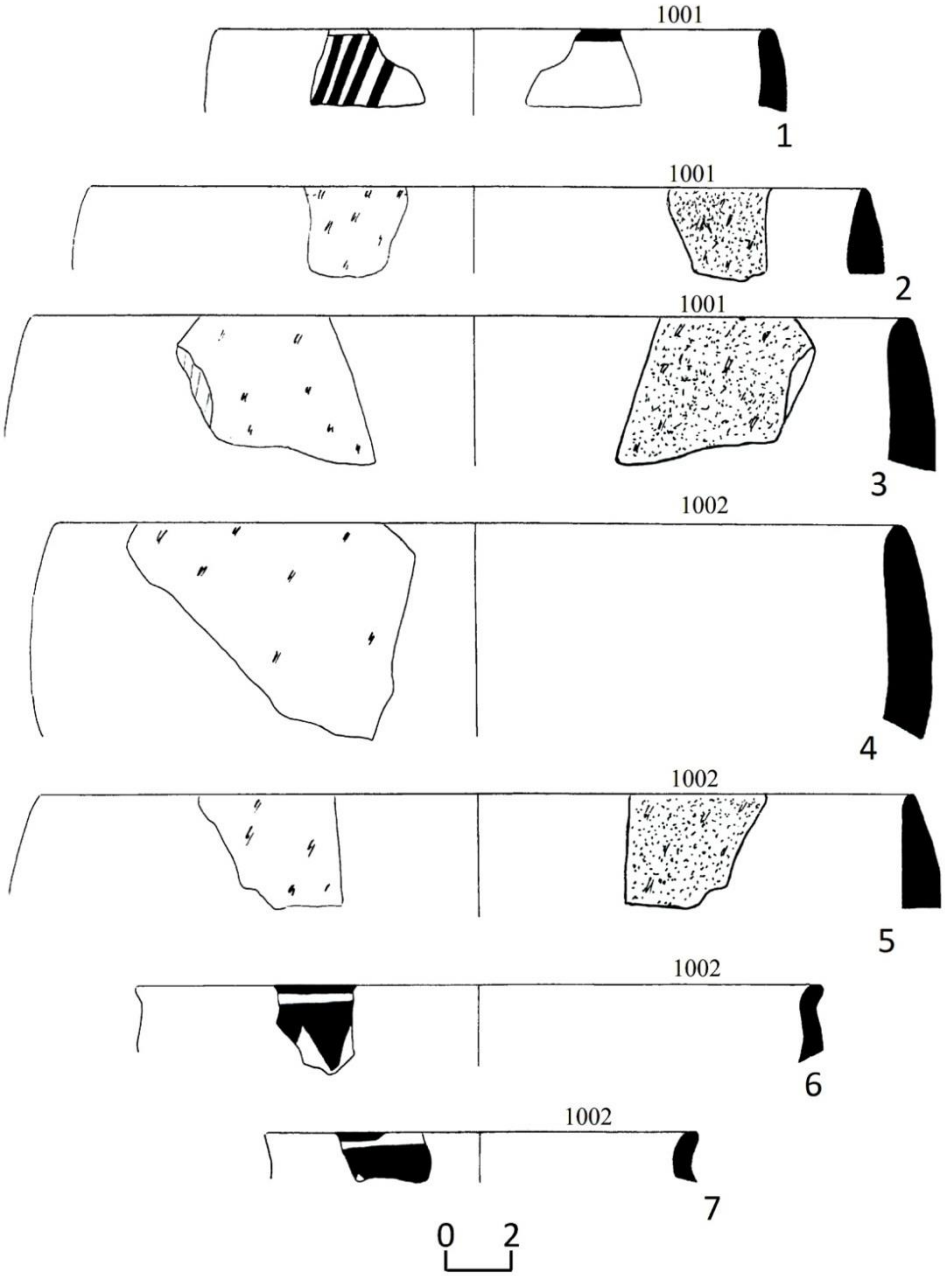

Şəkil 22. Naxçıvan təpə I. Рис. 22. Нахчыван тепе I.
Fig. 22 Nakhchivan tepe I.

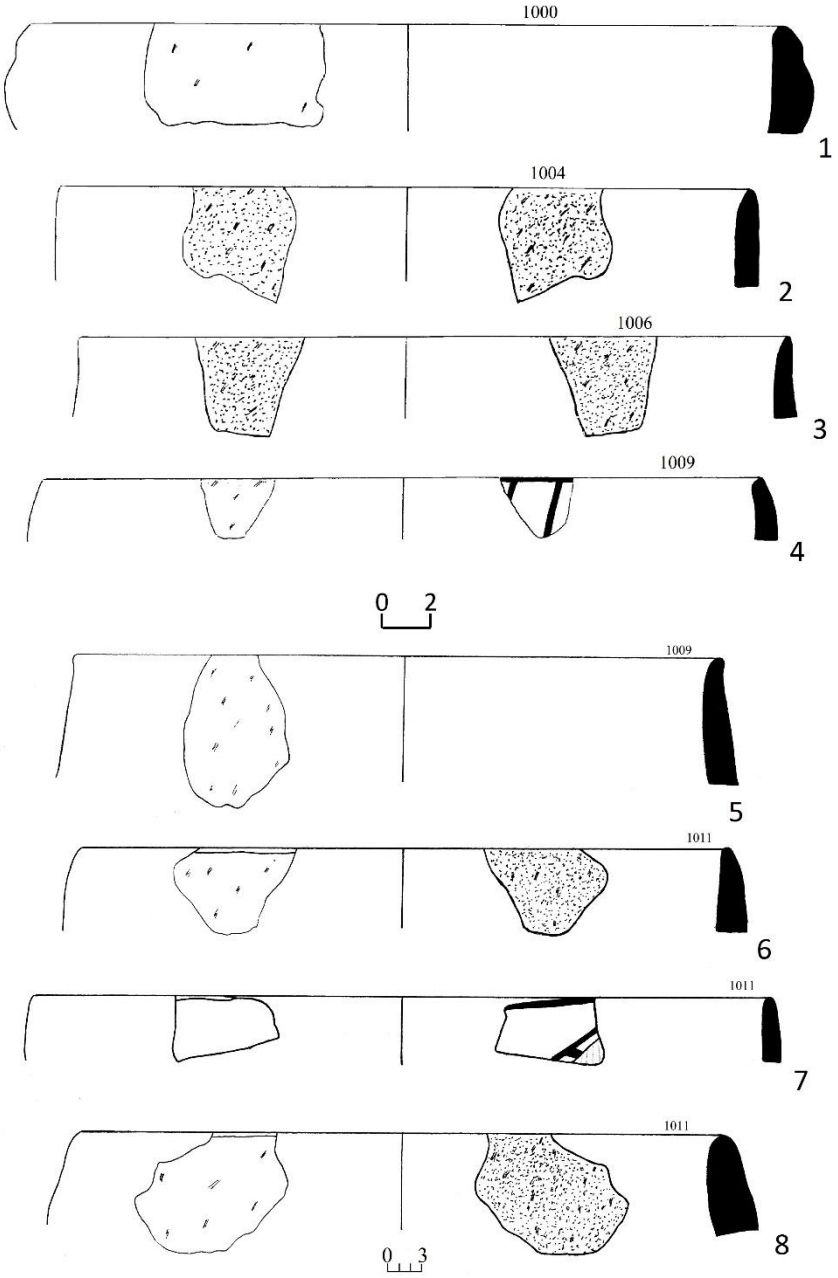

Şəkil 23. Naxçıvan təpə I. Рис. 23. Нахчыван тепе I.
Fig. 23 Nakhchivan tepe I.

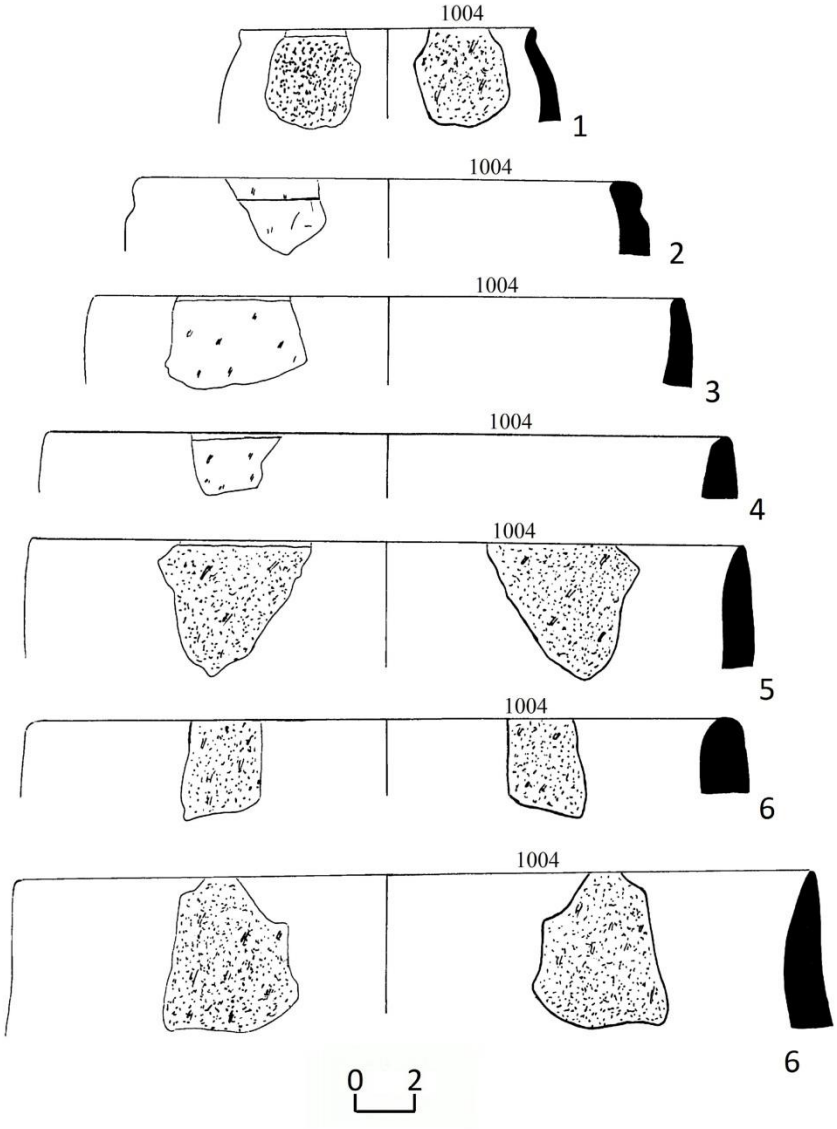

Şəkil 24. Naxçıvan təpə I. Рис. 24. Нахчыван тепе I.
Fig. 24. Nakhchivan tepe I.

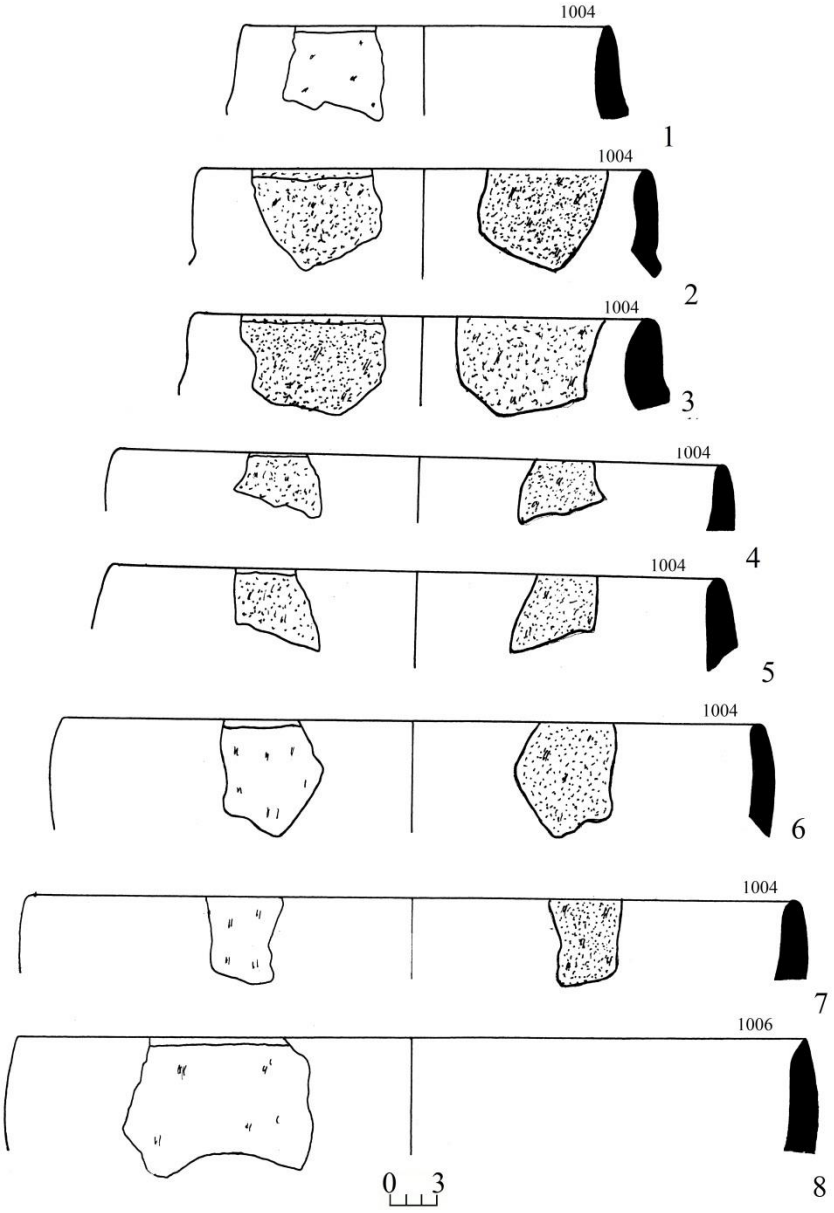

Şəkil 25. Naxçıvan təpə I. Рис. 25. Нахчыван тепе I.
Fig. 25. Nakhchivan tepe I

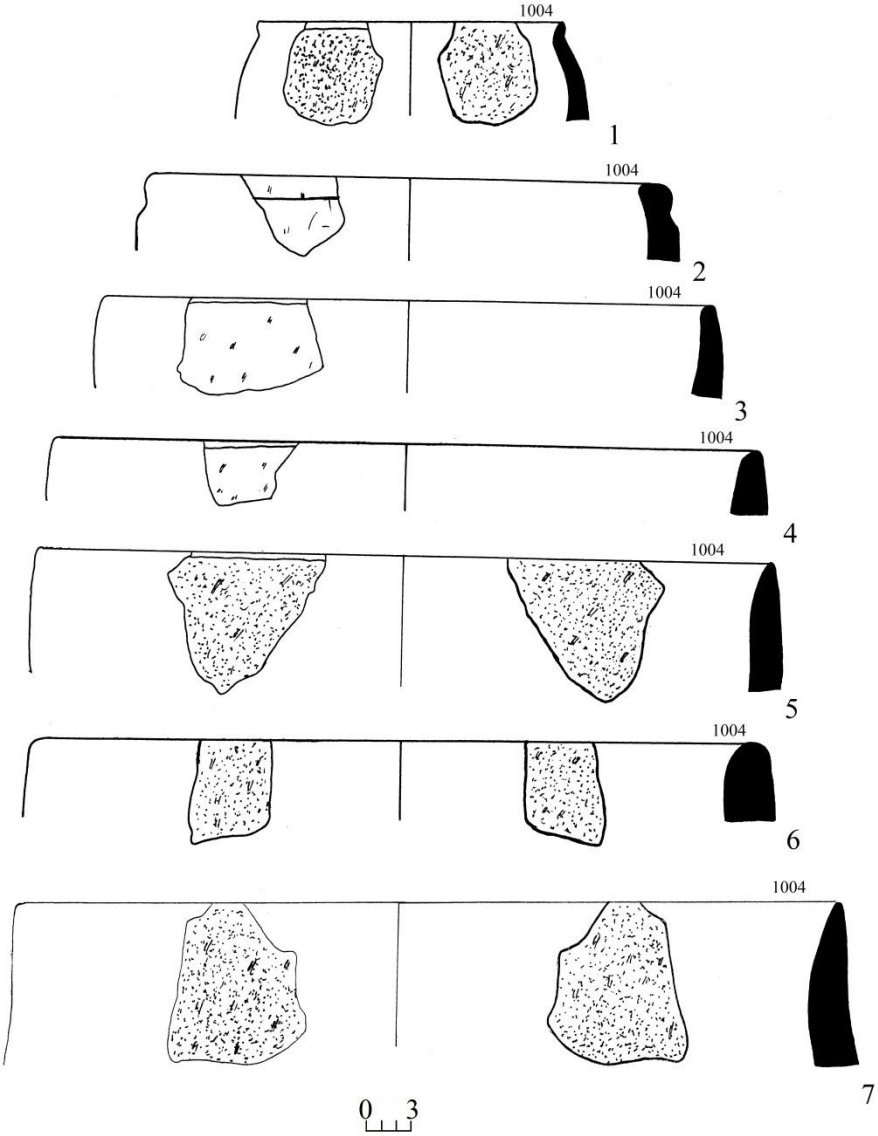

Şəkil 26. Naxçıvan təpə I. Рис. 26. Нахчыван тепе I.
Fig. 26. Nakhchivan tepe I.

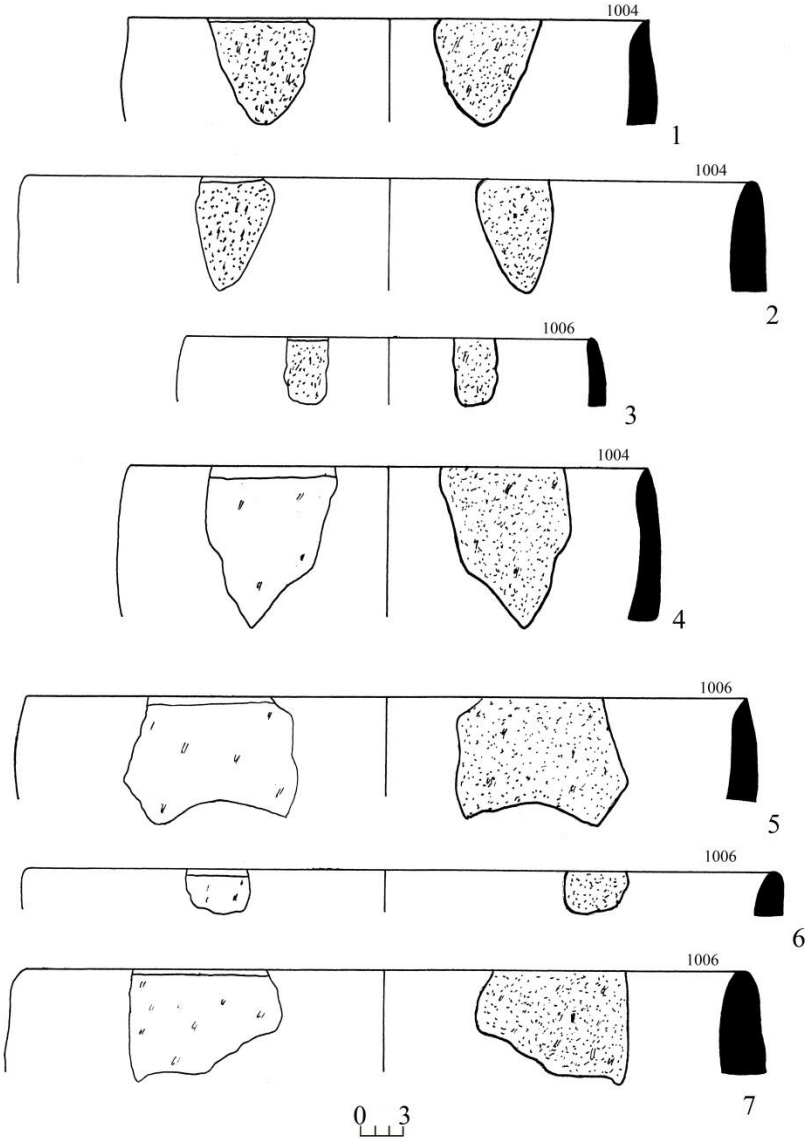

Şəkil 27. Naxçıvan təpə I. Рис. 27. Нахчыван тепе I.
Fig. 27. Nakhchivan tepe I.

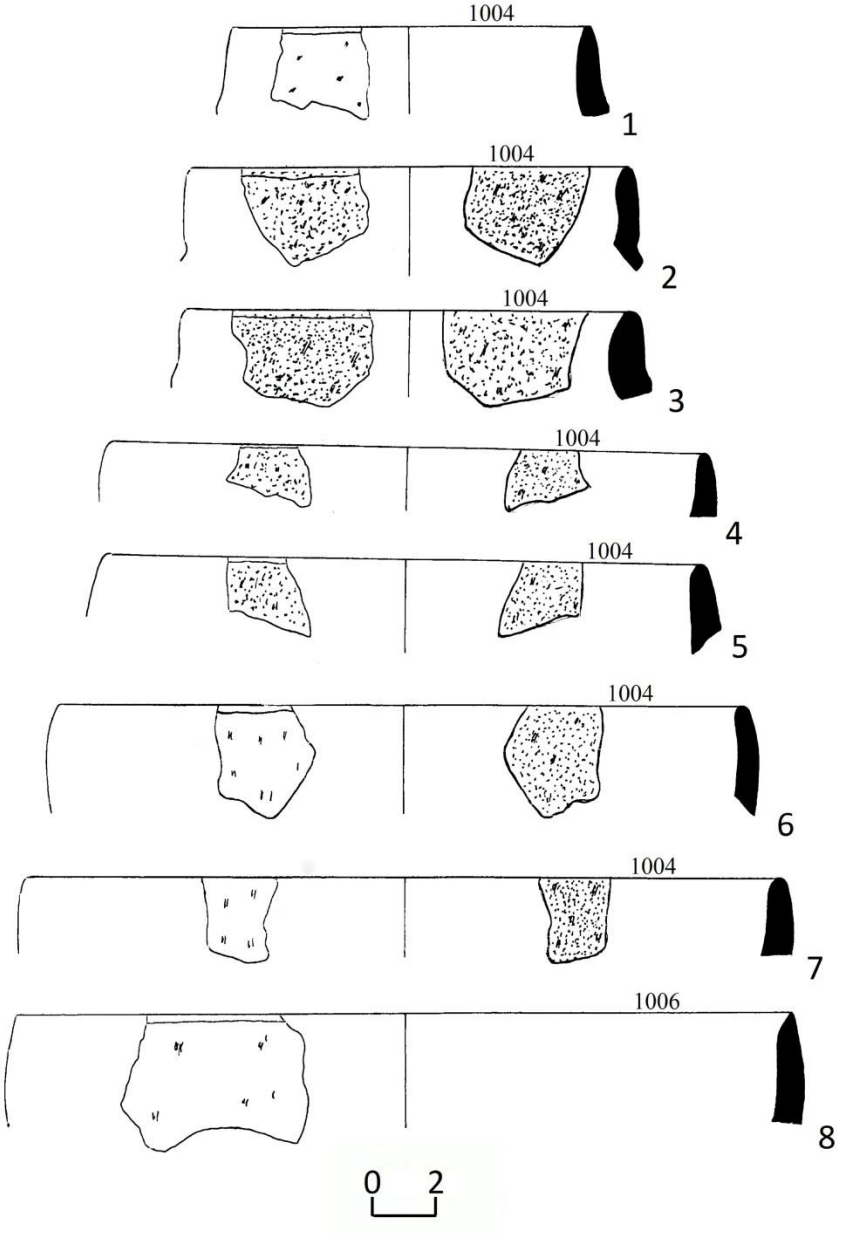

Şəkil 28. Naxçıvan təpə I. Рис. 28. Нахчыван тепе I.
Fig. 28. Nakhchivan tepe I.

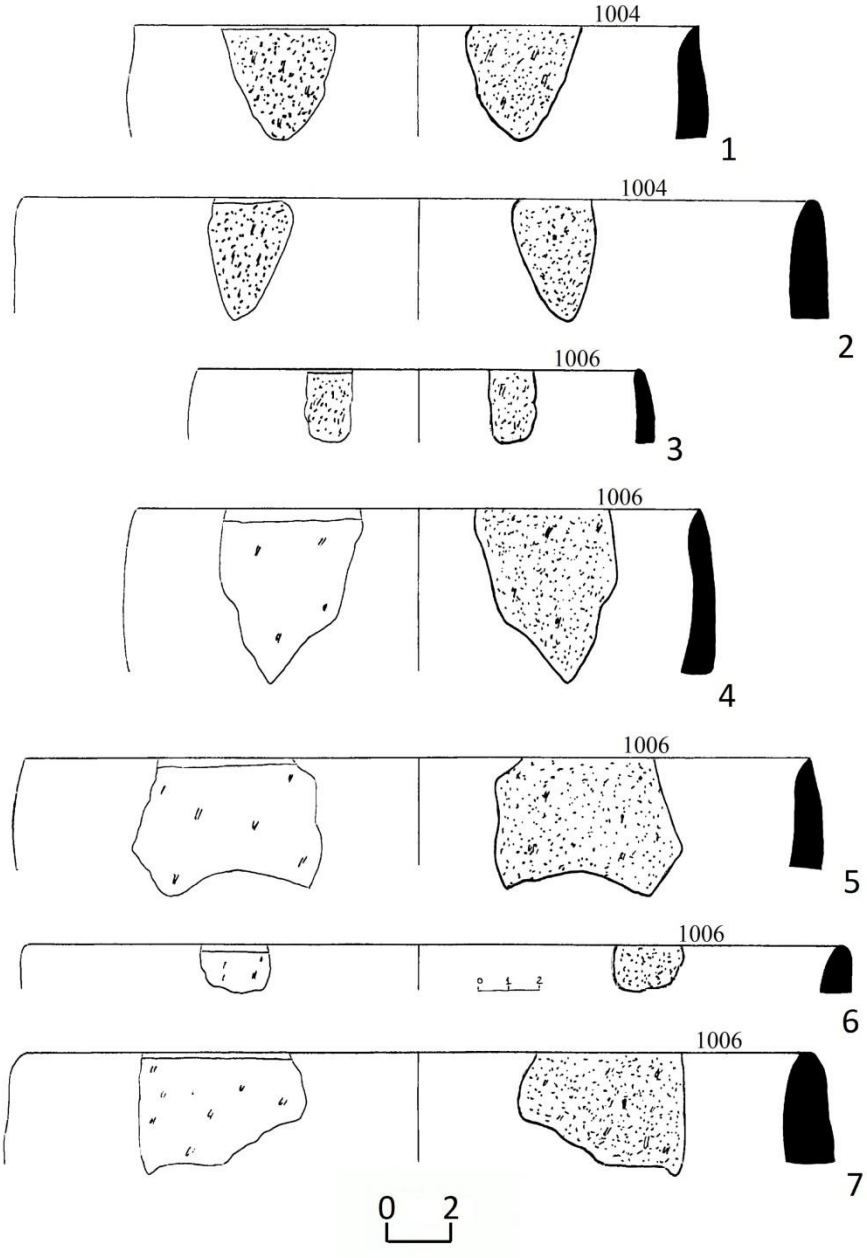

Şəkil 29. Naxçıvan təpə I. Рис. 29. Нахчыван тепе I.
Fig. 29. Nakhchivan tepe I.

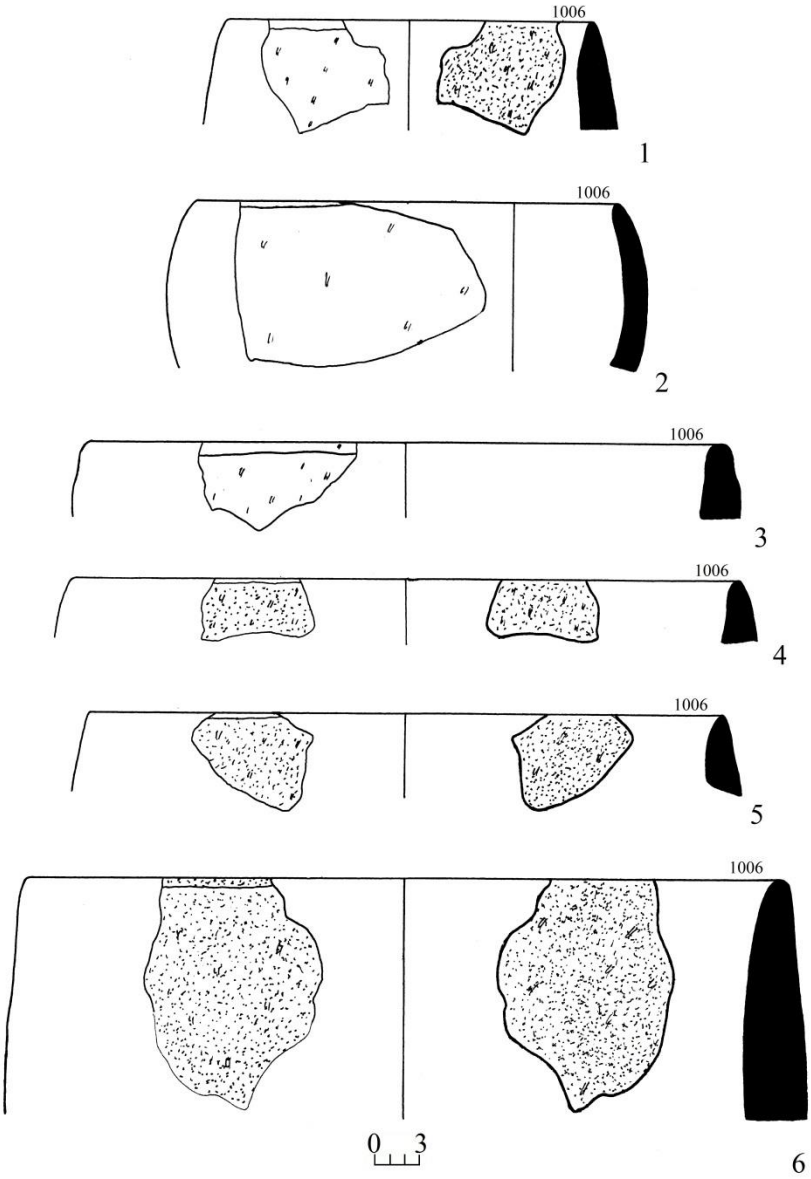

Şəkil 30. Naxçıvan təpə I. Рис. 30. Нахчыван тепе I.
Fig. 30. Nakhchivan tepe I.

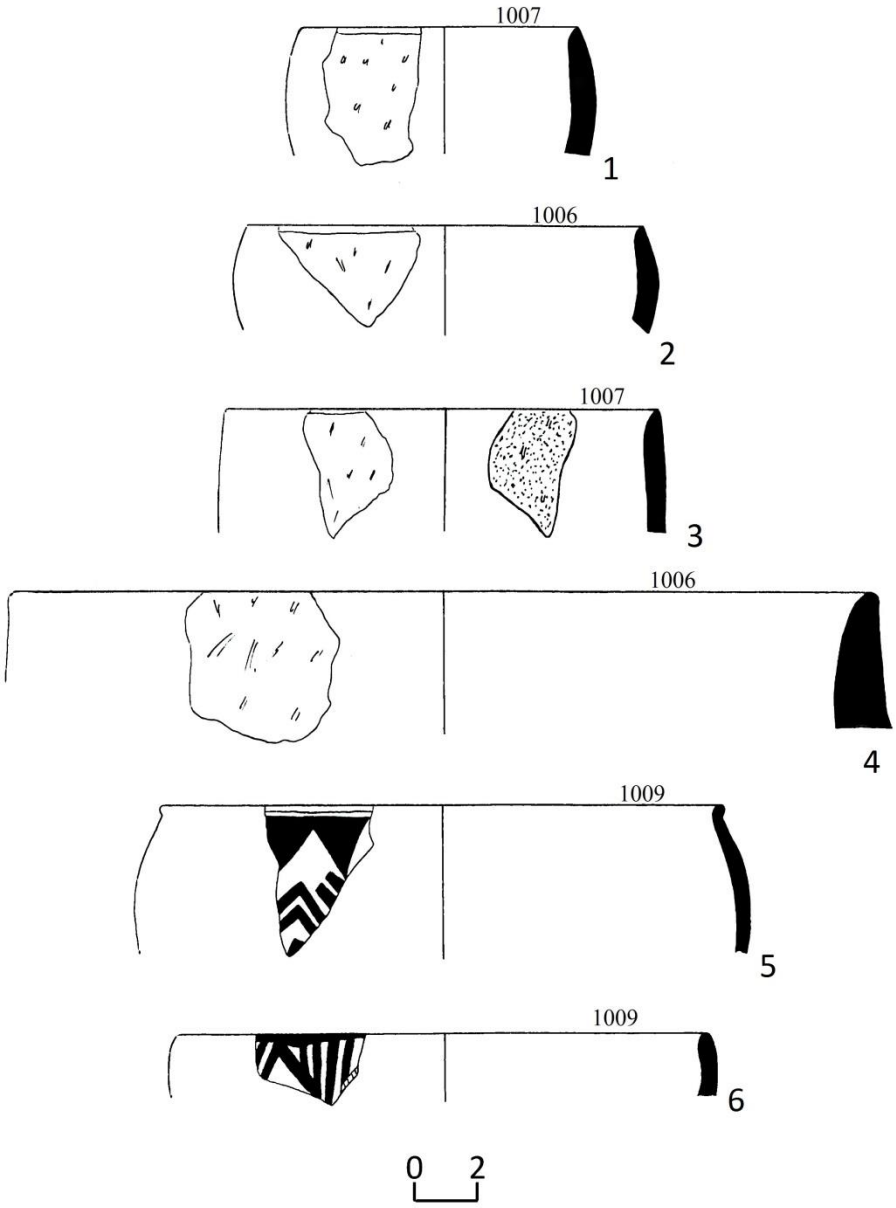

Şəkil 31. Naxçıvan təpə I. Рис. 31. Нахчыван тепе I.
Fig. 31. Nakhchivan tepe I.

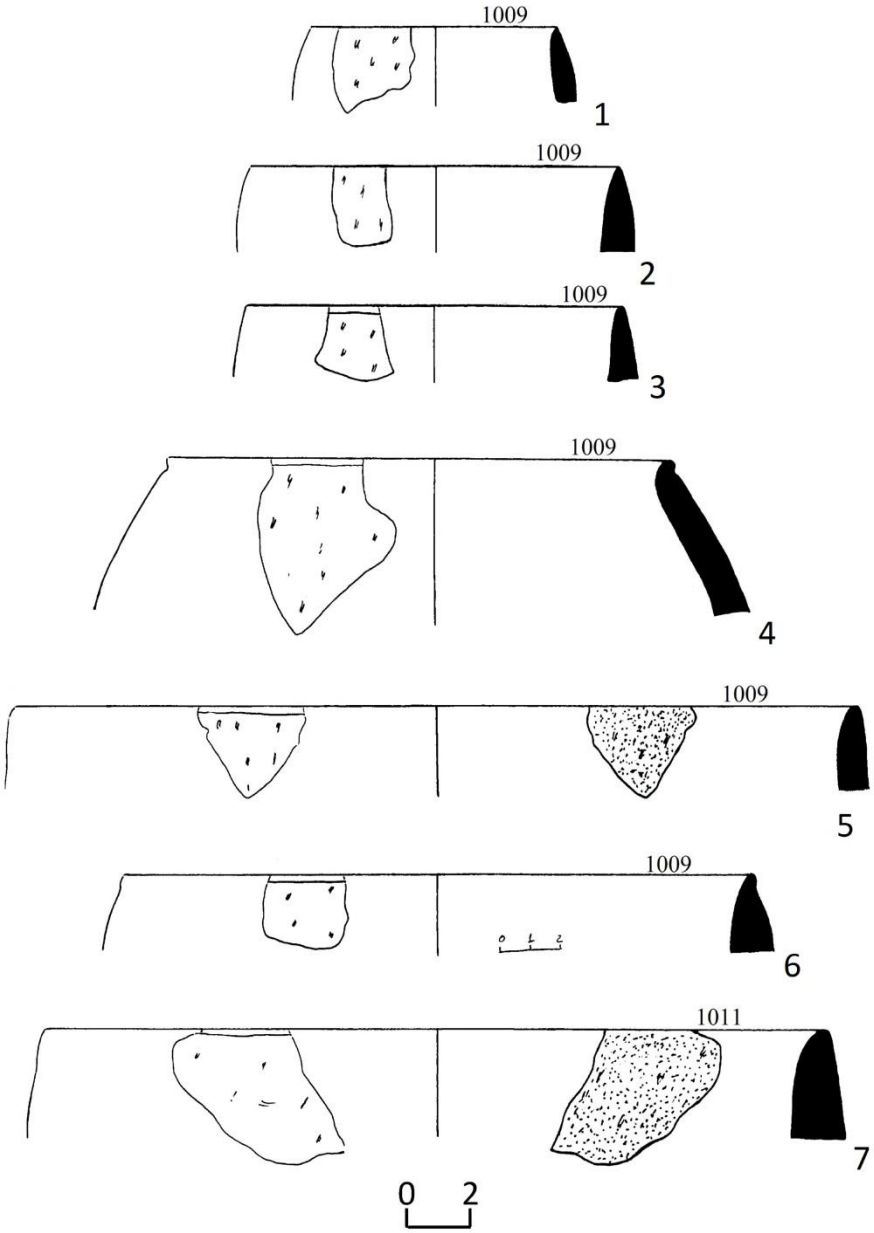

Şəkil 32. Naxçıvan təpə I. Рис. 32. Нахчыван тепе I.
Fig. 32. Nakhchivan tepe I.

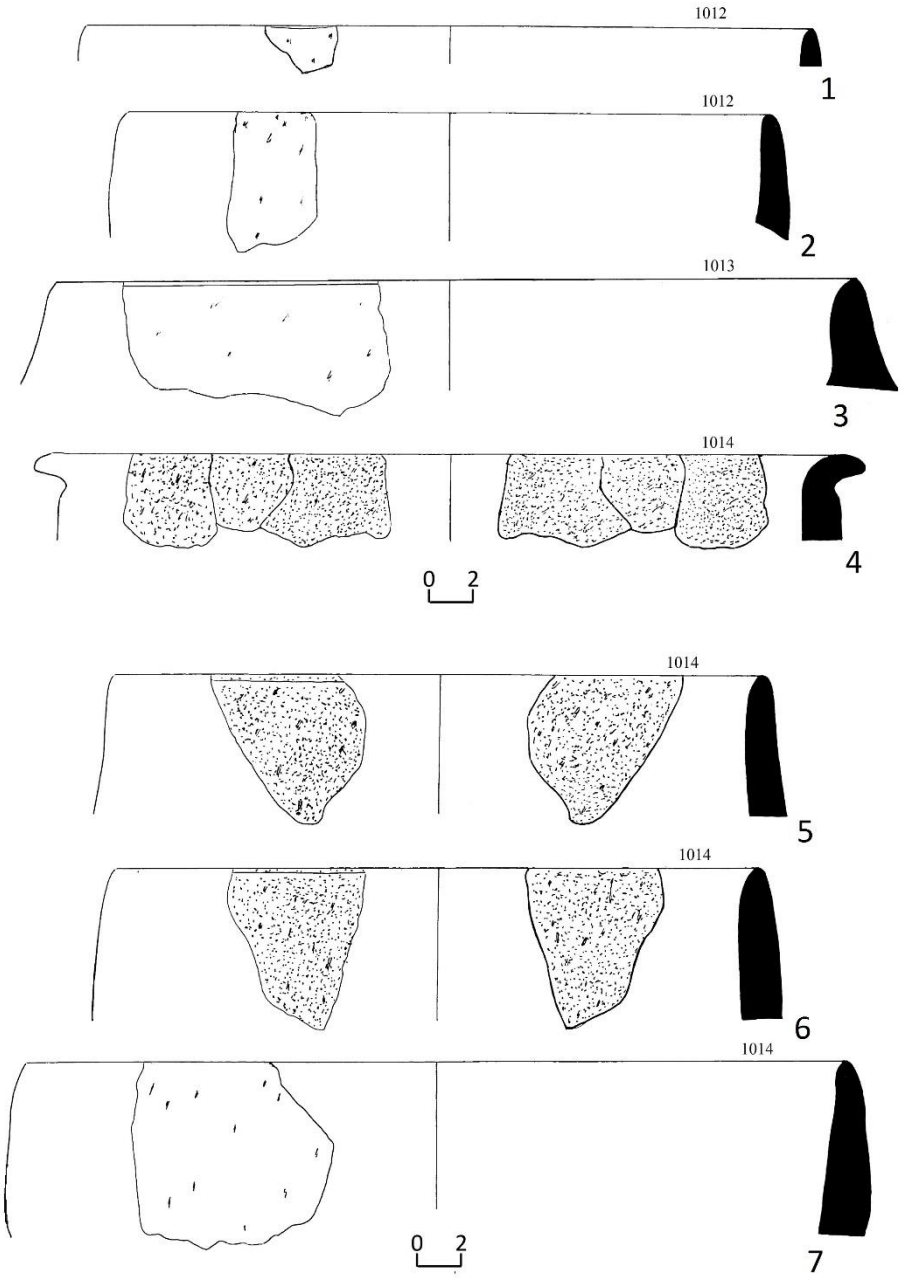

Şəkil 33. Naxçıvan təpə I. Рис. 33. Нахчыван тепе I.
Fig. 33. Nakhchivan tepe I.

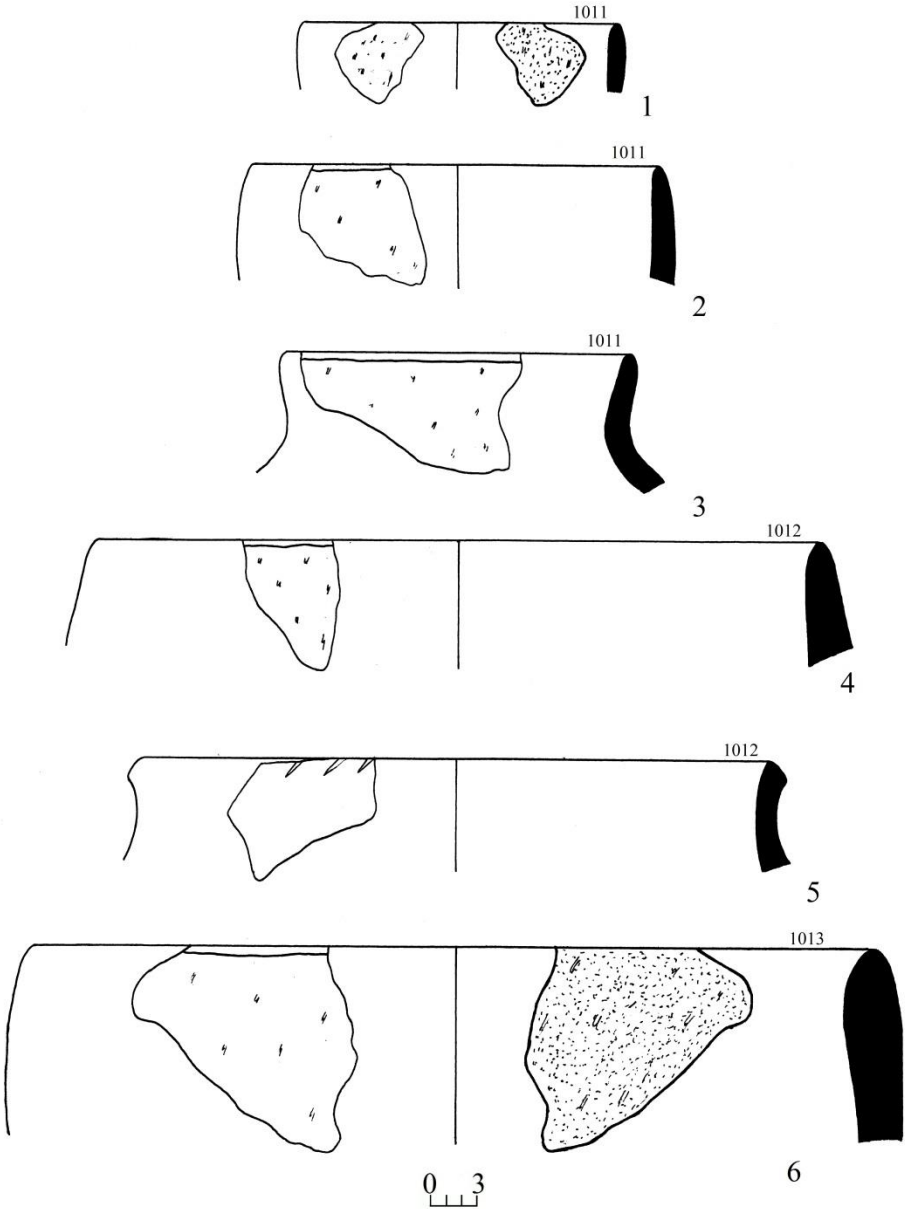

Şəkil 34. Naxçıvan təpə I. Рис. 34. Нахчыван тепе I.
Fig. 34. Nakhchivan tepe I.

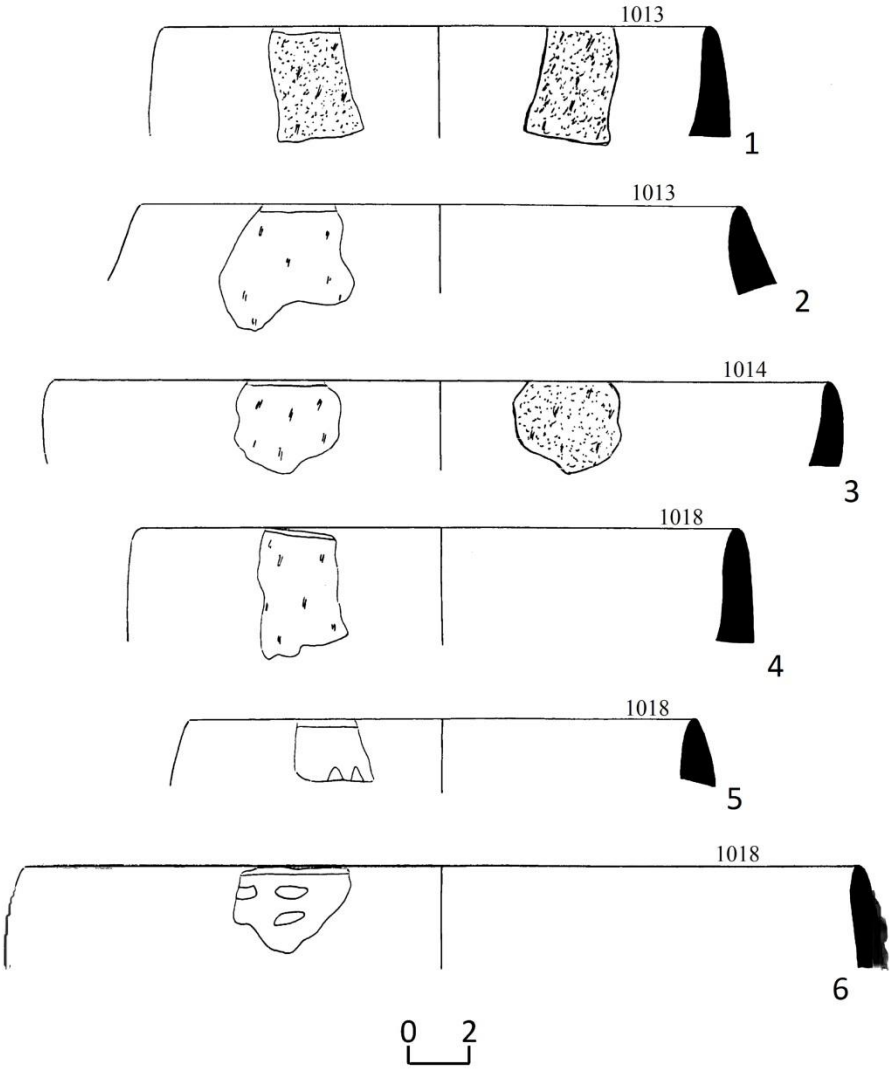

Şəkil 35. Naxçıvan təpə I. Рис. 35. Нахчыван тепе I.
Fig. 35. Nakhchivan tepe I.

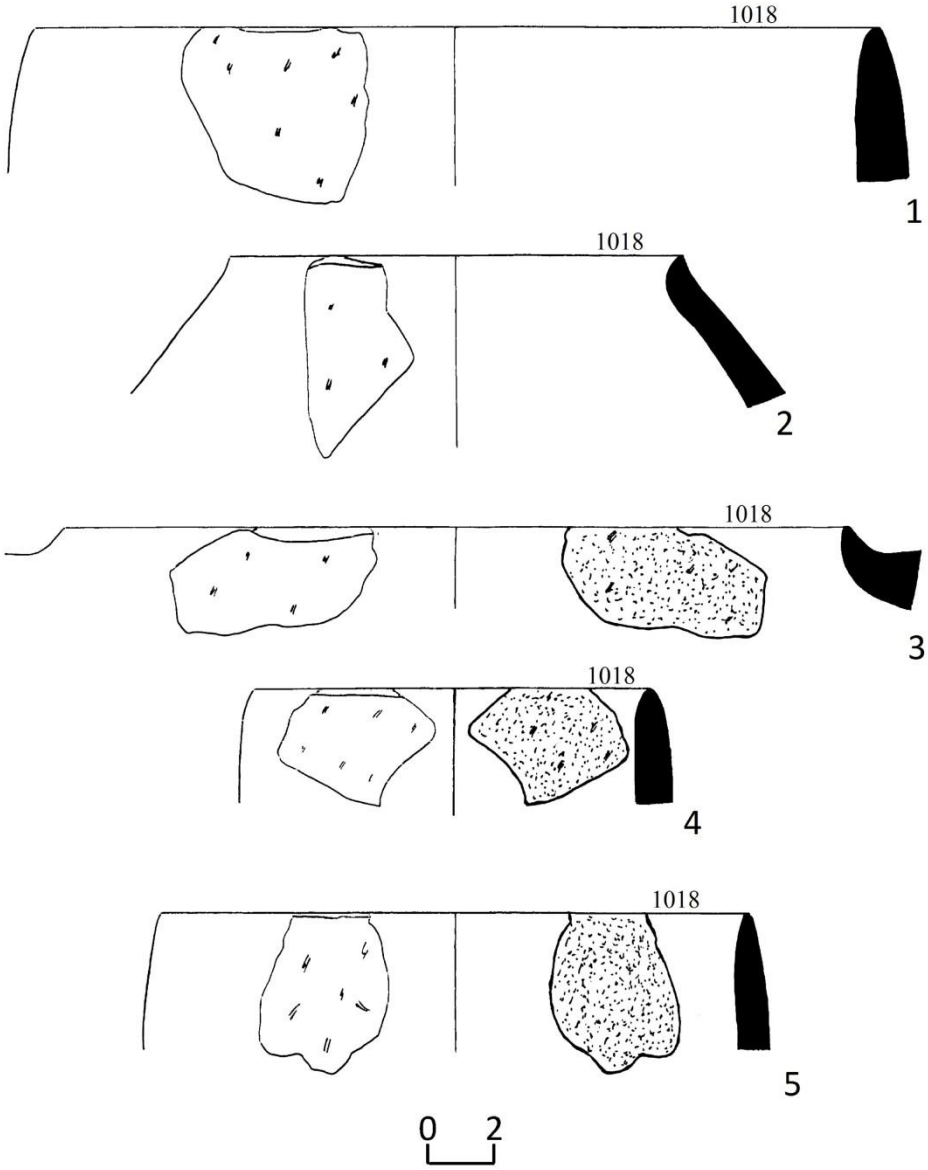

Şəkil 36. Naxçıvan təpə I. Рис. 36. Нахчыван тепе I.
Fig. 36. Nakhchivan tepe I.

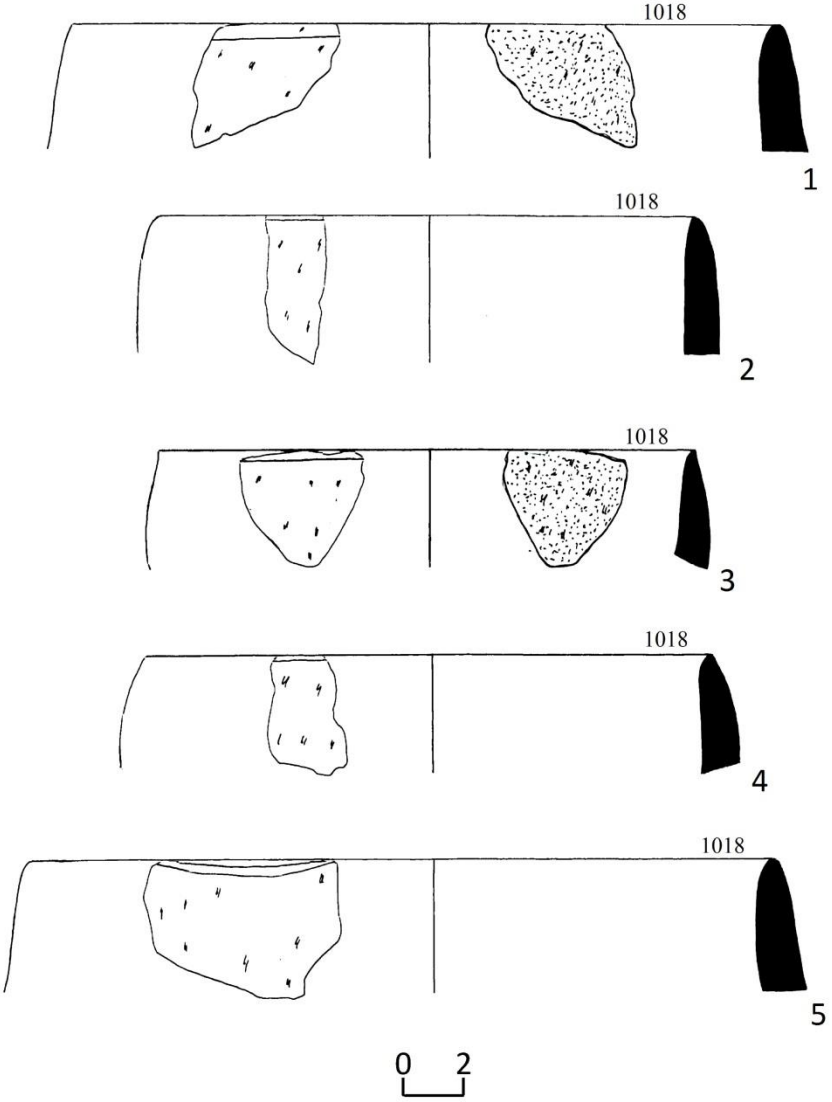

Şəkil 37. Naxçıvan təpə I. Рис. 37. Нахчыван тепе I.
Fig. 37. Nakhchivan tepe I.

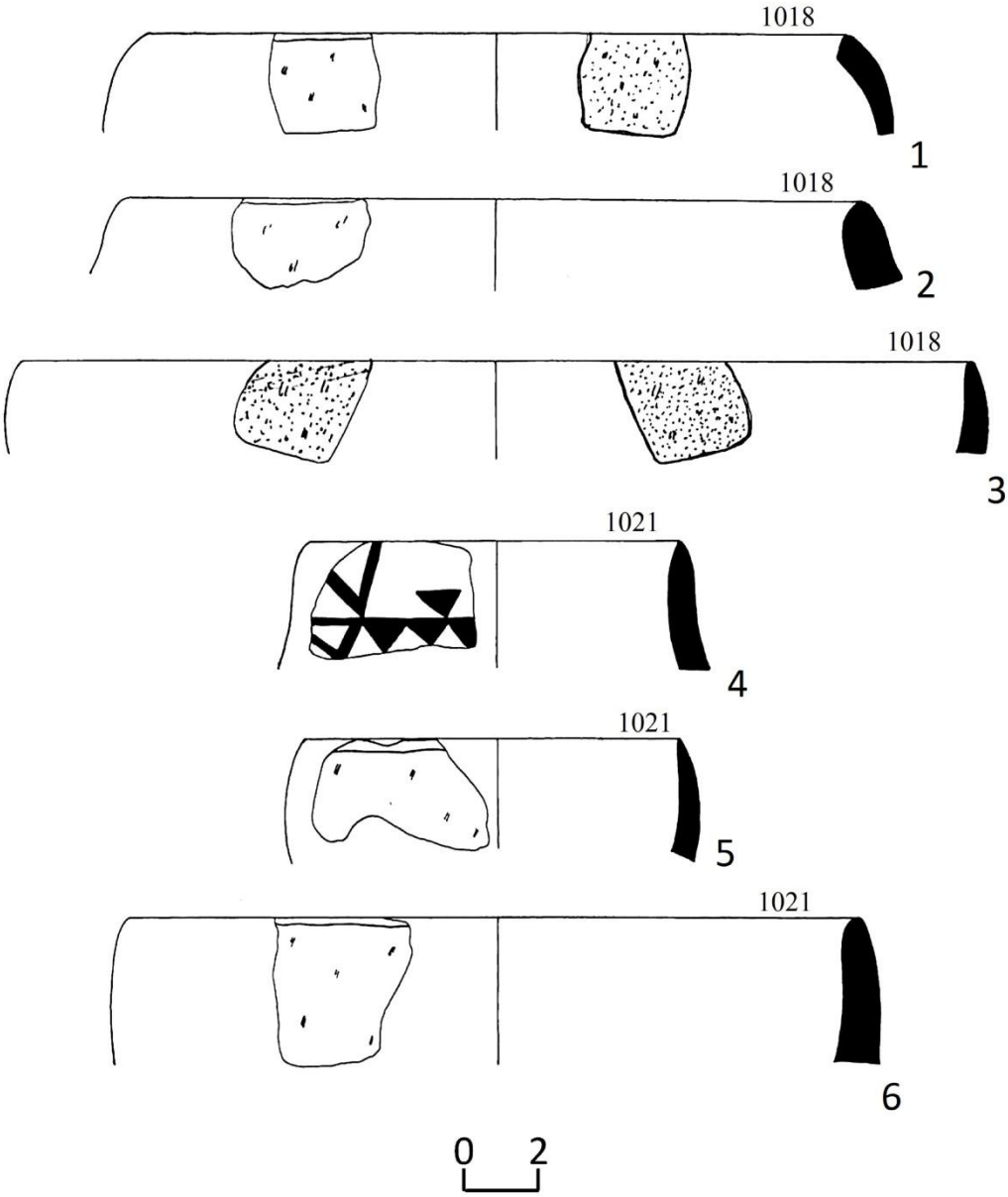

Şəkil 38. Naxçıvan təpə I. Рис. 38. Нахчыван тепе I.
Fig. 38. Nakhchivan tepe I.

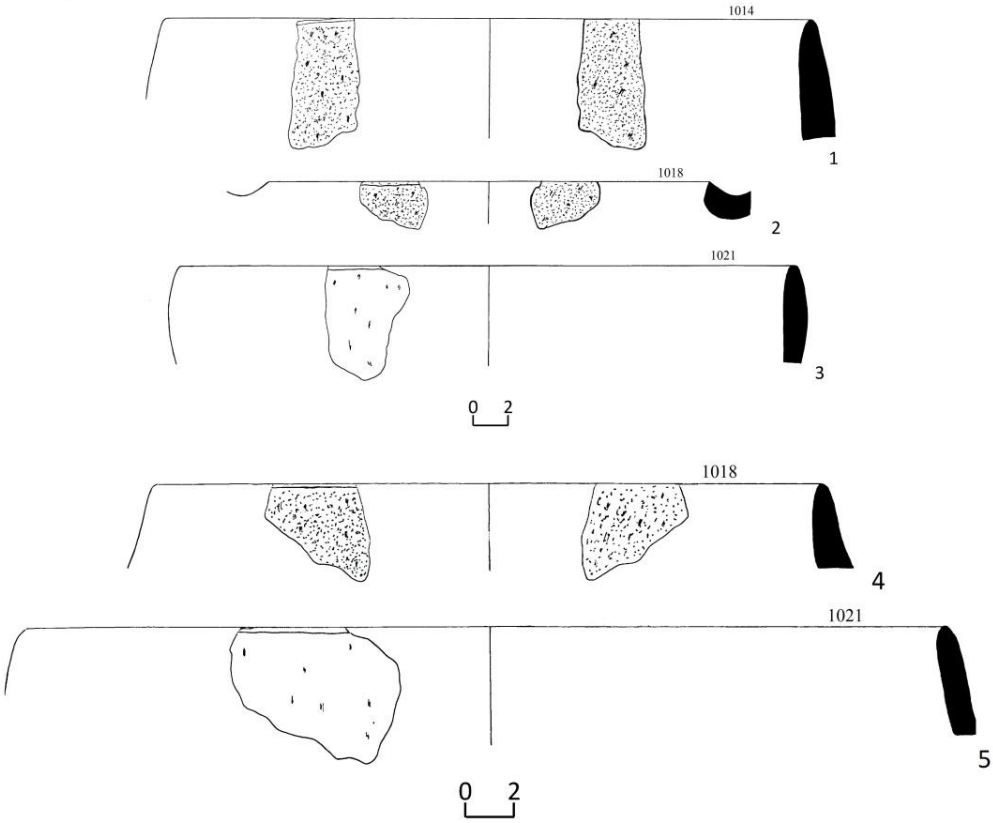

Şəkil 39. Naxçıvan təpə I. Рис. 39. Нахчыван тепе I.
Fig. 39. Nakhchivan tepe I.

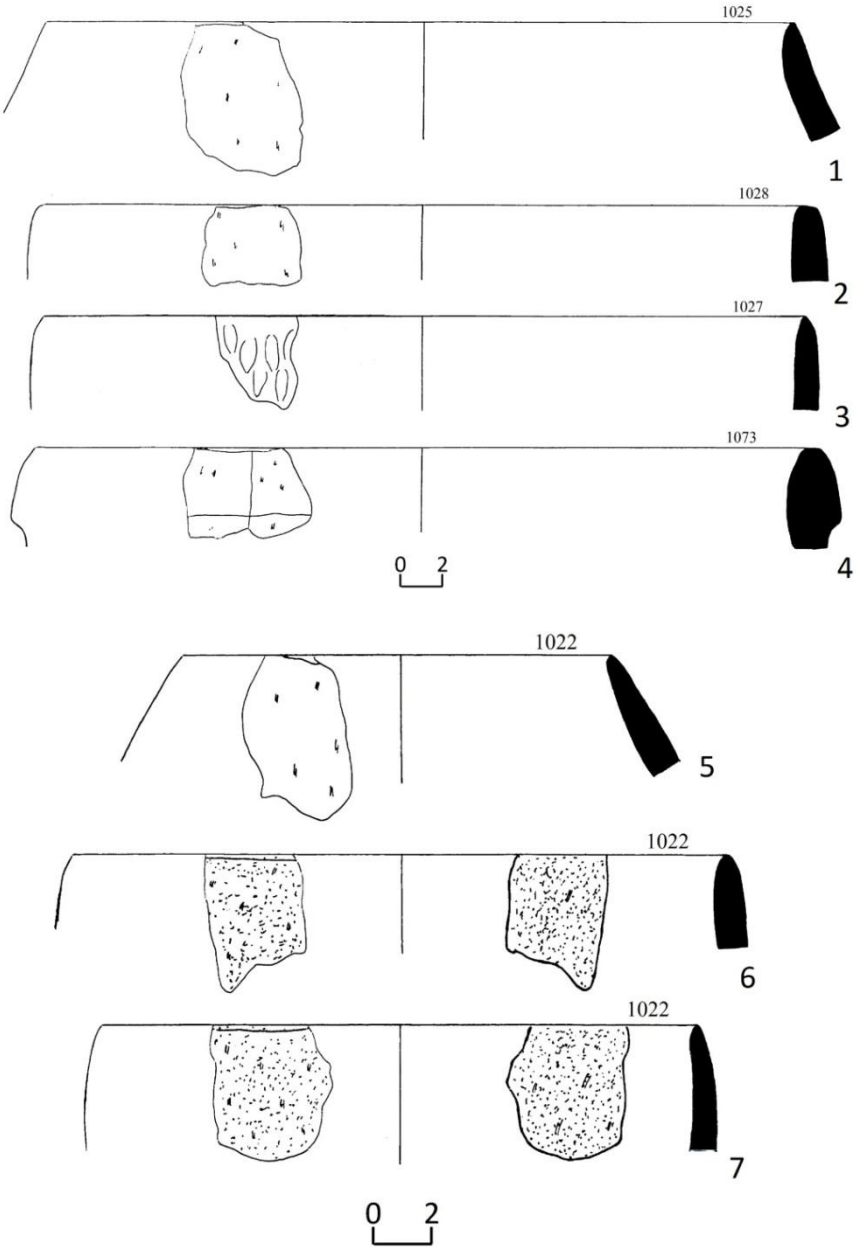

Şəkil 40. Naxçıvan təpə I. Рис. 40. Нахчыван тепе I.
Fig. 40. Nakhchivan tepe I.

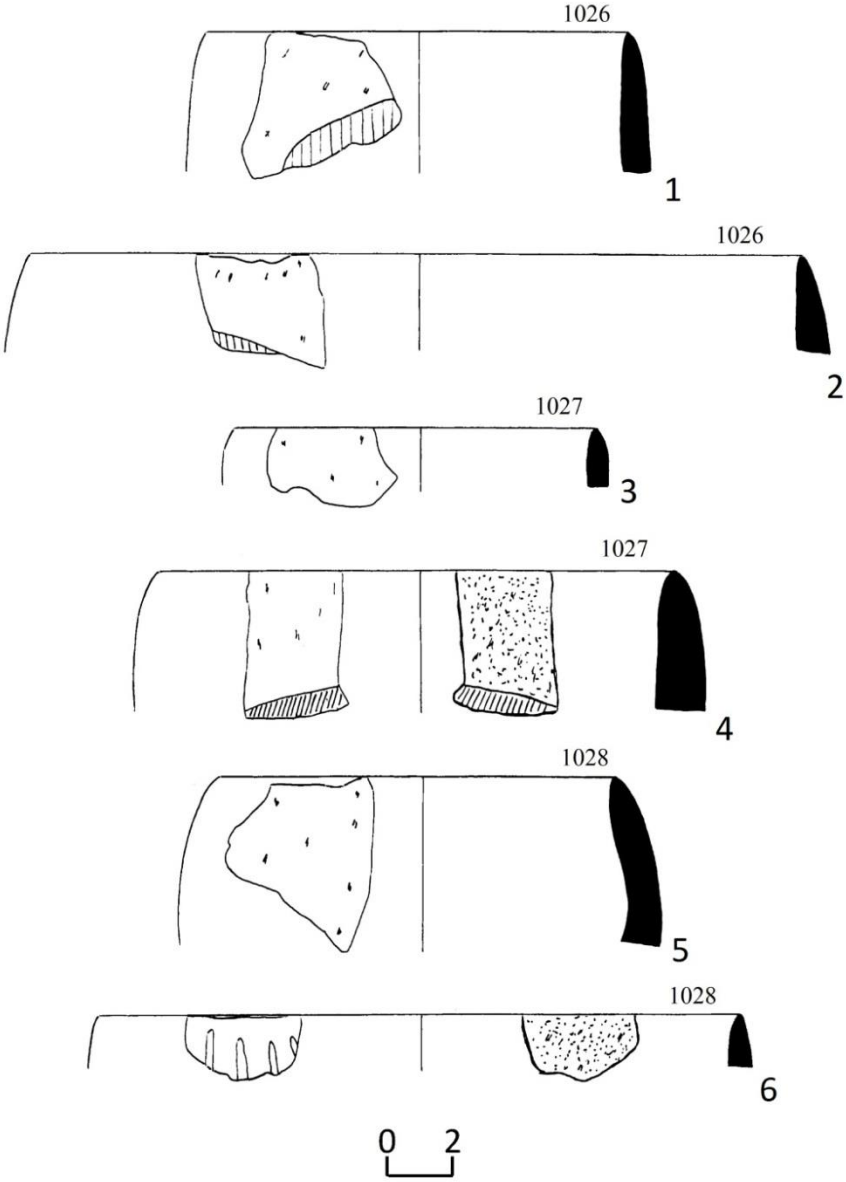

Şəkil 41. Naxçıvan təpə I. Рис. 41. Нахчыван тепе I.
Fig. 41. Nakhchivan tepe I.

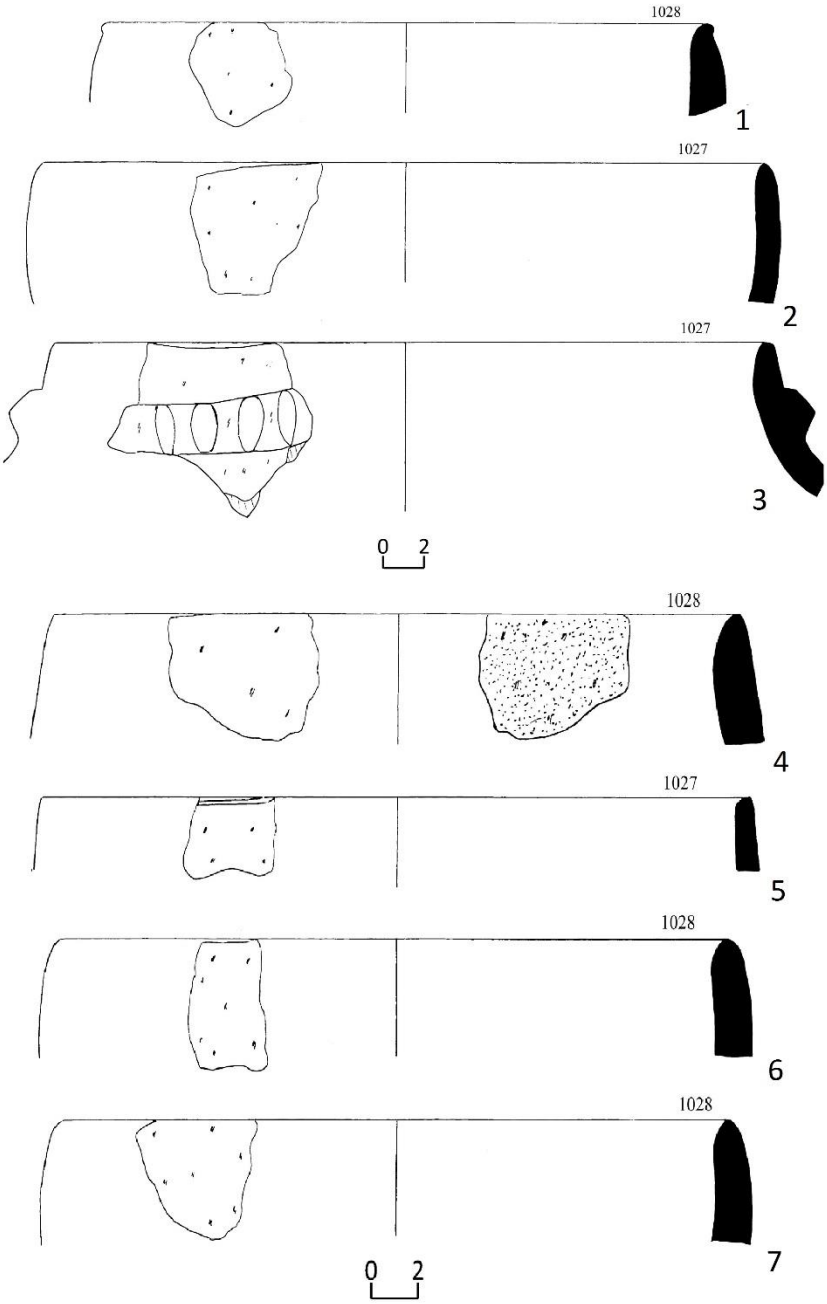

Şəkil 42. Naxçıvan təpə I. Рис. 42. Нахчыван тепе I.
Fig. 42. Nakhchivan tepe I.

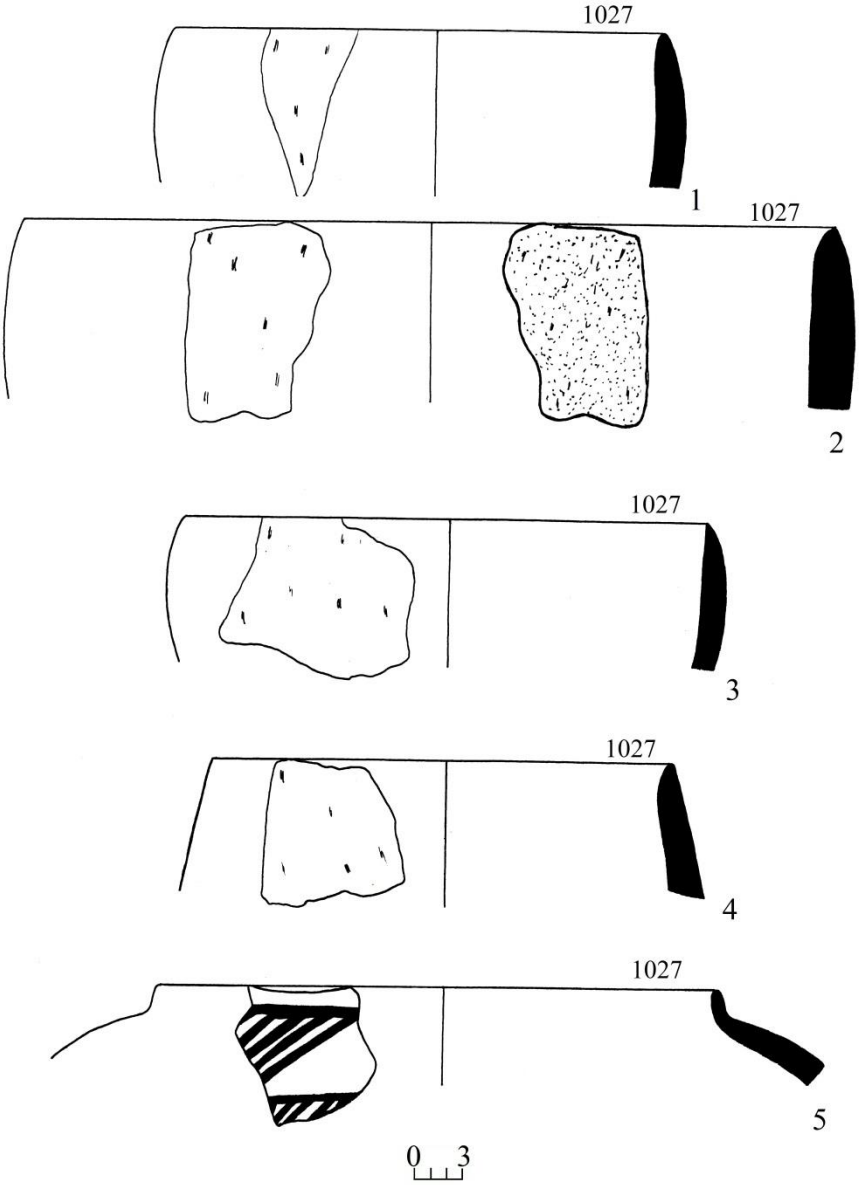

Şəkil 43. Naxçıvan təpə I. Рис. 43. Нахчыван тепе I.
Fig. 43. Nakhchivan tepe I.

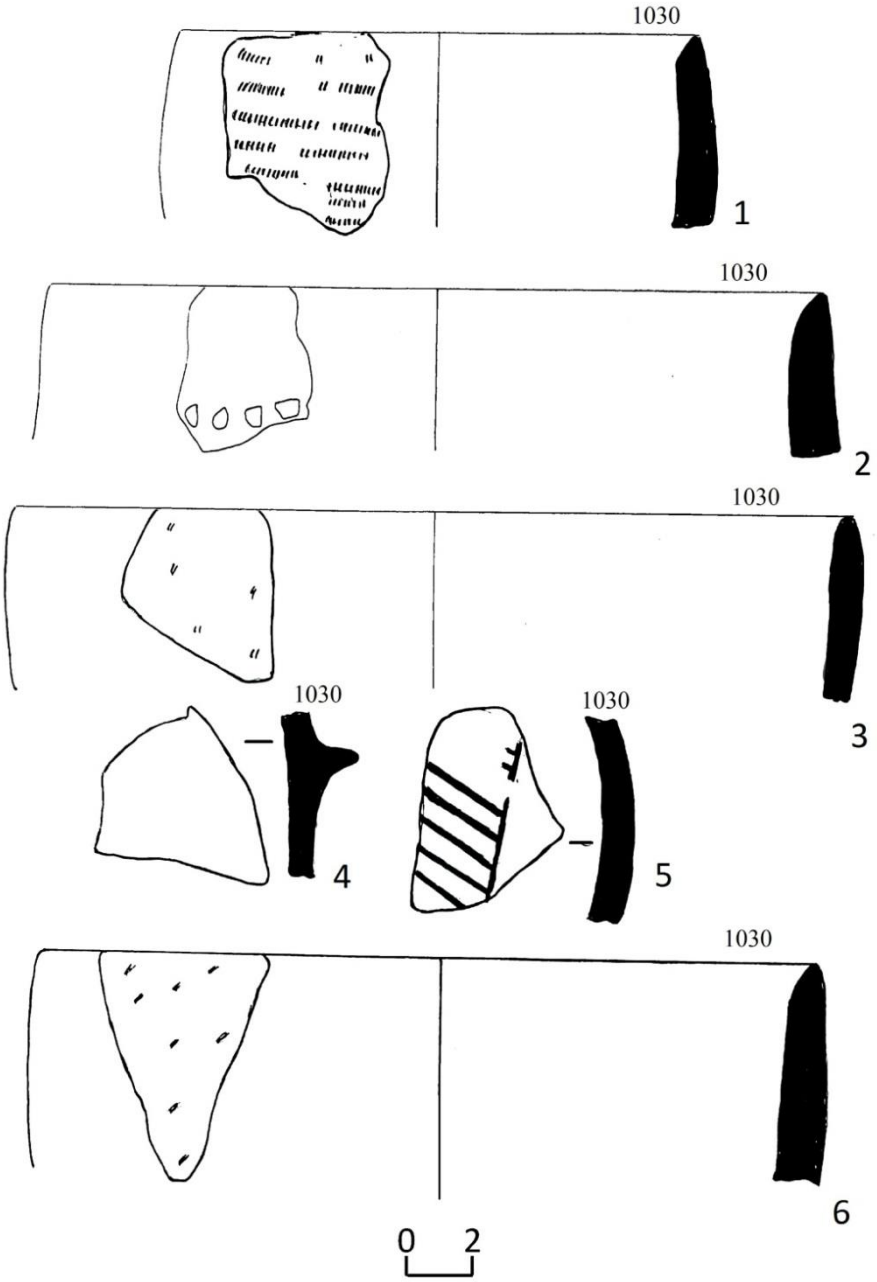

Şəkil 44. Naxçıvan təpə I. Рис. 44. Нахчыван тепе I.
Fig. 44. Nakhchivan tepe I.

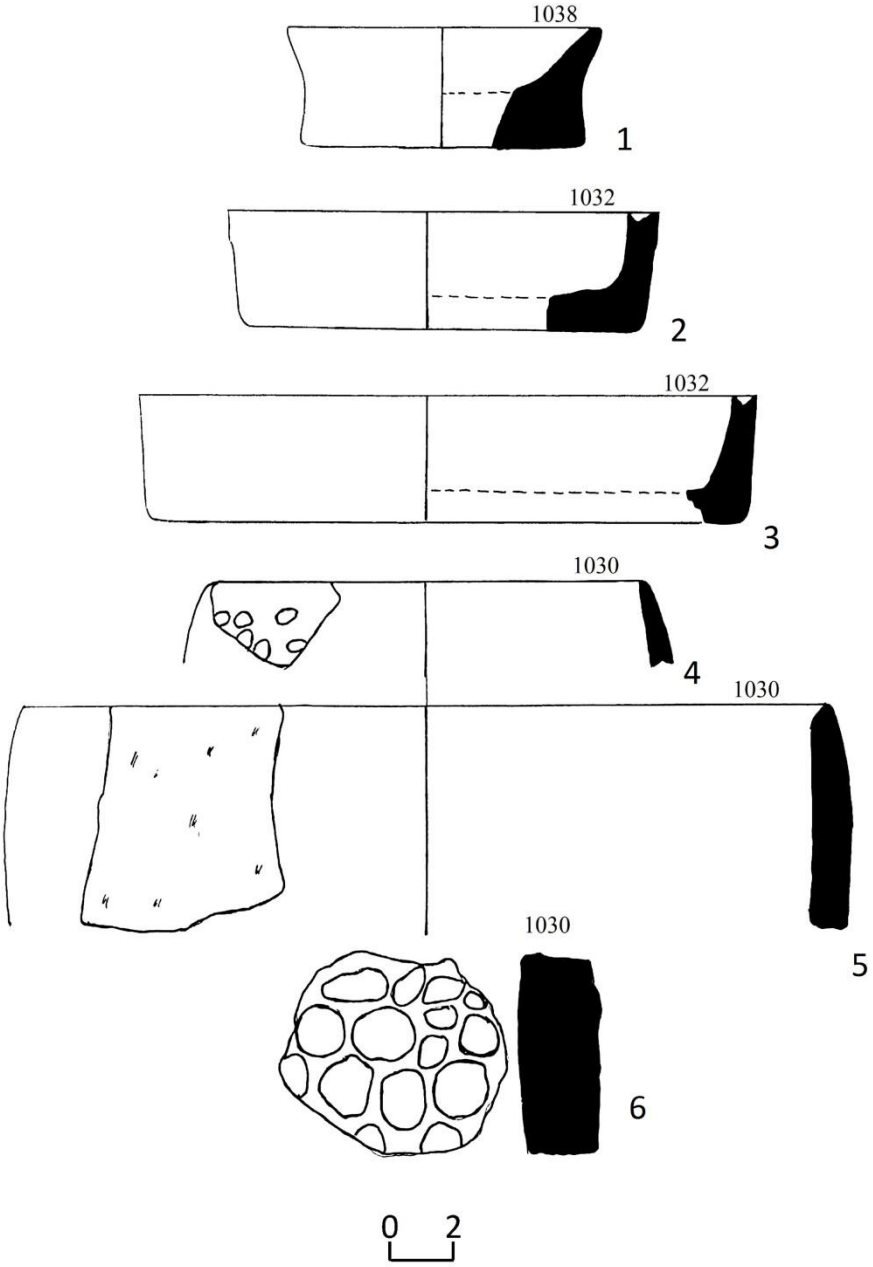

Şəkil 45. Naxçıvan təpə I. Рис. 45. Нахчыван тепе I.
Fig. 45. Nakhchivan tepe I.

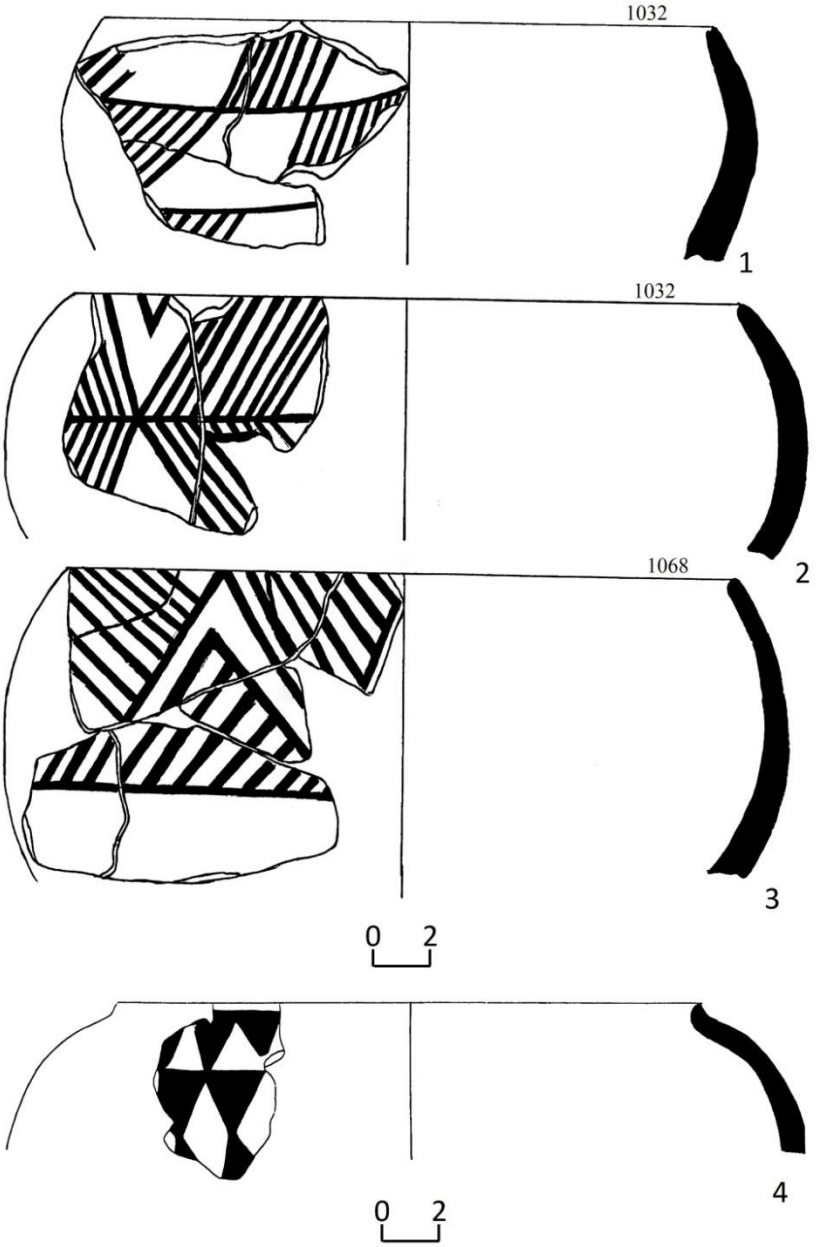

Şəkil 46. Naxçıvan təpə I. Рис. 46. Нахчыван тепе I.
Fig. 46. Nakhchivan tepe I.

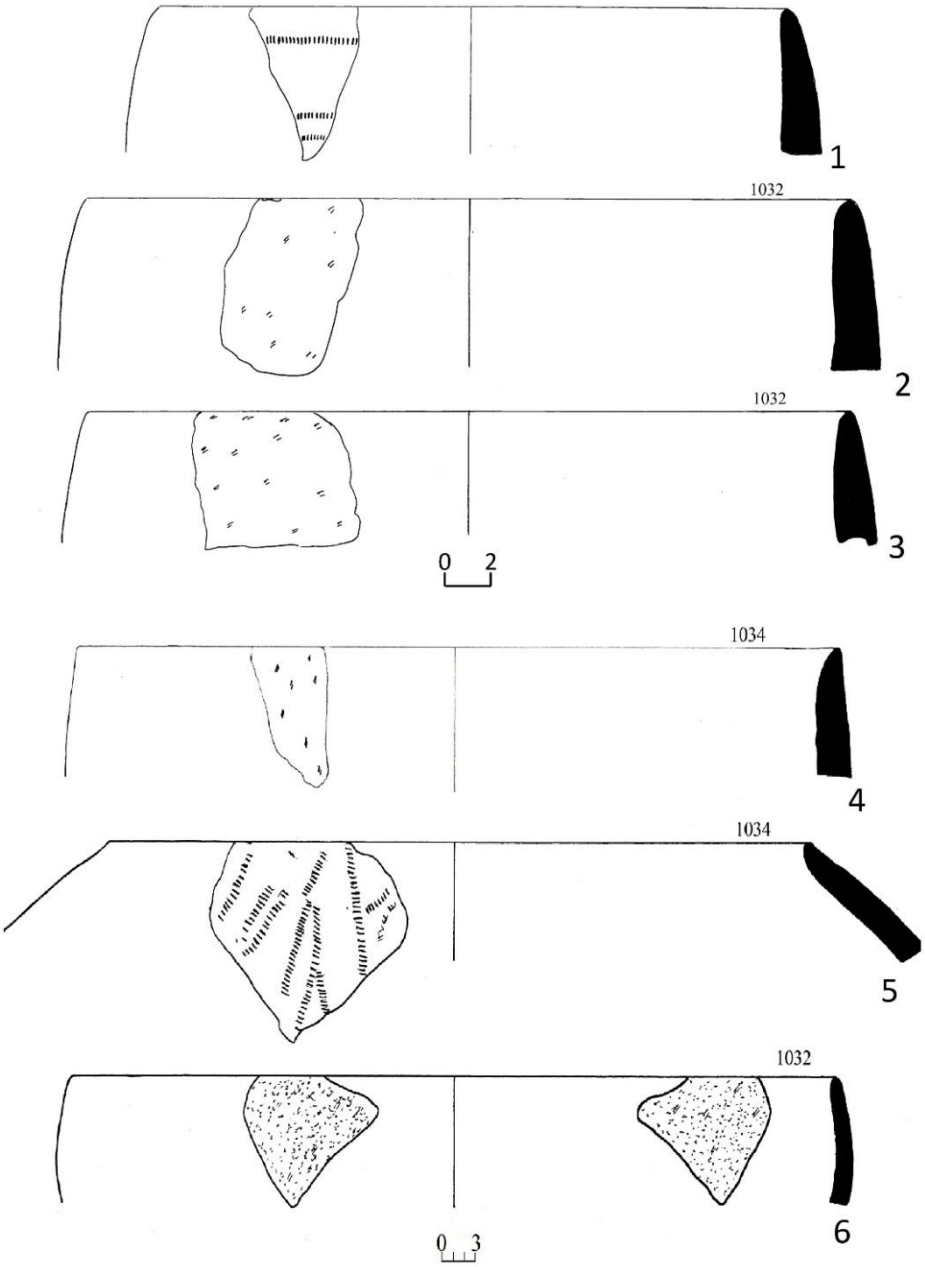

Şəkil 47. Naxçıvan təpə I. Рис. 47. Нахчыван тепе I.
Fig. 47. Nakhchivan tepe I.

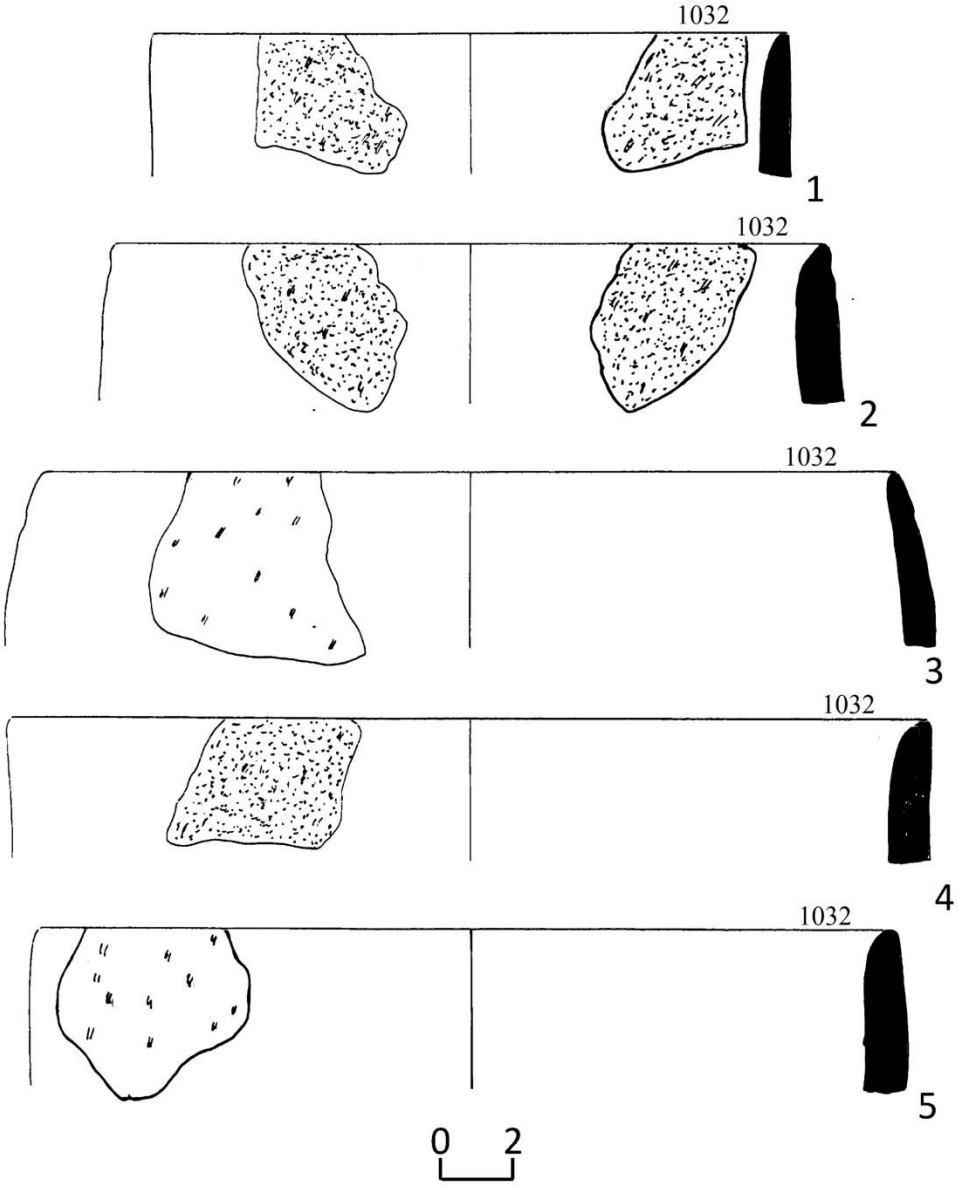

Şəkil 48. Naxçıvan təpə I. Рис. 48. Нахчыван тепе I.
Fig. 48. Nakhchivan tepe I.

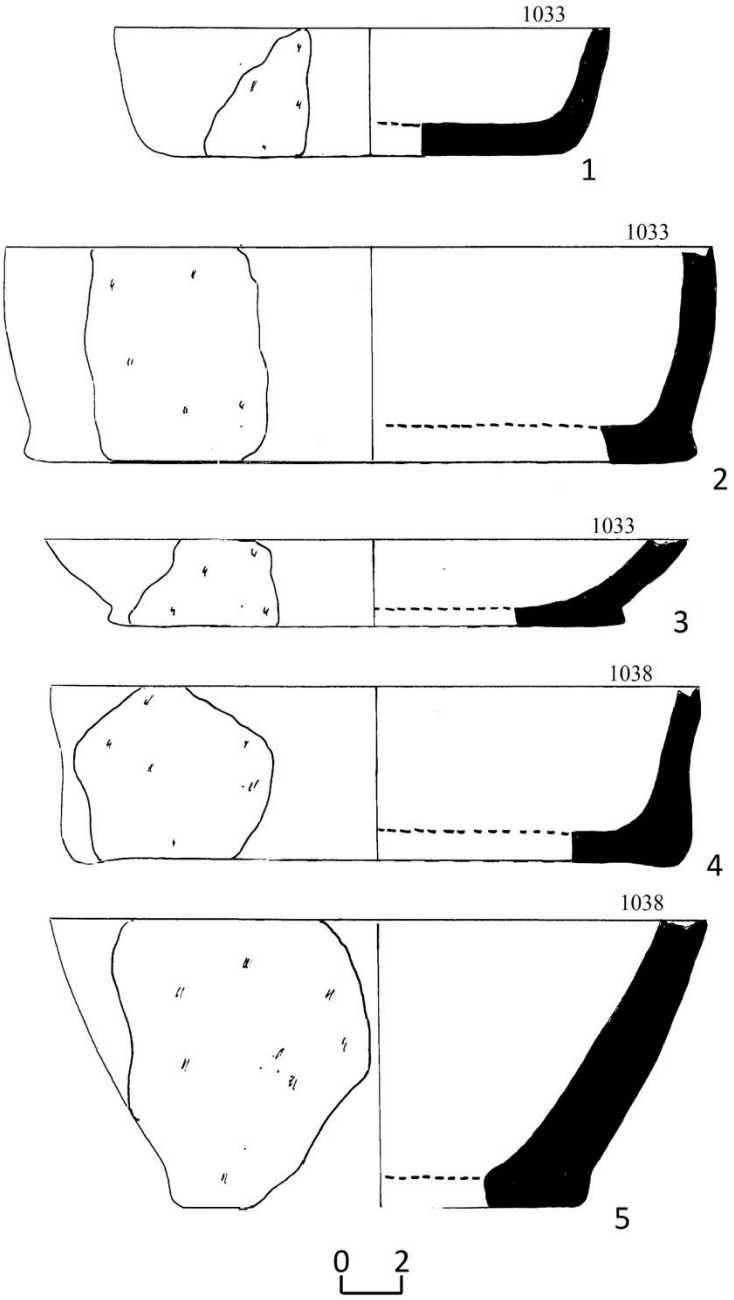

Şəkil 49. Naxçıvan təpə I. Рис. 49. Нахчыван тепе I.
Fig. 49. Nakhchivan tepe I.

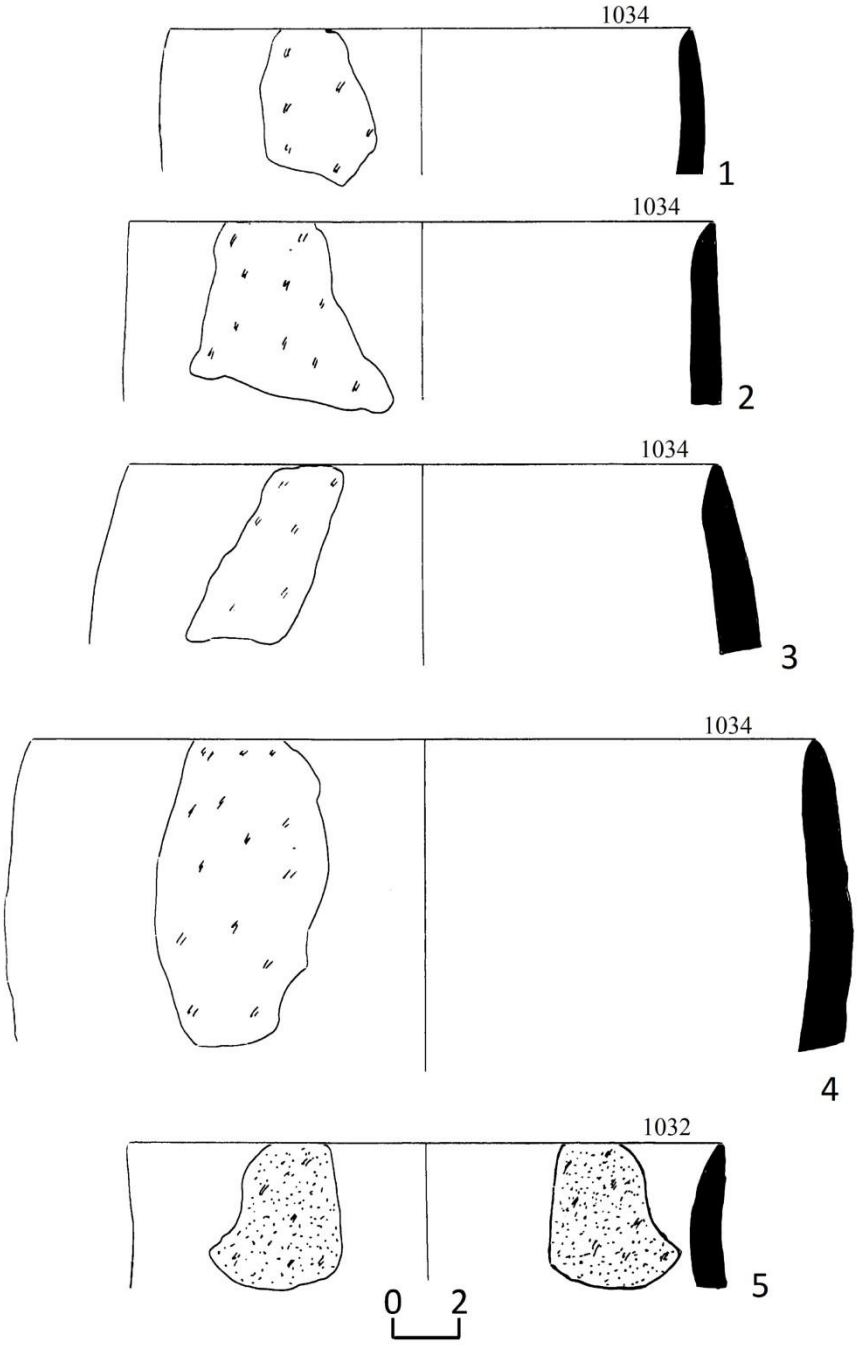

Şəkil 50. Naxçıvan təpə I. Рис. 50. Нахчыван тепе I.
Fig. 50. Nakhchivan tepe I.

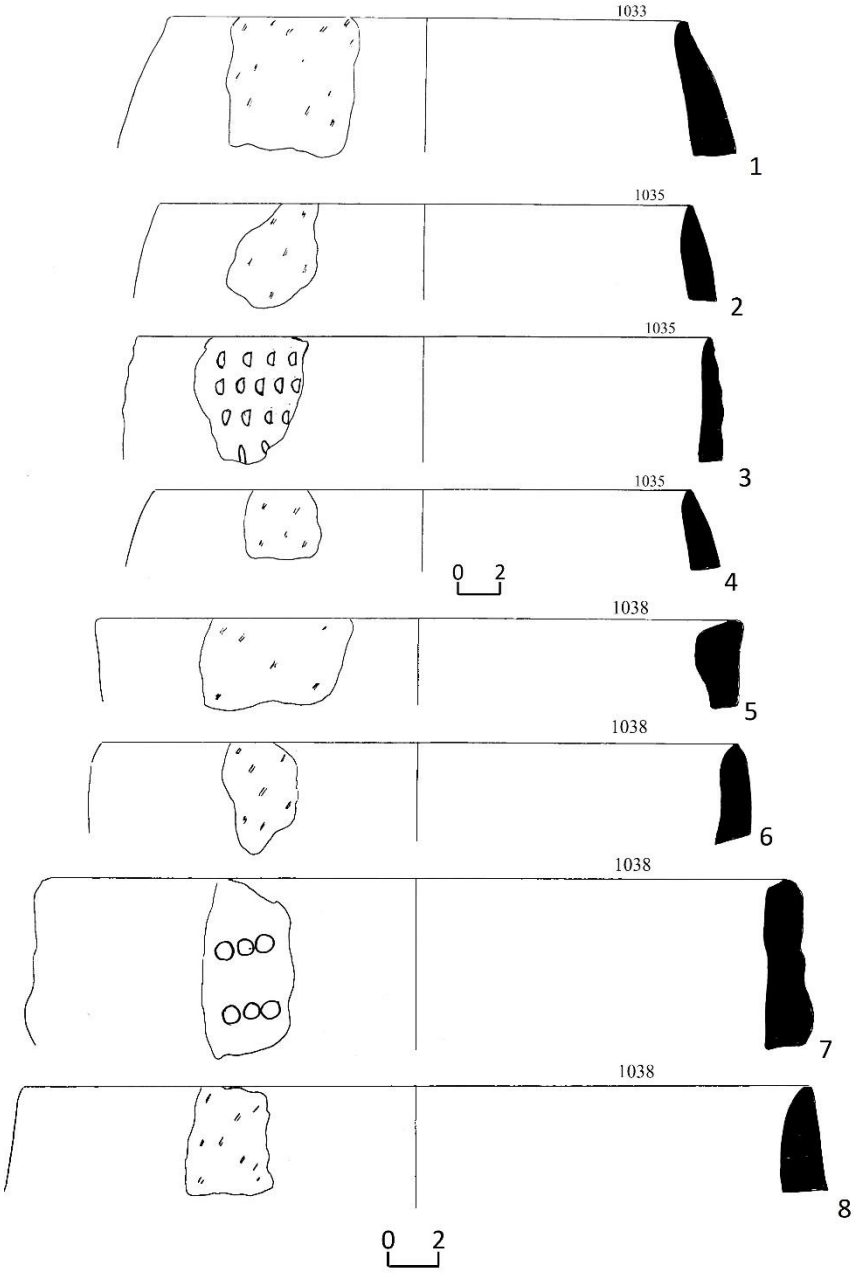

Şəkil 51. Naxçıvan təpə I. Рис. 51. Нахчыван тепе I.
Fig. 51. Nakhchivan tepe I.

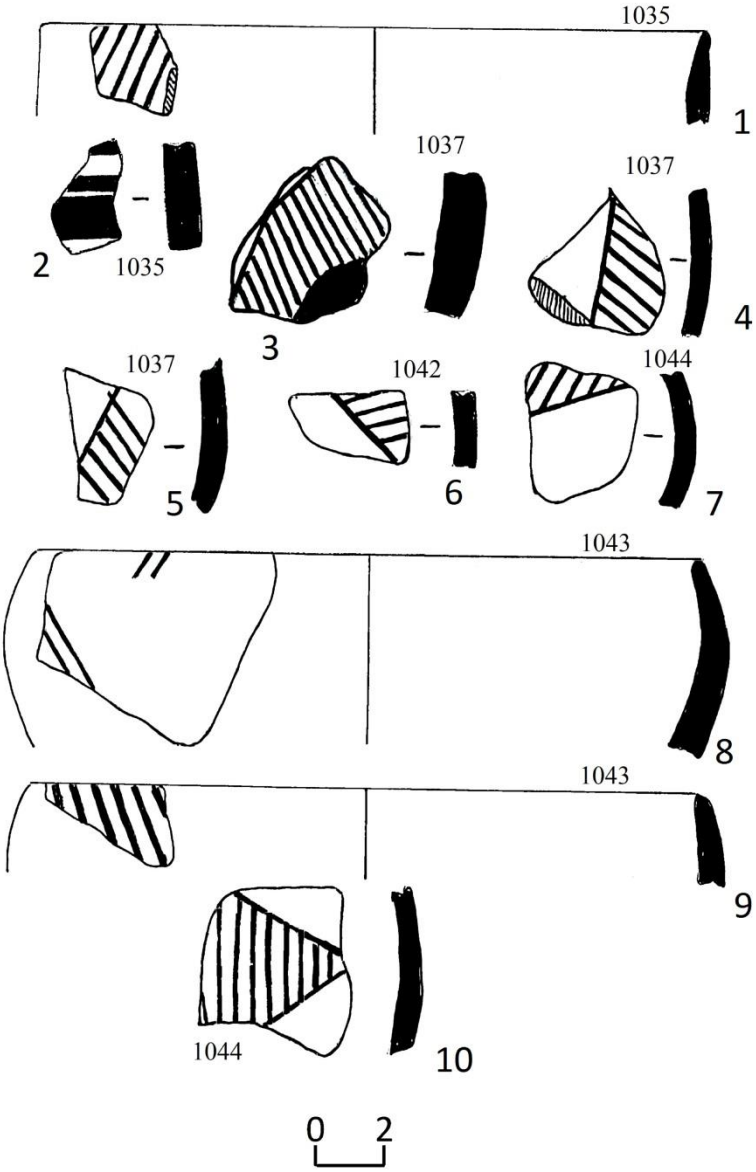

Şəkil 52. Naxçıvan təpə I. Рис. 52. Нахчыван тепе I.
Fig. 52. Nakhchivan tepe I.

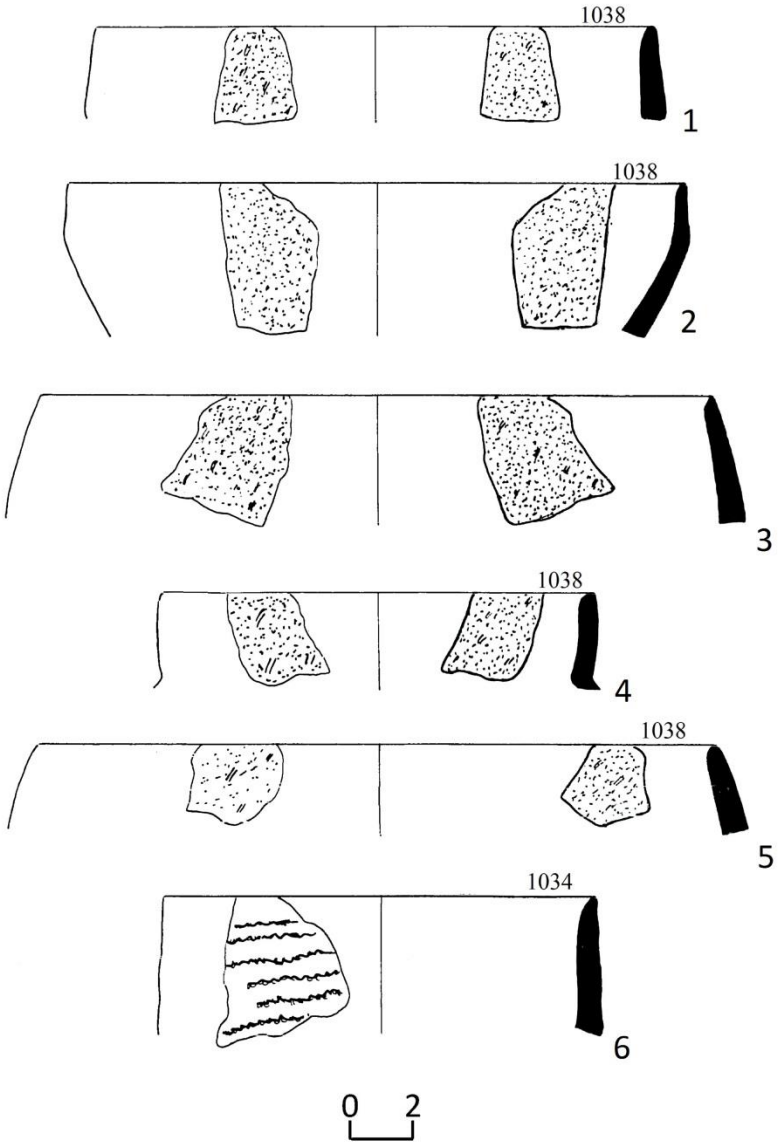

Şəkil 53. Naxçıvan təpə I. Рис. 53. Нахчыван тепе I.
Fig. 53. Nakhchivan tepe I.

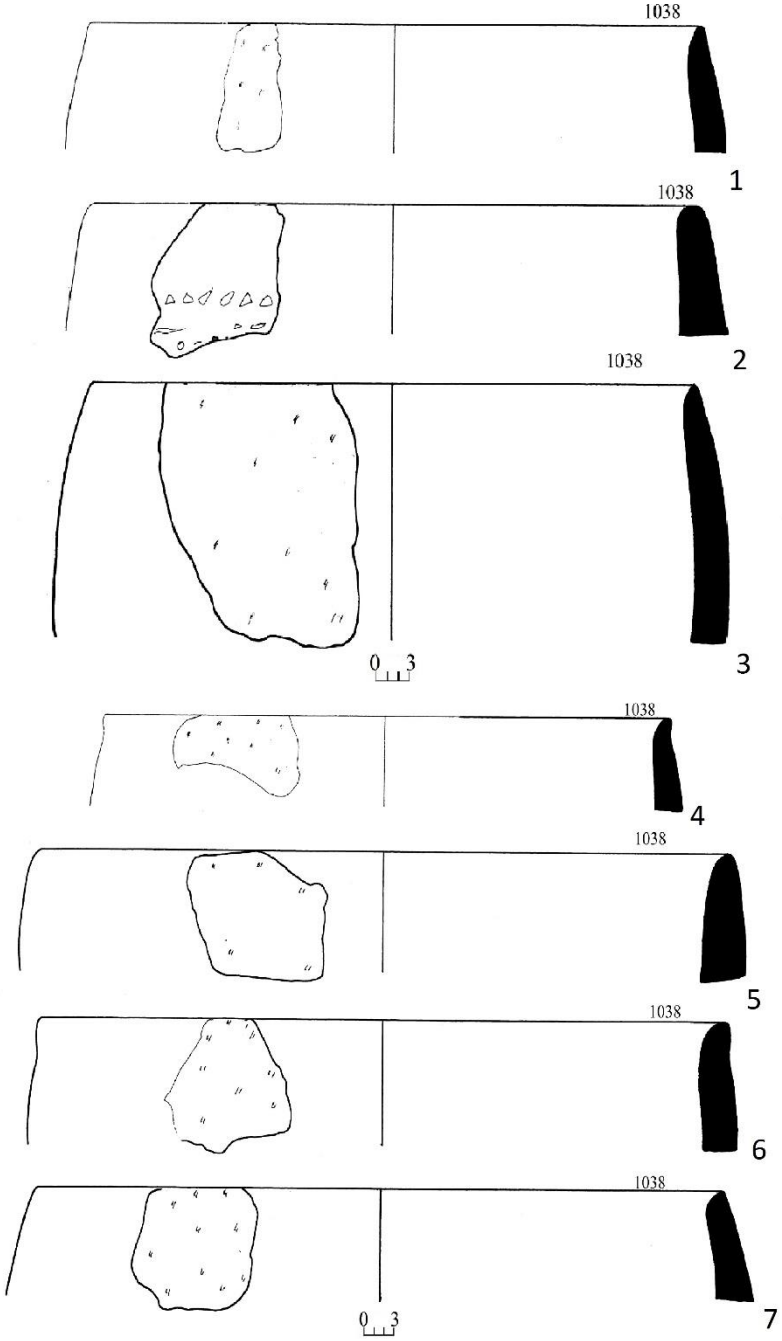

Şəkil 54. Naxçıvan təpə I. Рис. 54. Нахчыван тепе I.
Fig. 54. Nakhchivan tepe I.

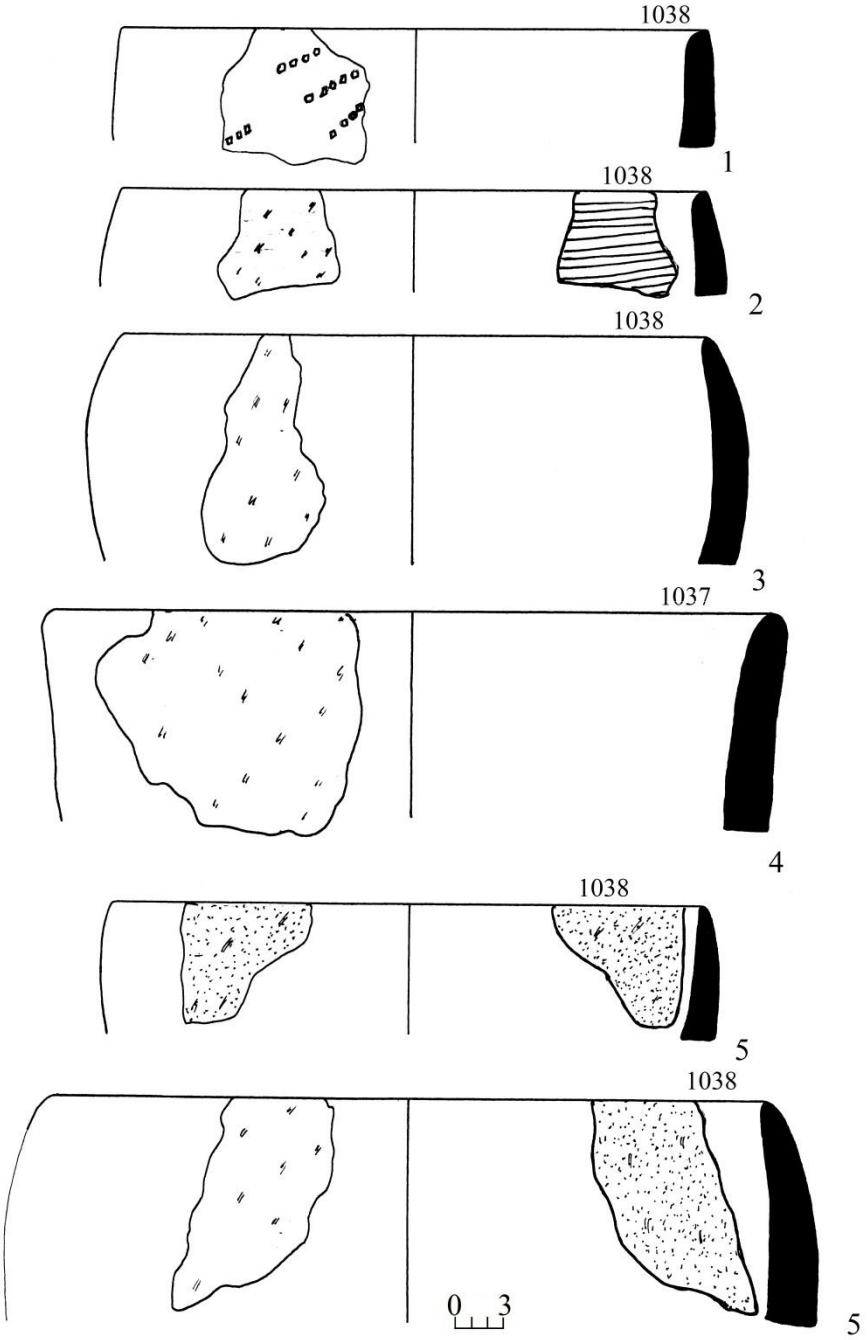

Şəkil 55. Naxçıvan təpə I. Рис. 55. Нахчыван тепе I.
Fig. 55. Nakhchivan tepe I.

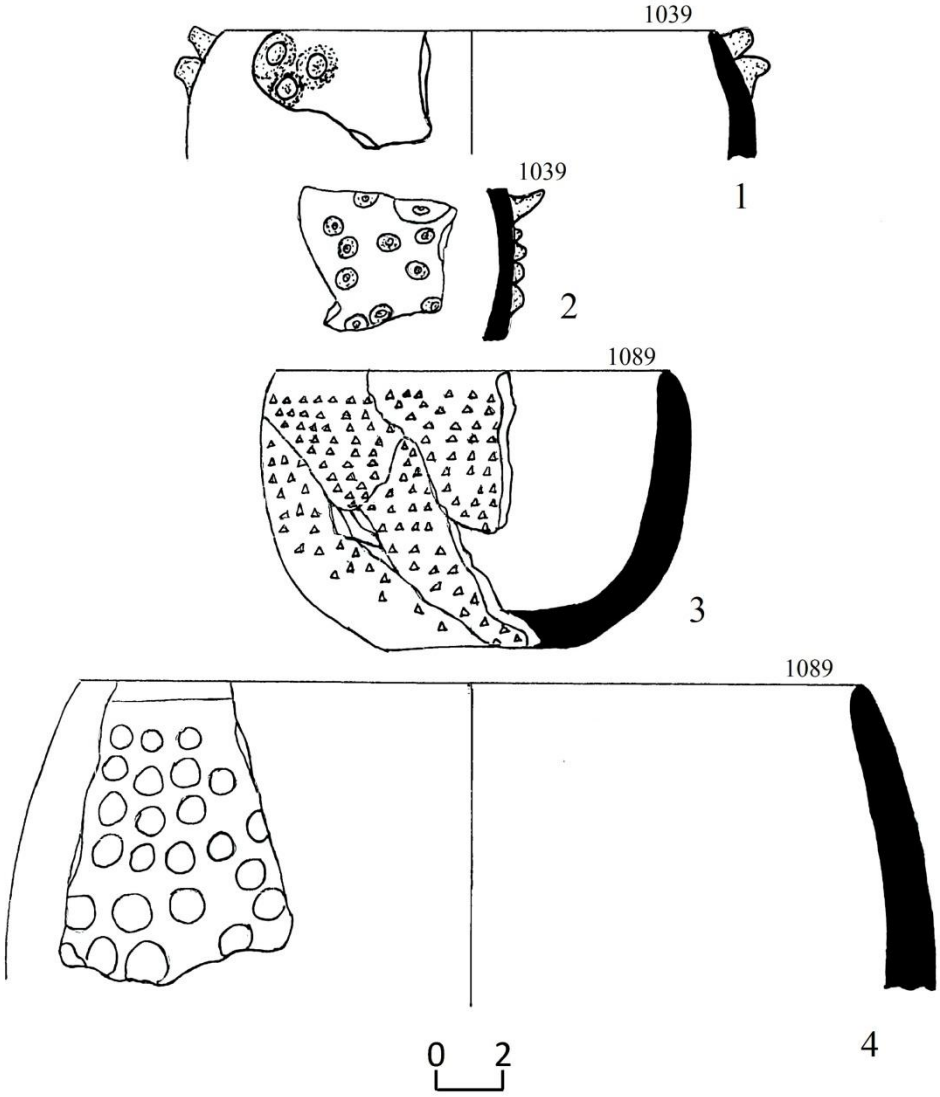

Şəkil 56. Naxçıvan təpə I. Рис. 56. Нахчыван тепе I.
Fig. 56. Nakhchivan tepe I.

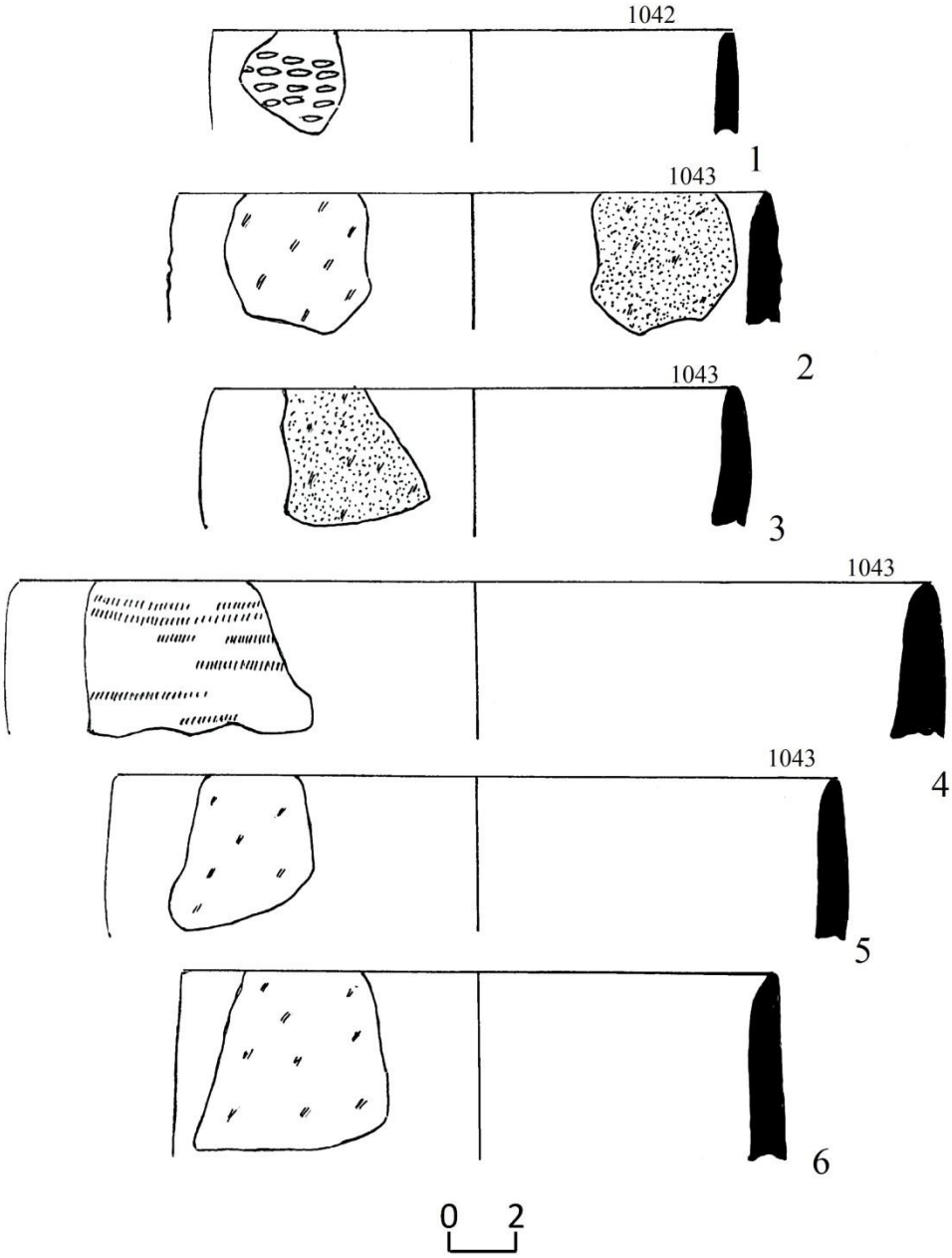

Şəkil 57. Naxçıvan təpə I. Рис. 57. Нахчыван тепе I.
Fig. 57. Nakhchivan tepe I.

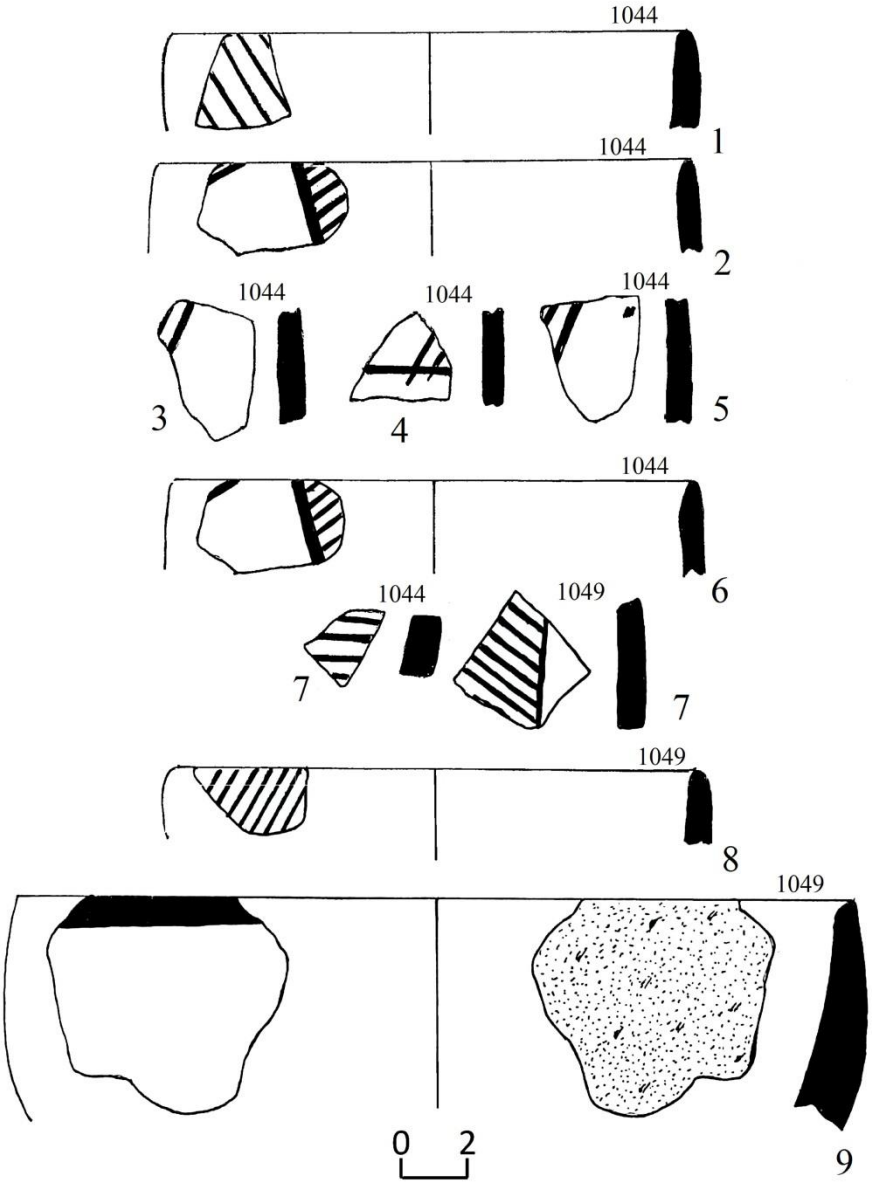

Şəkil 58. Naxçıvan təpə I. Рис. 58. Нахчыван тепе I.
Fig. 58. Nakhchivan tepe I.

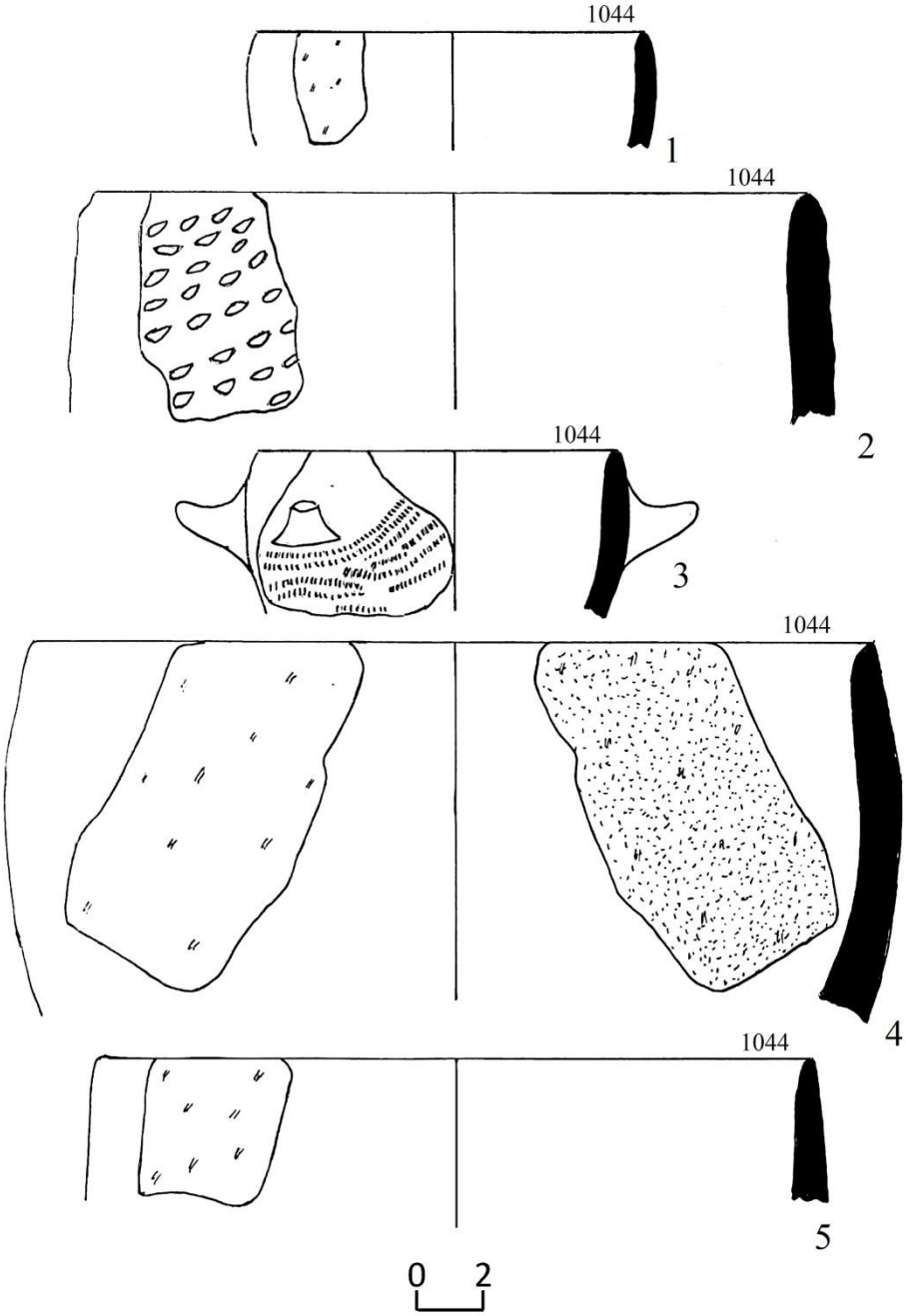

Şəkil 59. Naxçıvan təpə I. Рис. 59. Нахчыван тепе I.
Fig. 59. Nakhchivan tepe I.

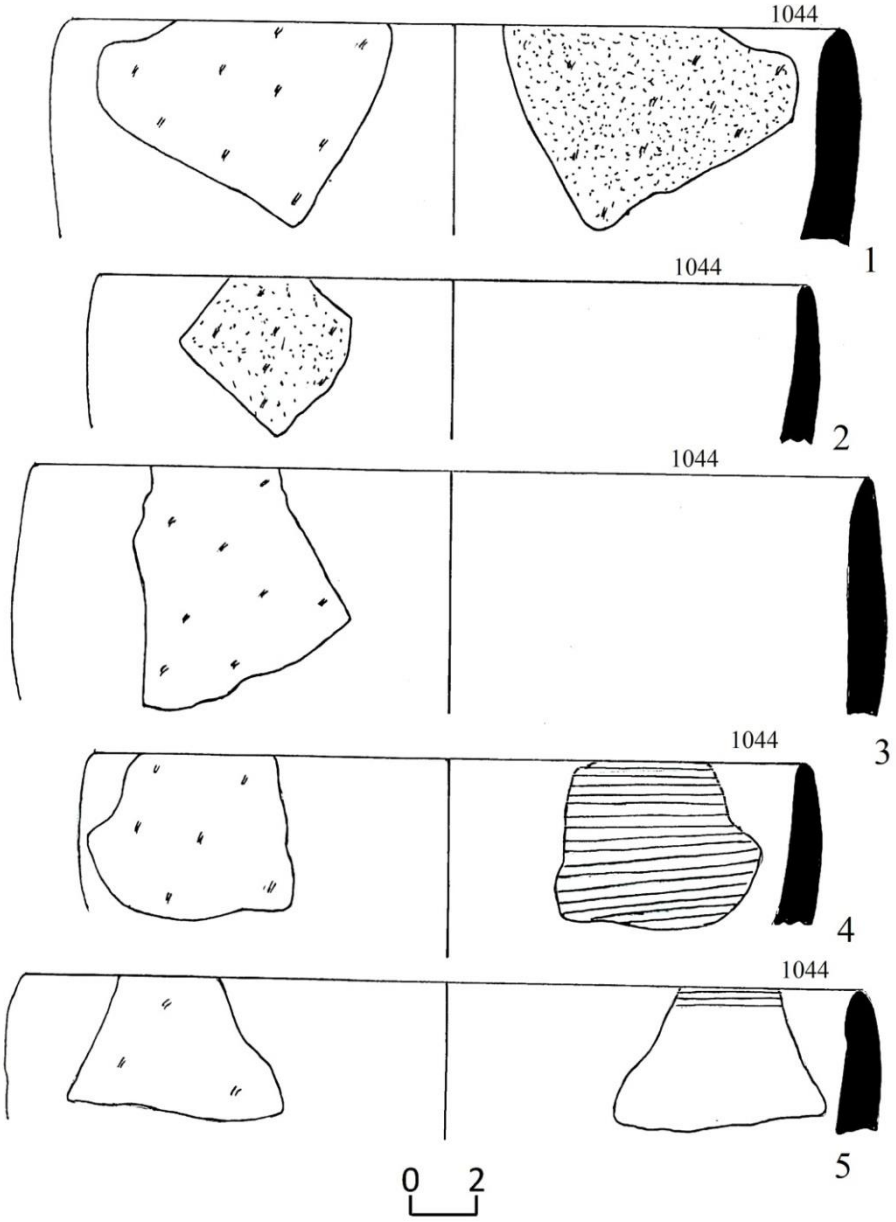

Şəkil 60. Naxçıvan təpə I. Рис. 60. Нахчыван тепе I.
Fig. 60. Nakhchivan tepe I.

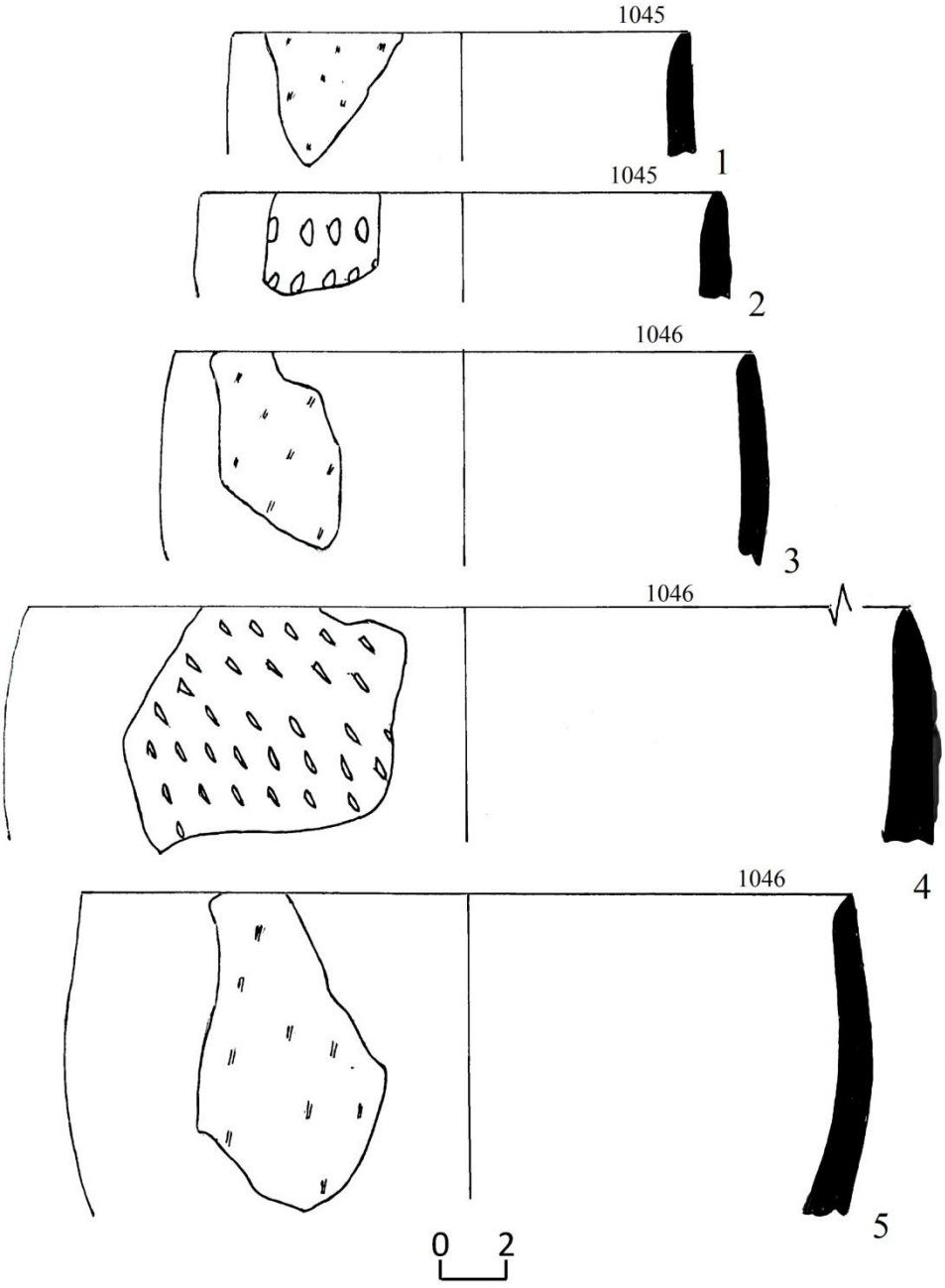

Şəkil 61. Naxçıvan təpə I. Рис. 61. Нахчыван тепе I.
Fig. 61. Nakhchivan tepe I.

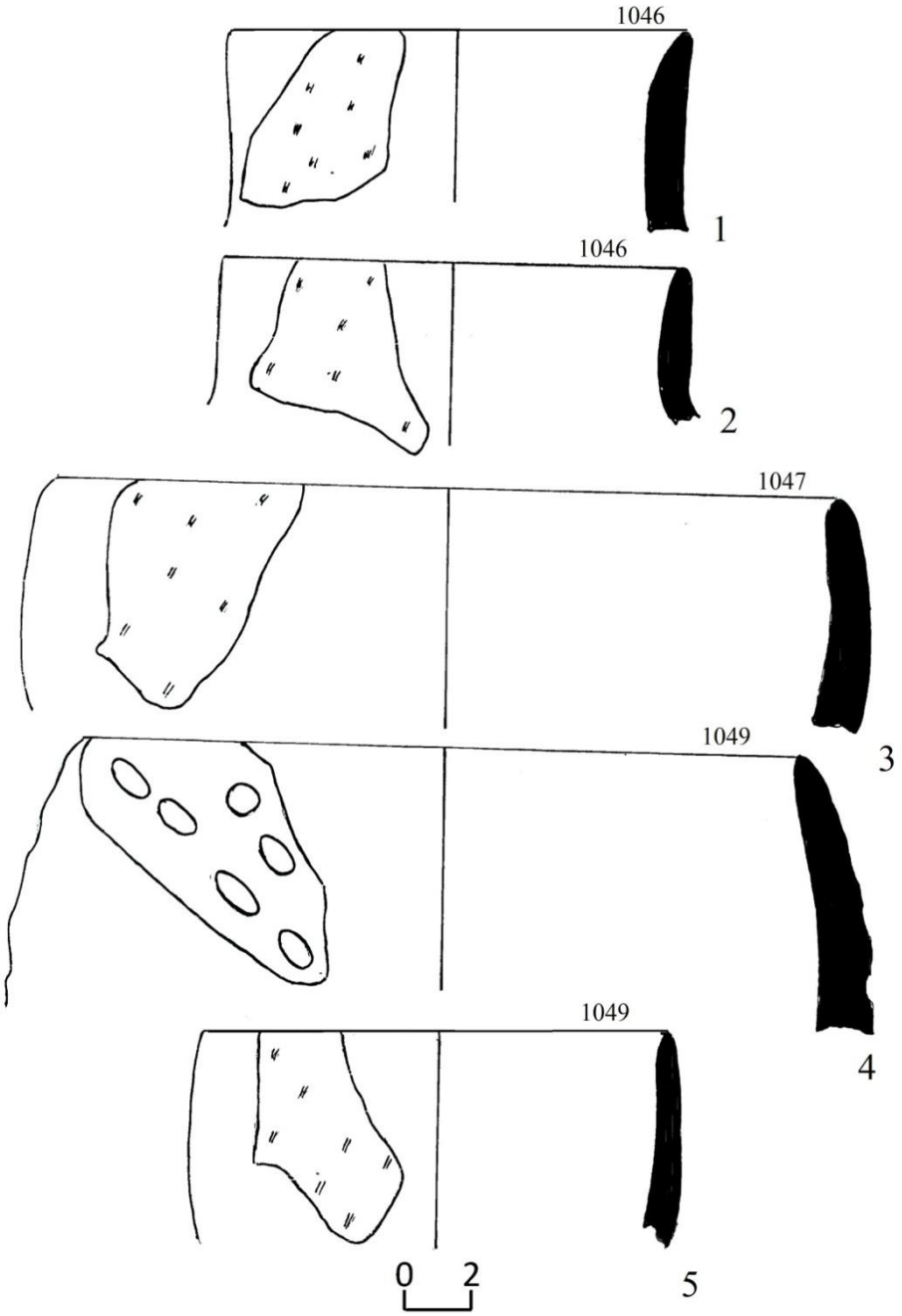

Şəkil 62. Naxçıvan təpə I. Рис. 62. Нахчыван тепе I.
Fig. 62. Nakhchivan tepe I.

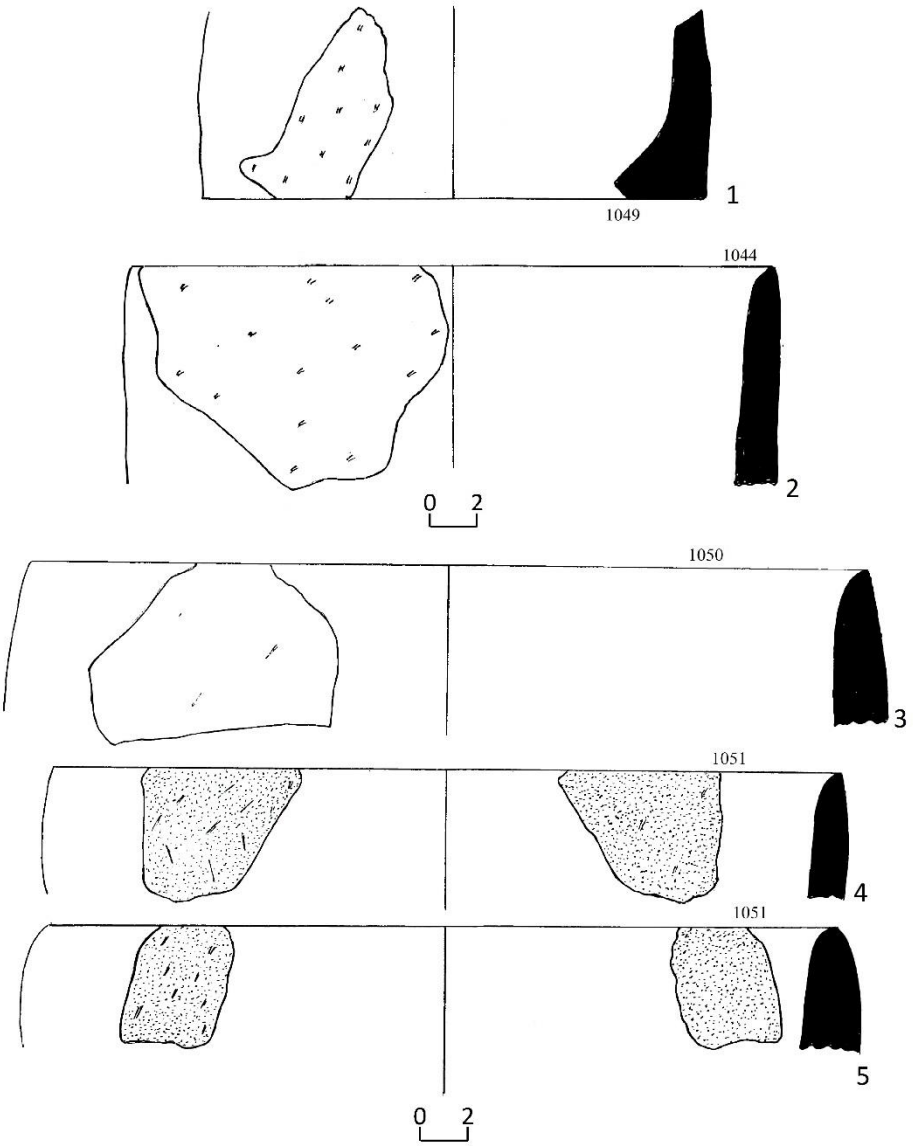

Şəkil 63. Naxçıvan təpə I. Рис. 63. Нахчыван тепе I.
Fig. 63. Nakhchivan tepe I.

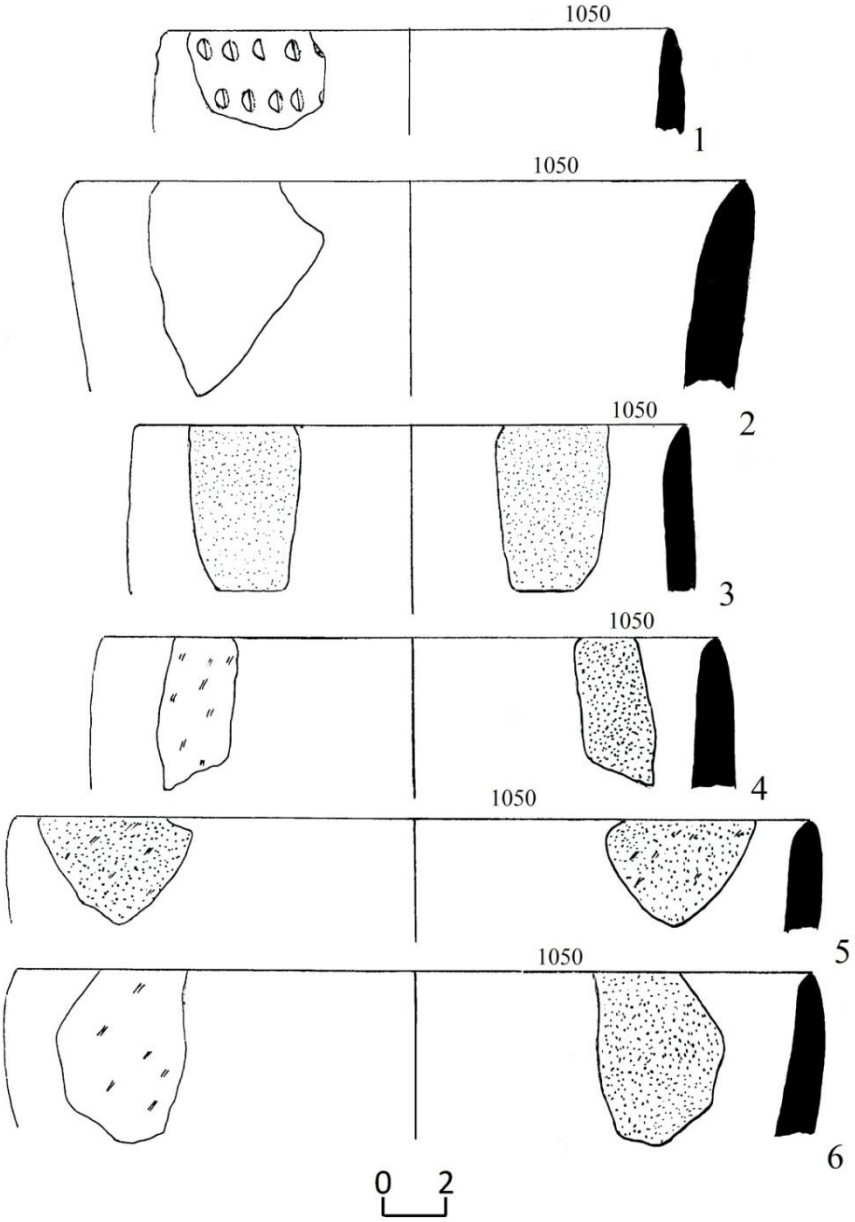

Şəkil 64. Naxçıvan təpə I. Рис. 64. Нахчыван тепе I.
Fig. 64. Nakhchivan tepe I.

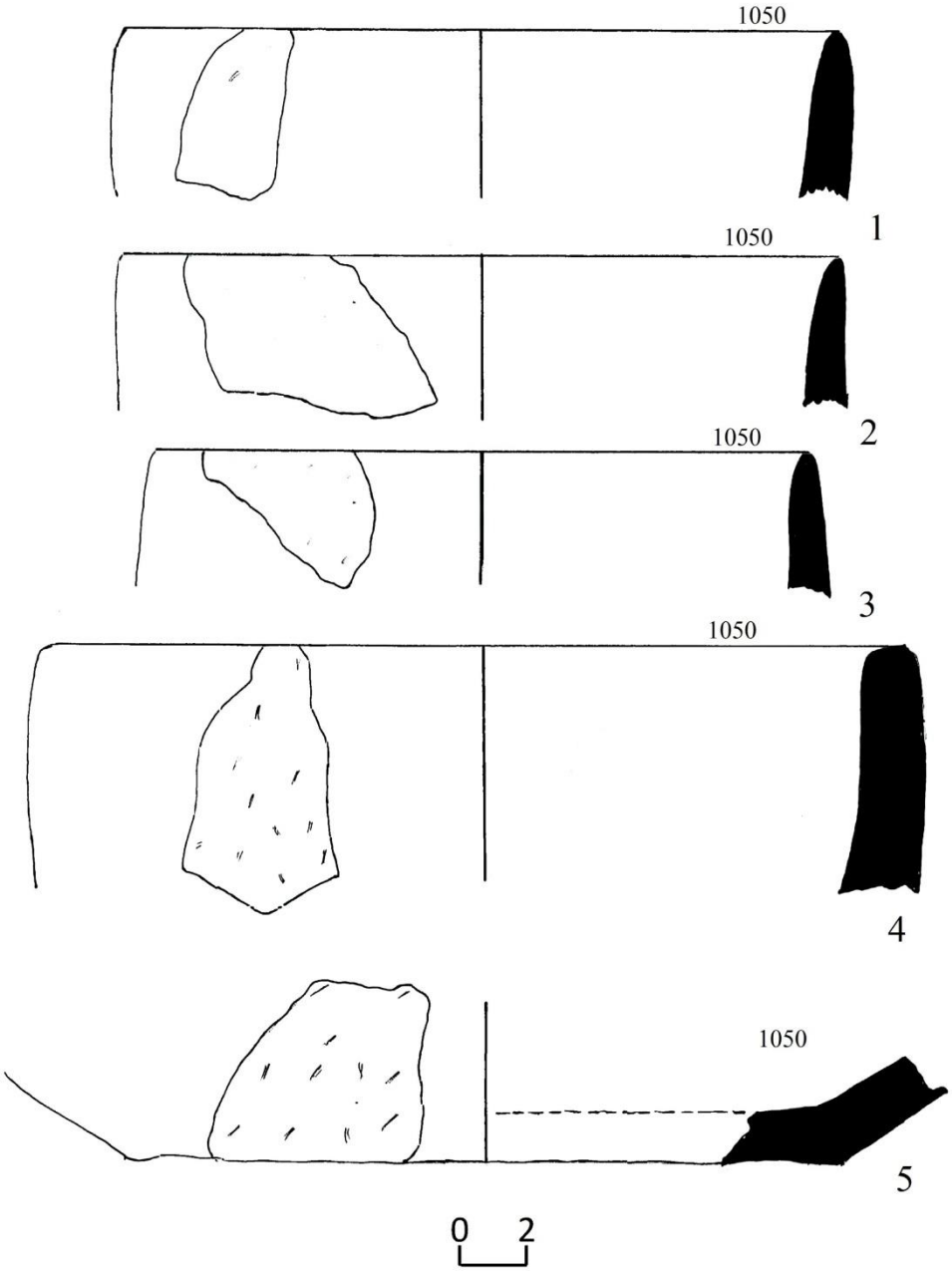

Şəkil 65. Naxçıvan tərə I. Рис. 65. Нахчыван тепе I.
Fig. 65. Nakhchivan tepe I.

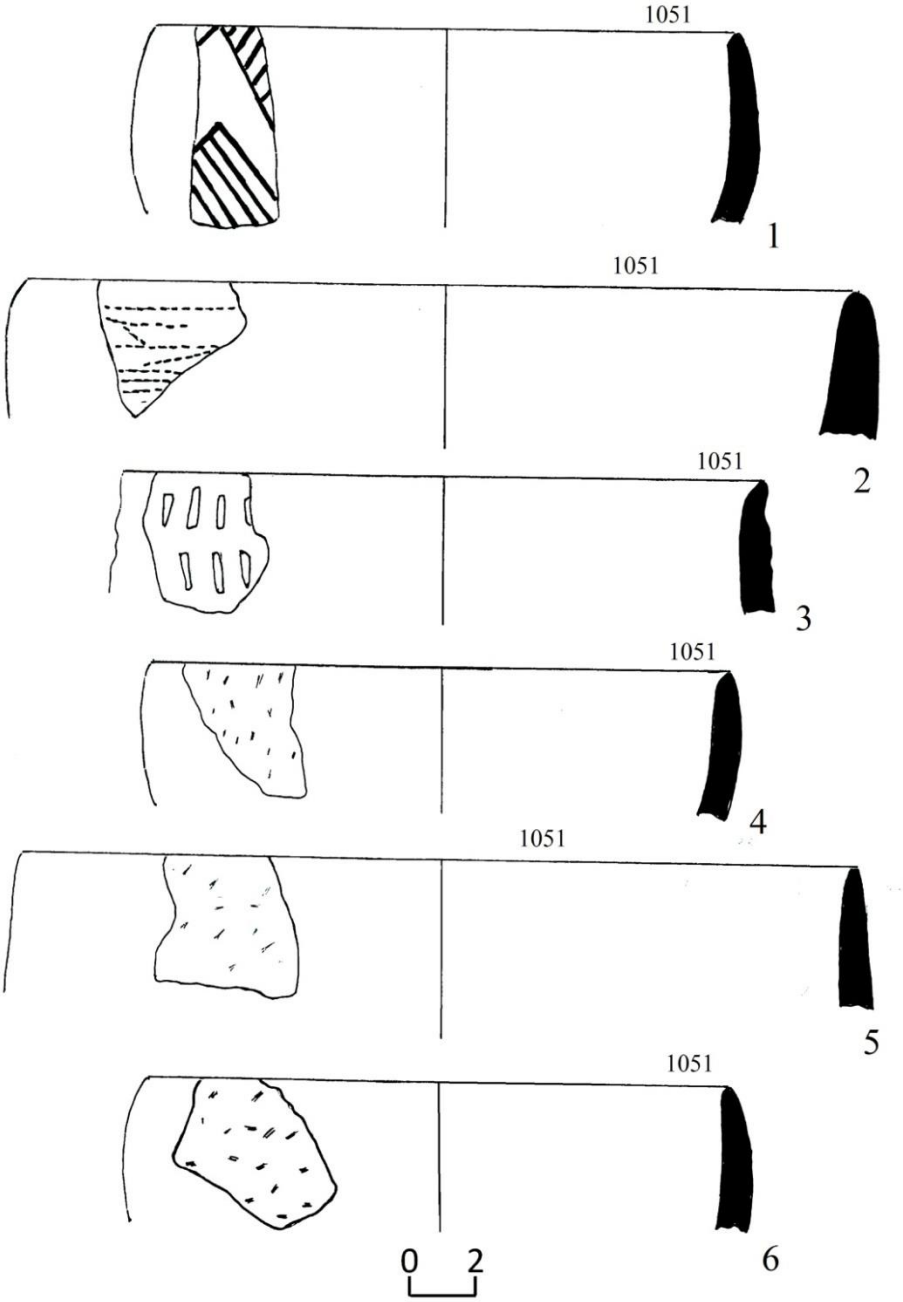

Şəkil 66. Naxçıvan təpə I. Рис. 66. Нахчыван тепе I.
Fig. 66. Nakhchivan tepe I.

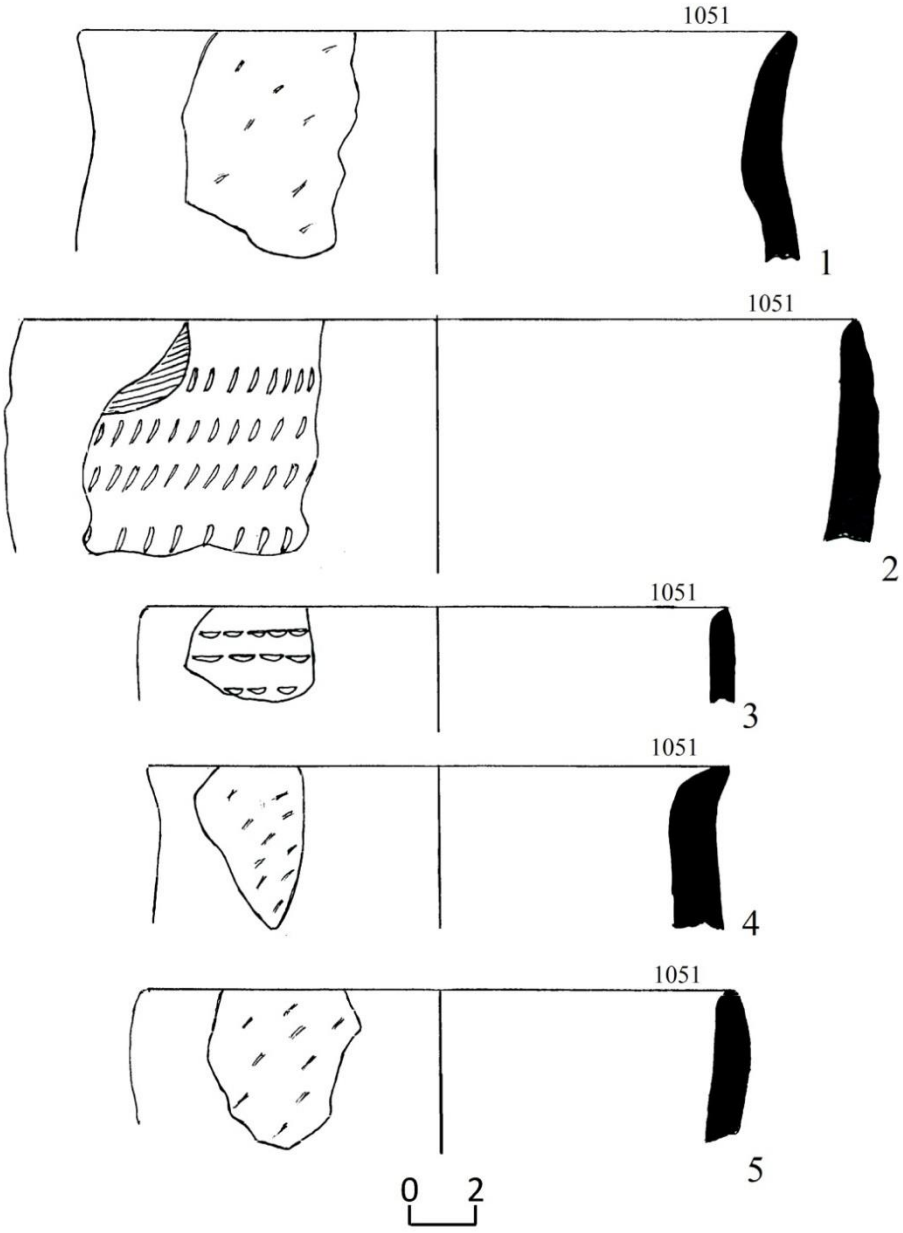

Şəkil 67. Naxçıvan təpə I. Рис. 67. Нахчыван тепе I.
Fig. 67. Nakhchivan tepe I.

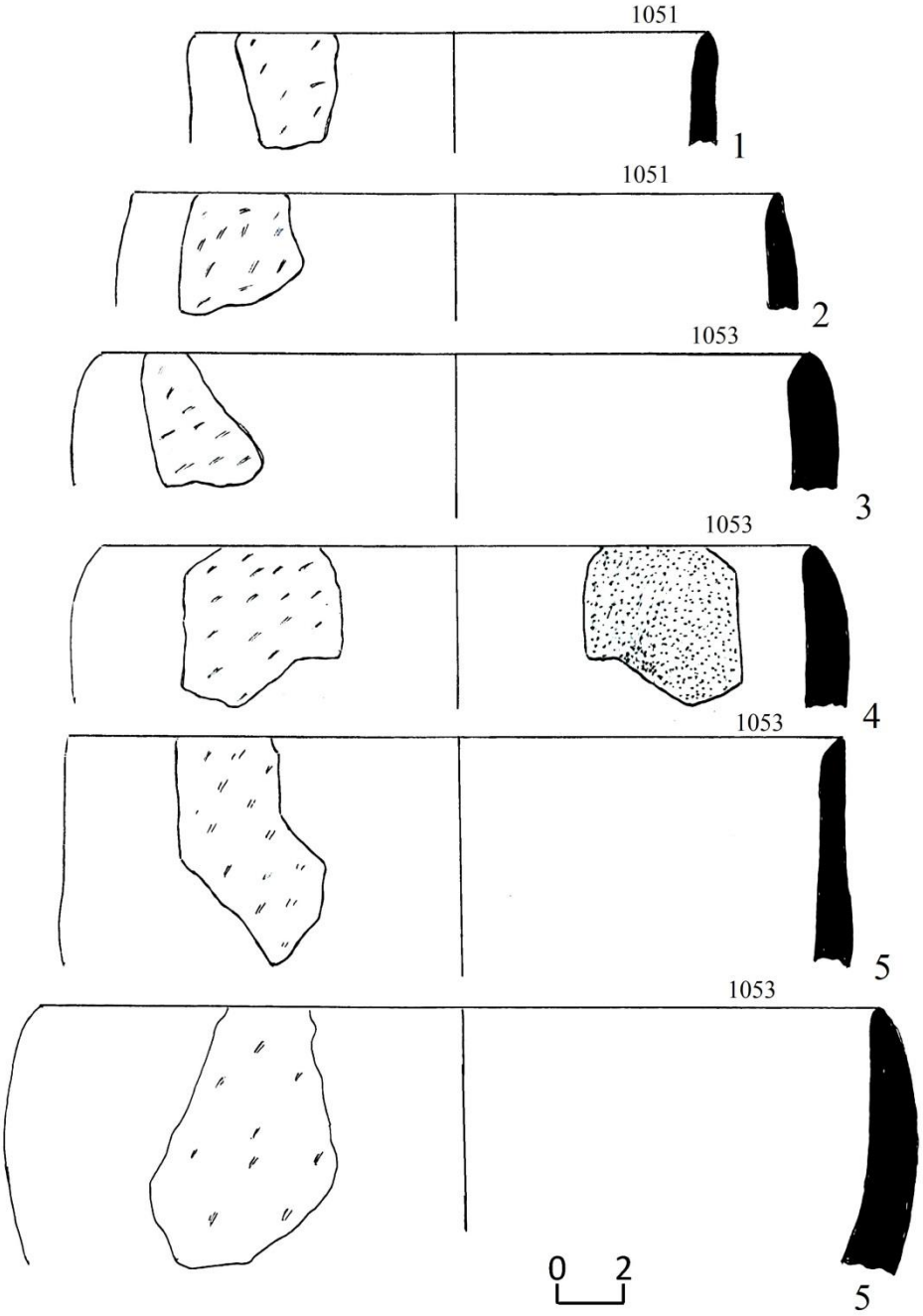

Şəkil 68. Naxçıvan təpə II. Рис. 68. Нахчыван тепе II.
Fig. 68. Nakhchivan tepe II.

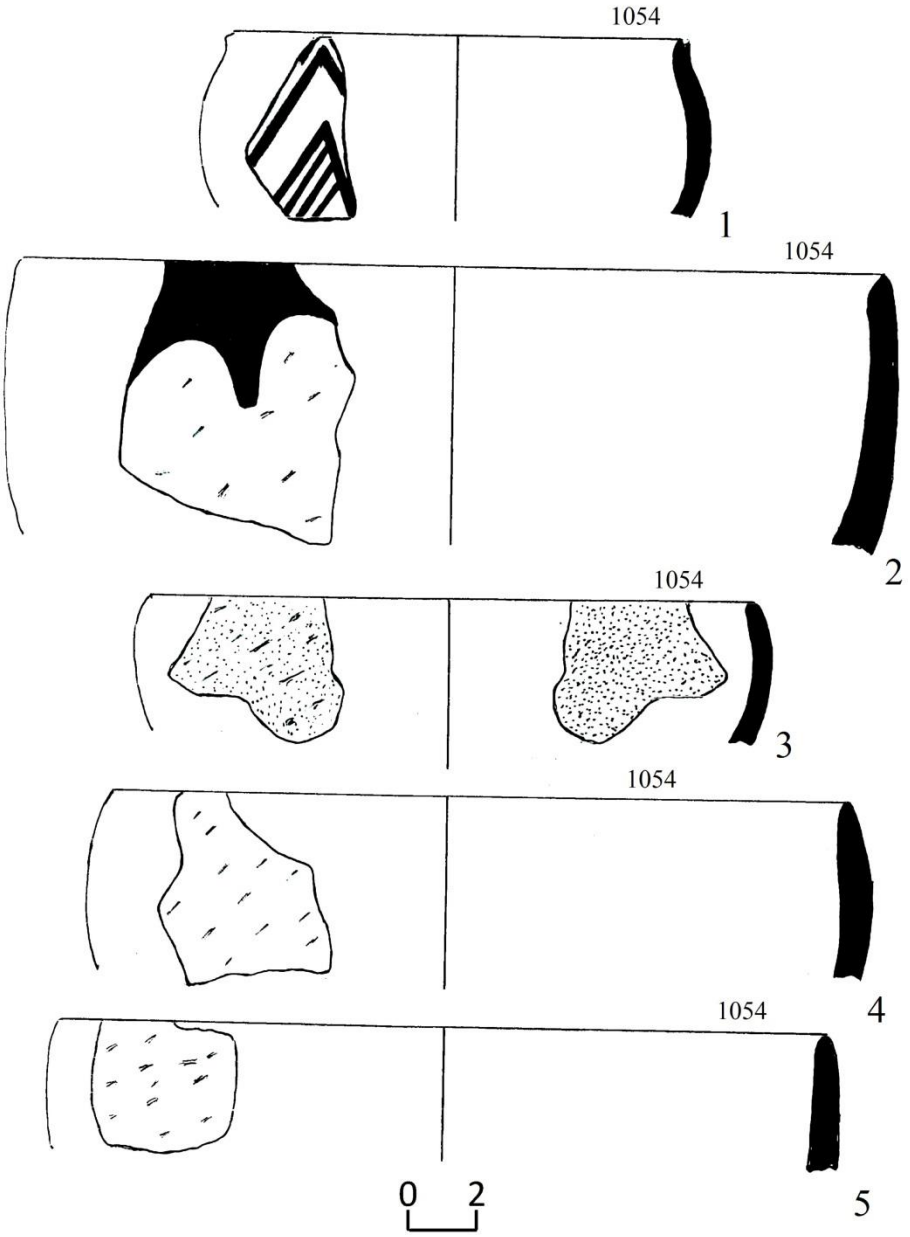

Şəkil 69. Naxçıvan təpə II. Рис. 69. Нахчыван тепе II.
Fig. 69. Nakhchivan tepe II.

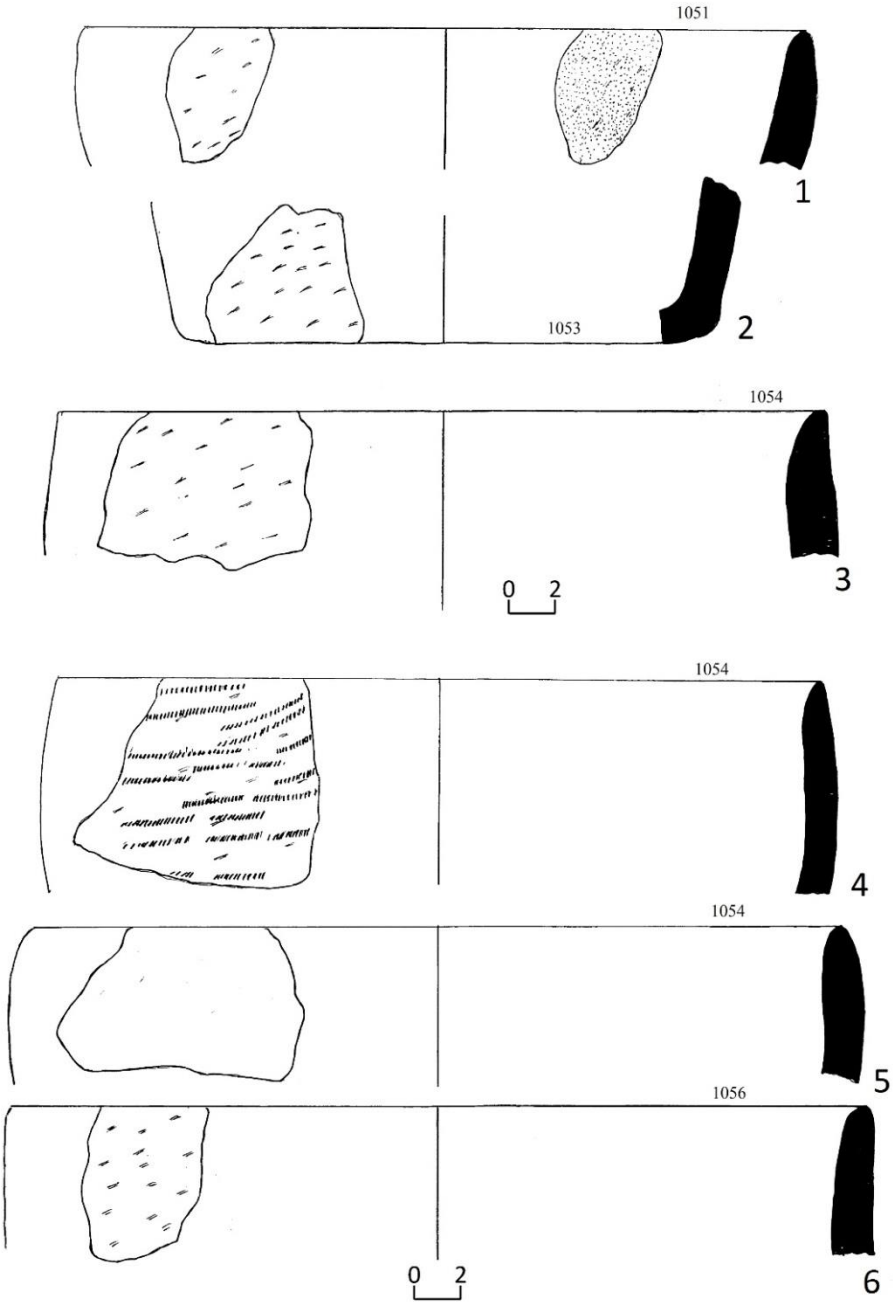

Şəkil 70. Naxçıvan təpə II. Рис. 70. Нахчыван тепе II.
Fig. 70. Nakhchivan tepe II.

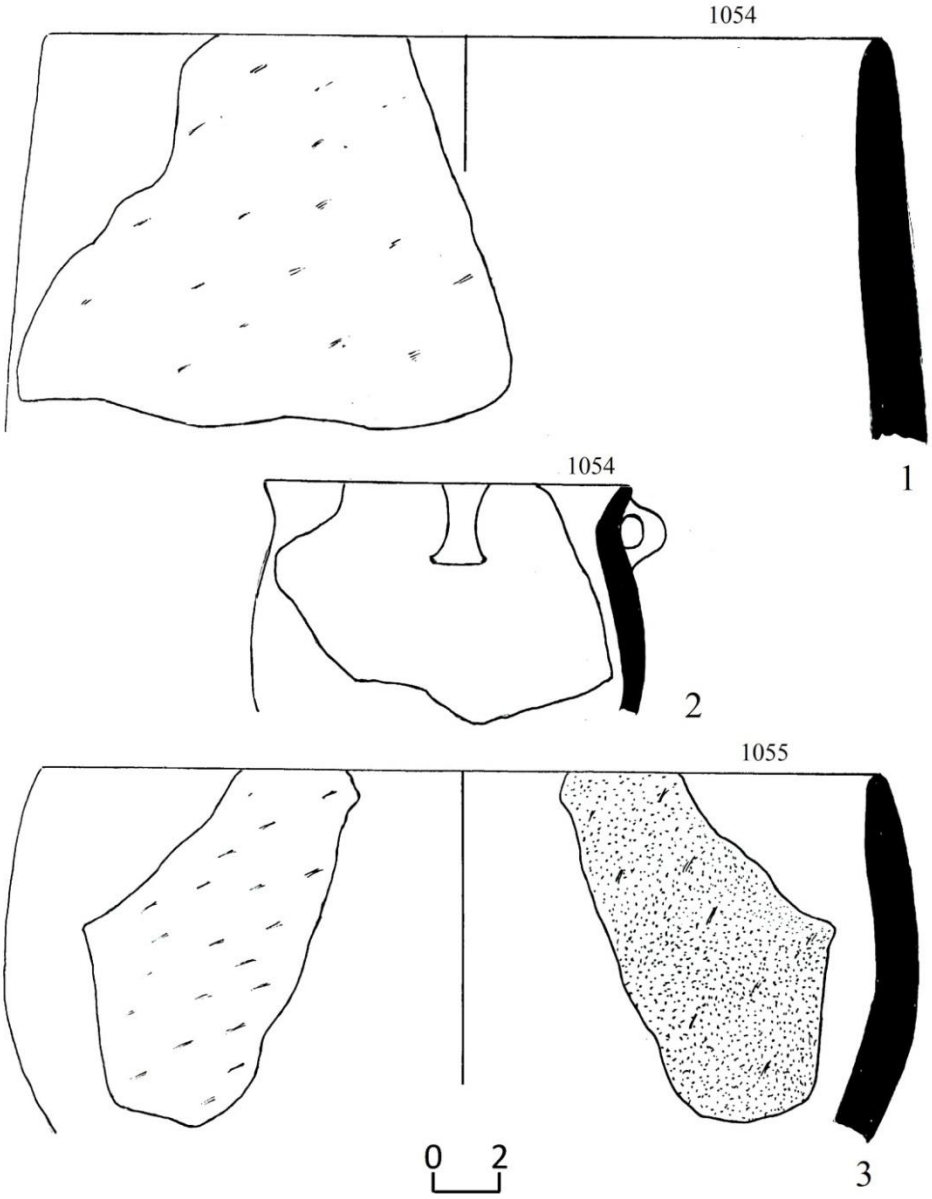

Şəkil 71. Naxçıvan təpə II. Рис. 71. Нахчыван тепе II.
Fig. 71. Nakhchivan tepe II.

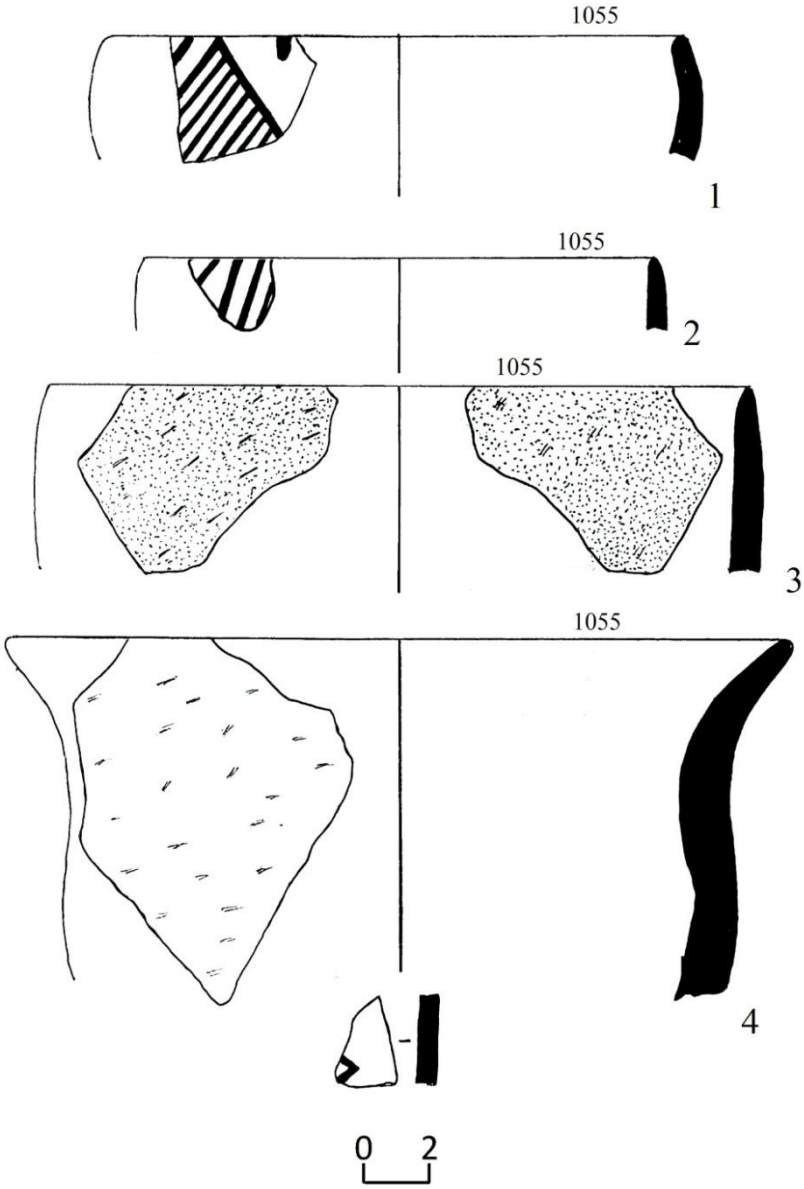

Şəkil 72. Naxçıvan təpə II. Рис. 72. Нахчыван тепе II.
Fig. 72. Nakhchivan tepe II.

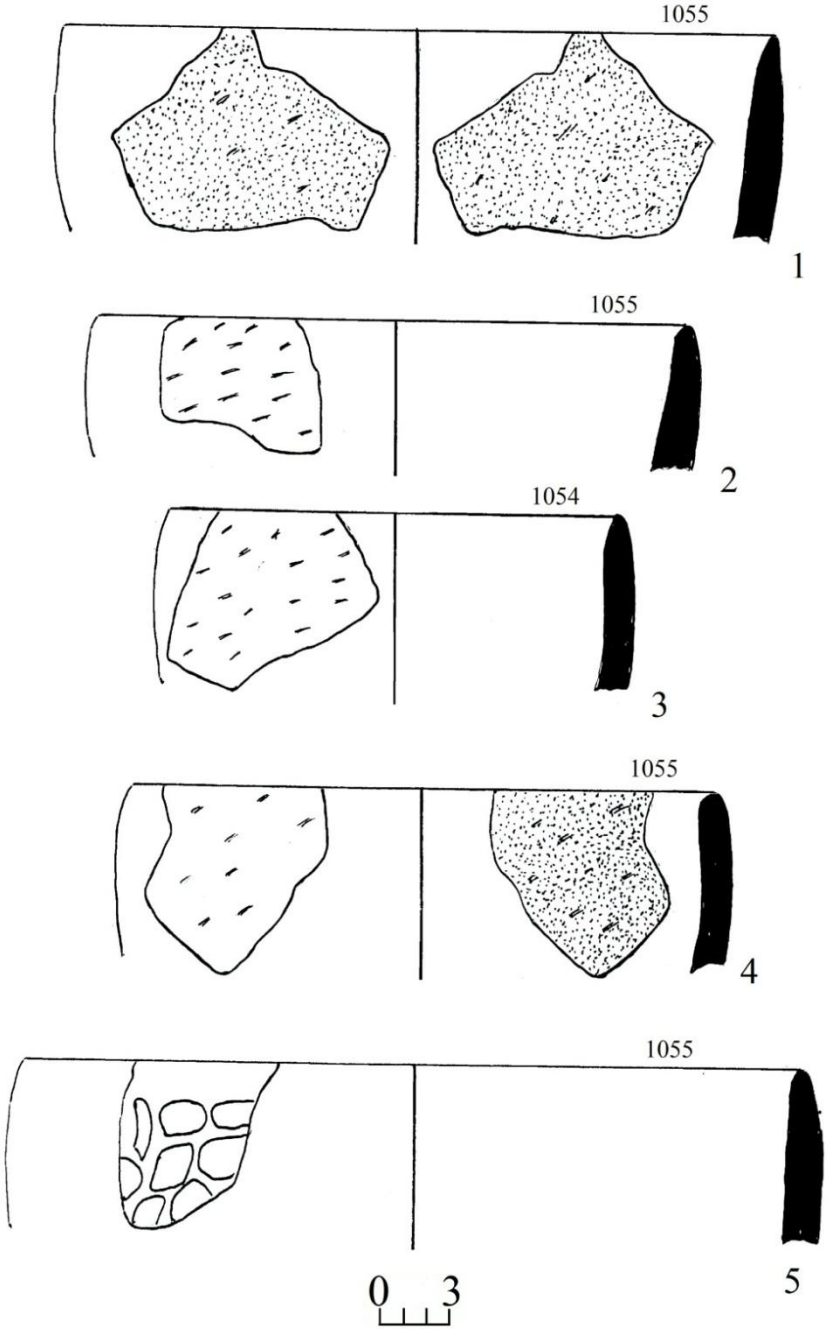

Şəkil 73. Naxçıvan təpə II. Рис. 73. Нахчыван тепе II.
Fig. 73. Nakhchivan tepe II.

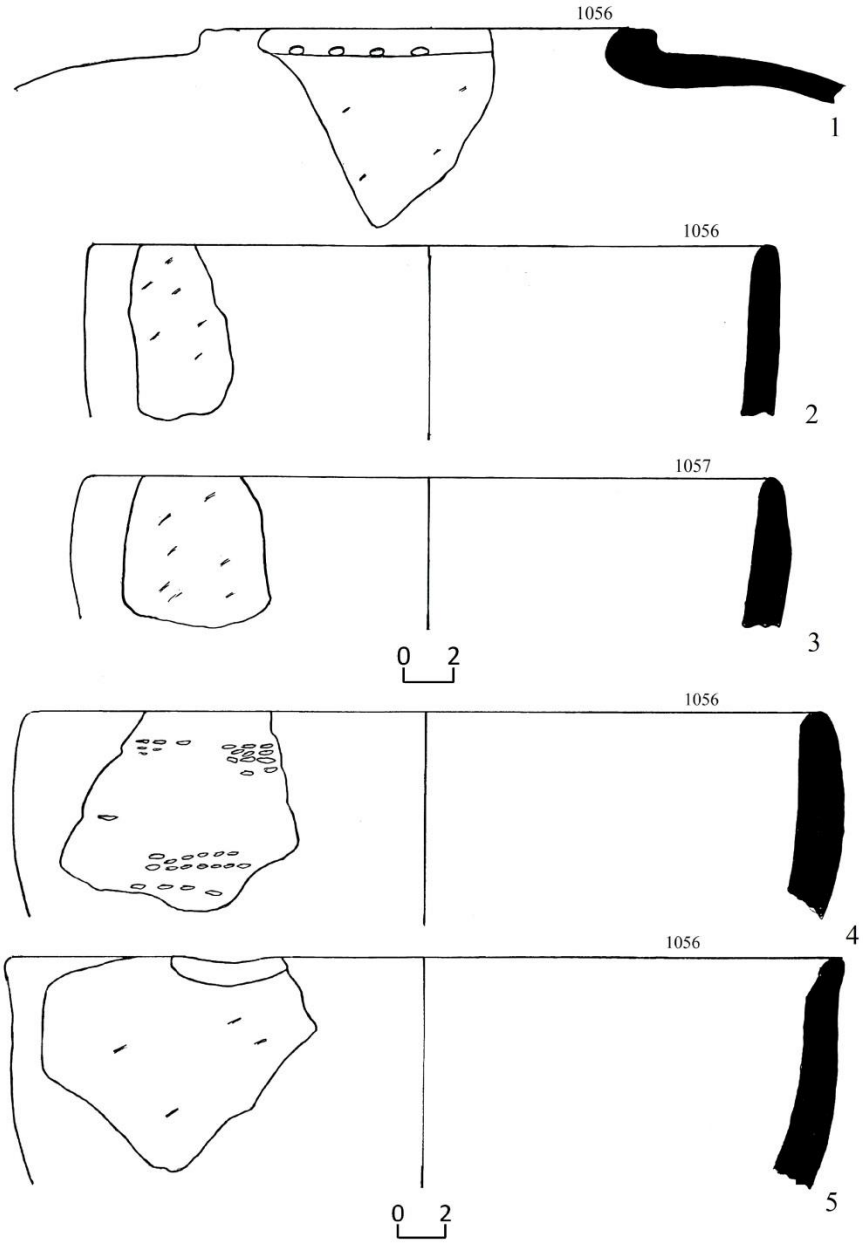

Şəkil 74. Naxçıvan təpə II. Рис. 74. Нахчыван тепе II.
Fig. 74. Nakhchivan tepe II.

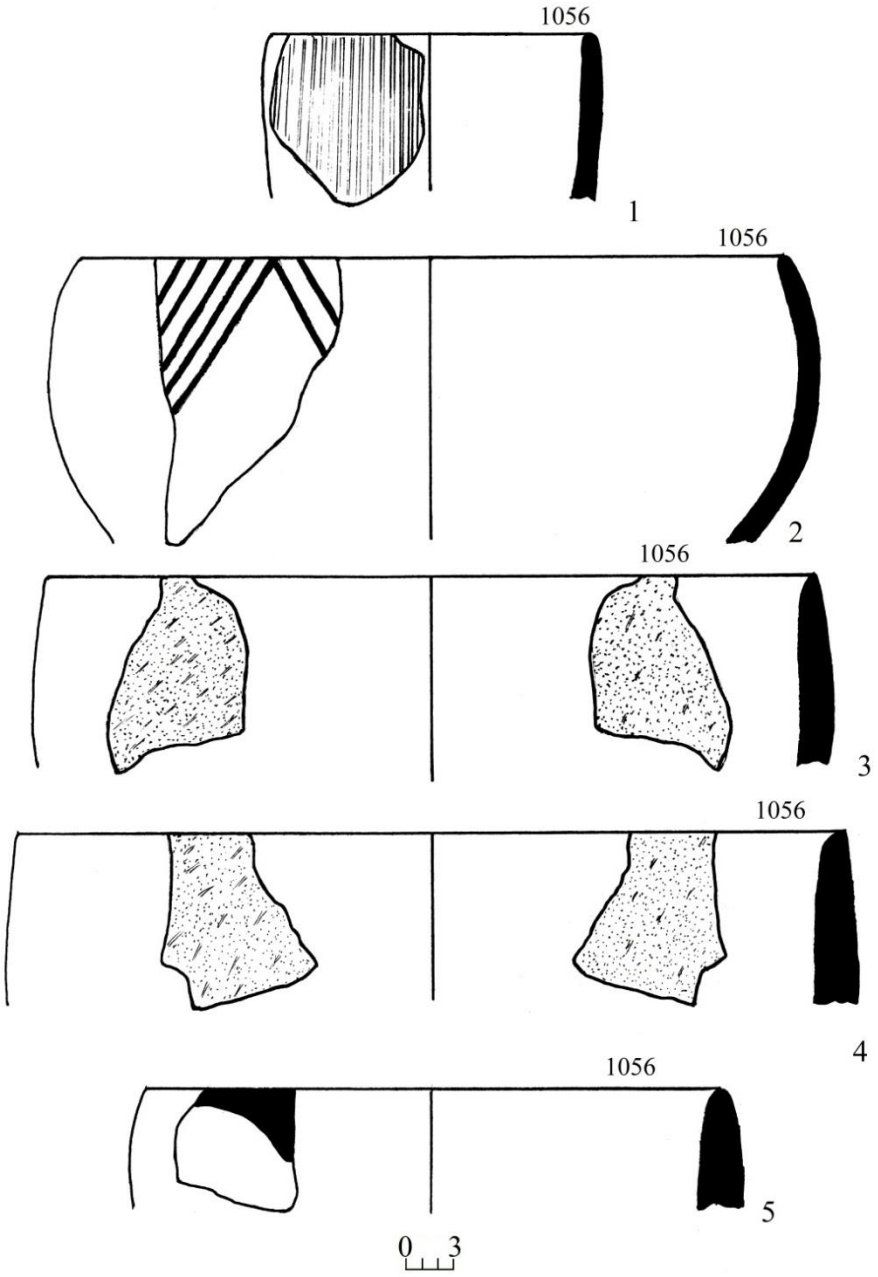

Şəkil 75. Naxçıvan təpə II. Рис. 75. Нахчыван тепе II.
Fig. 75. Nakhchivan tepe II.

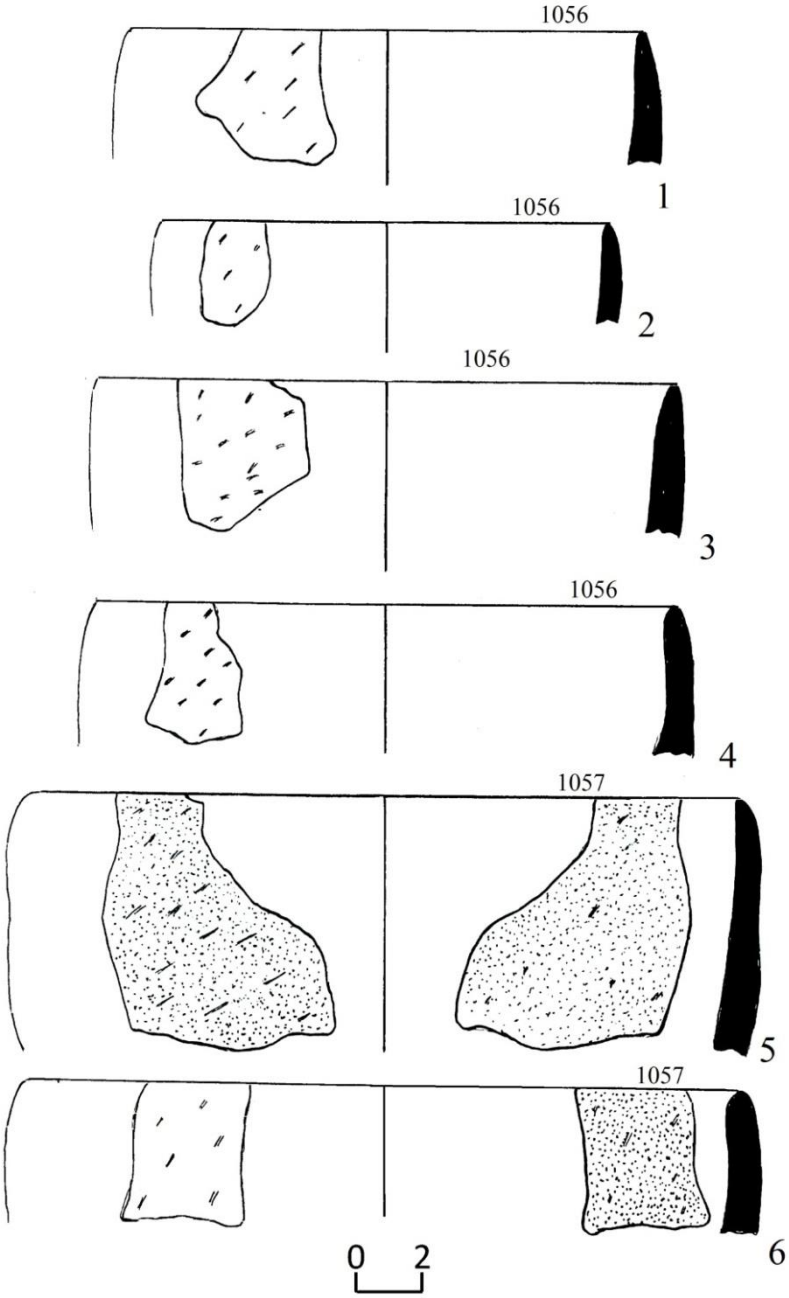

Şəkil 76. Naxçıvan təpə II. Рис. 76. Нахчыван тепе II.
Fig. 76. Nakhchivan tepe II.

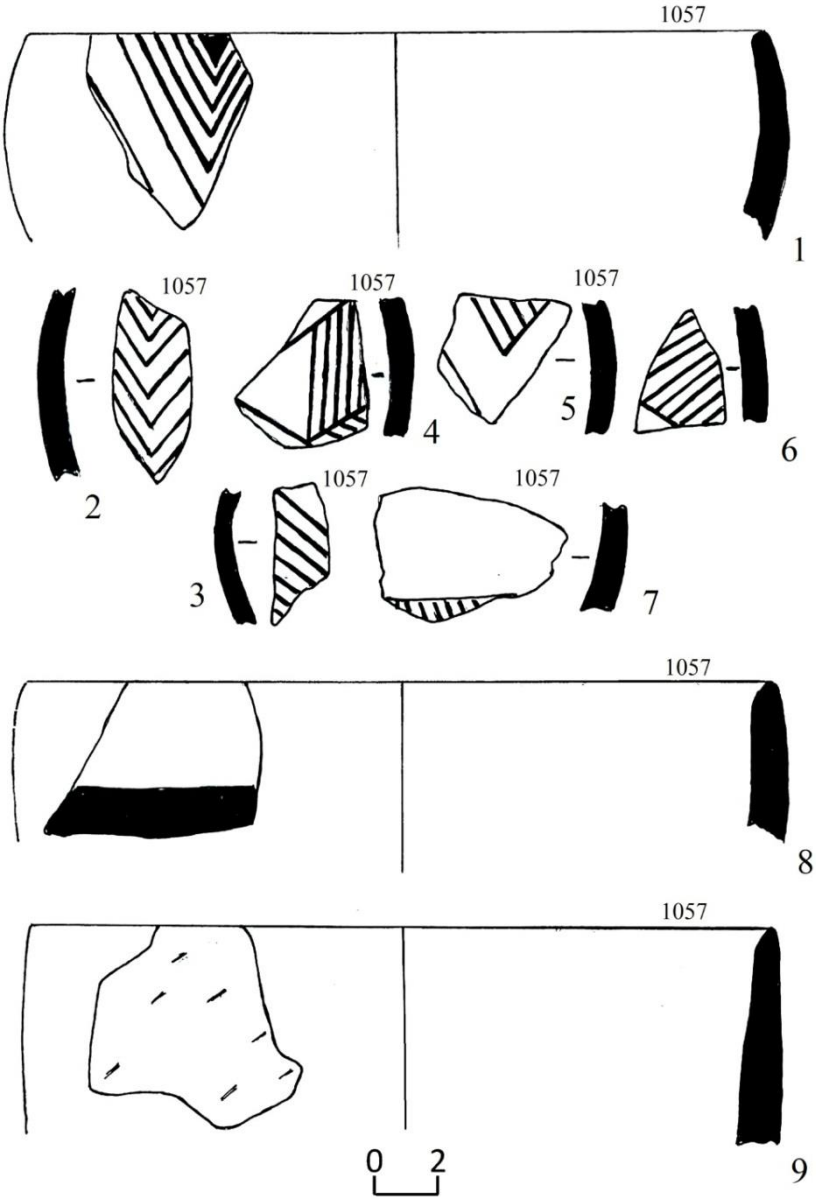

Şəkil 77. Naxçıvan təpə II. Рис. 77. Нахчыван тепе II.
Fig. 77. Nakhchivan tepe II.

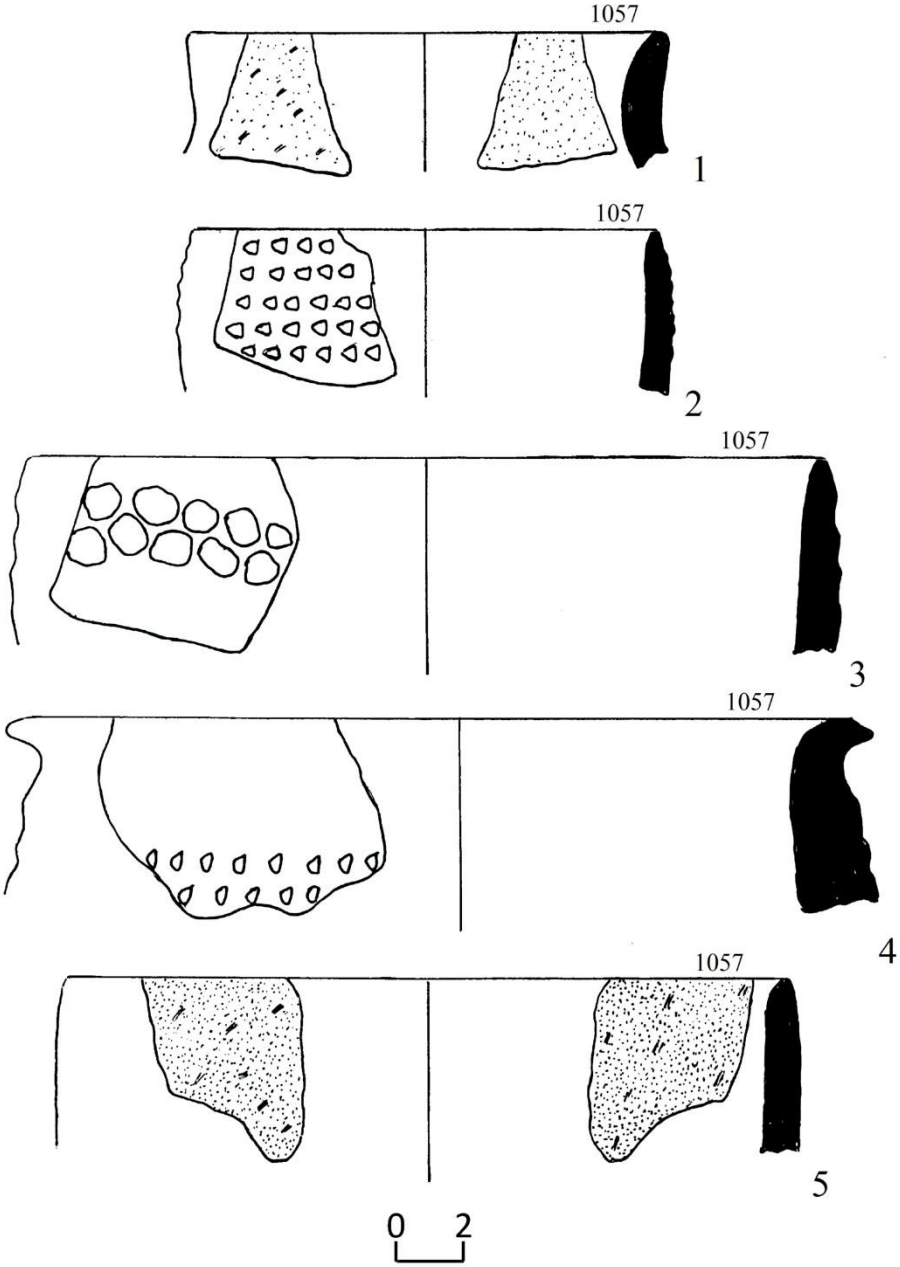

Şəkil 78. Naxçıvan təpə II. Рис. 78. Нахчыван тепе II.
Fig. 78. Nakhchivan tepe II.

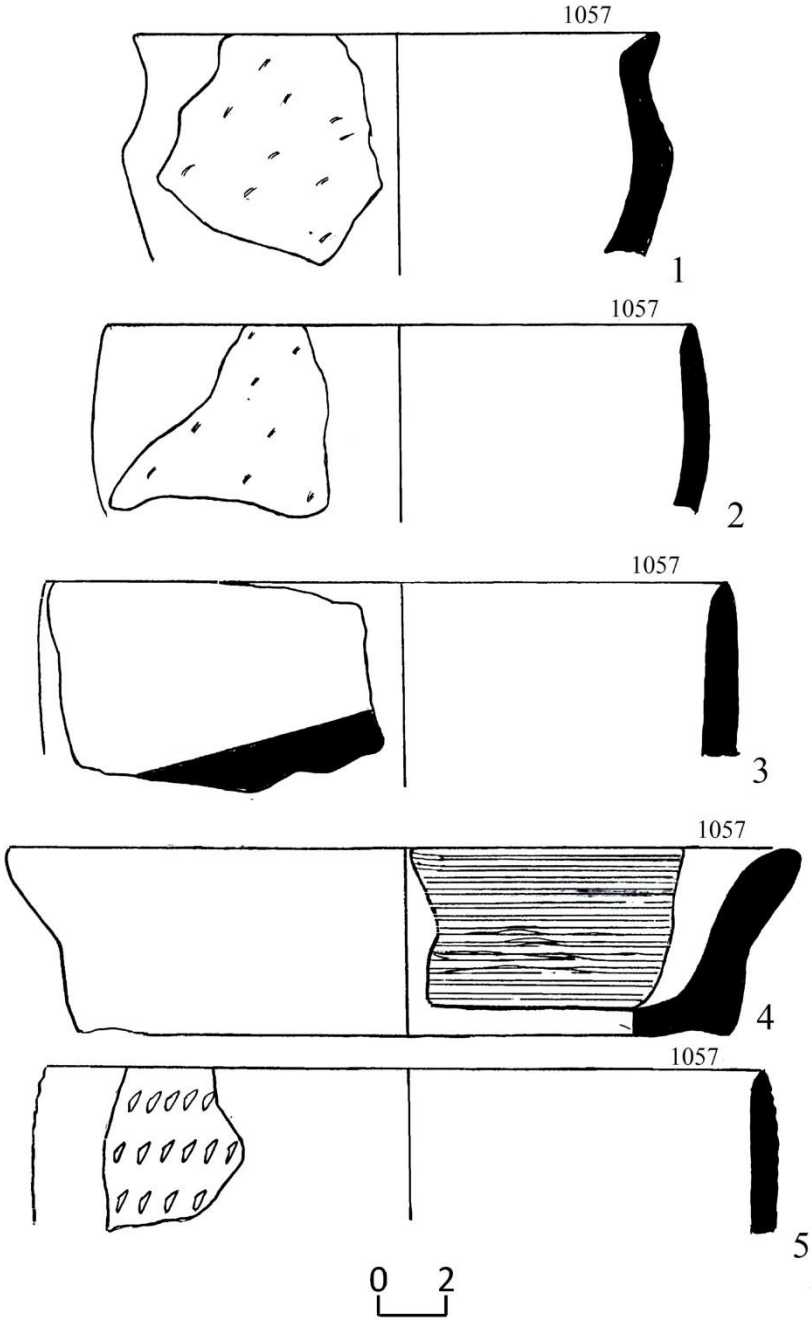

Şəkil 79. Naxçıvan təpə II. Рис. 79. Нахчыван тепе II.
Fig. 79. Nakhchivan tepe II.

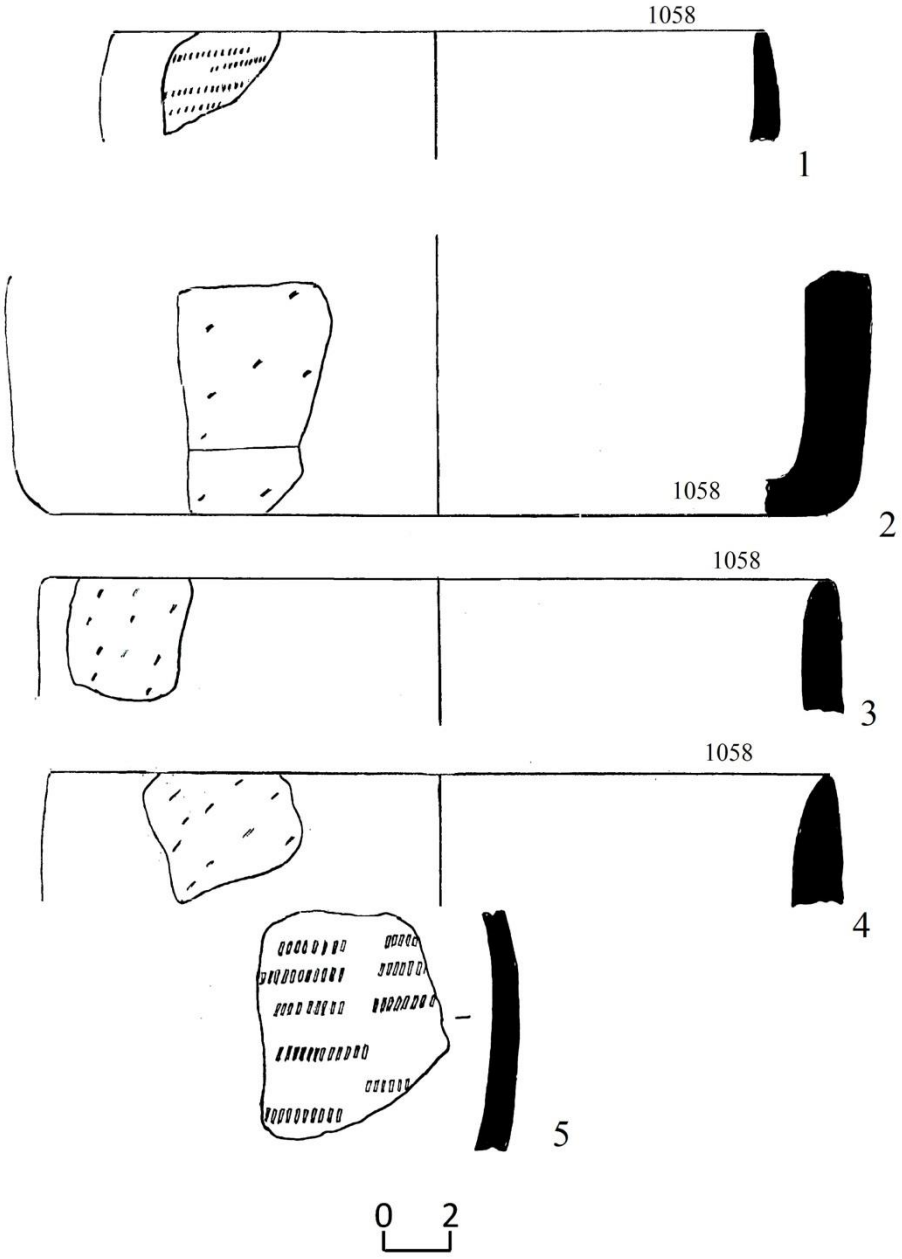

Şəkil 80. Naxçıvan təpə II. Рис. 80. Нахчыван тепе II.
Fig. 80. Nakhchivan tepe II.

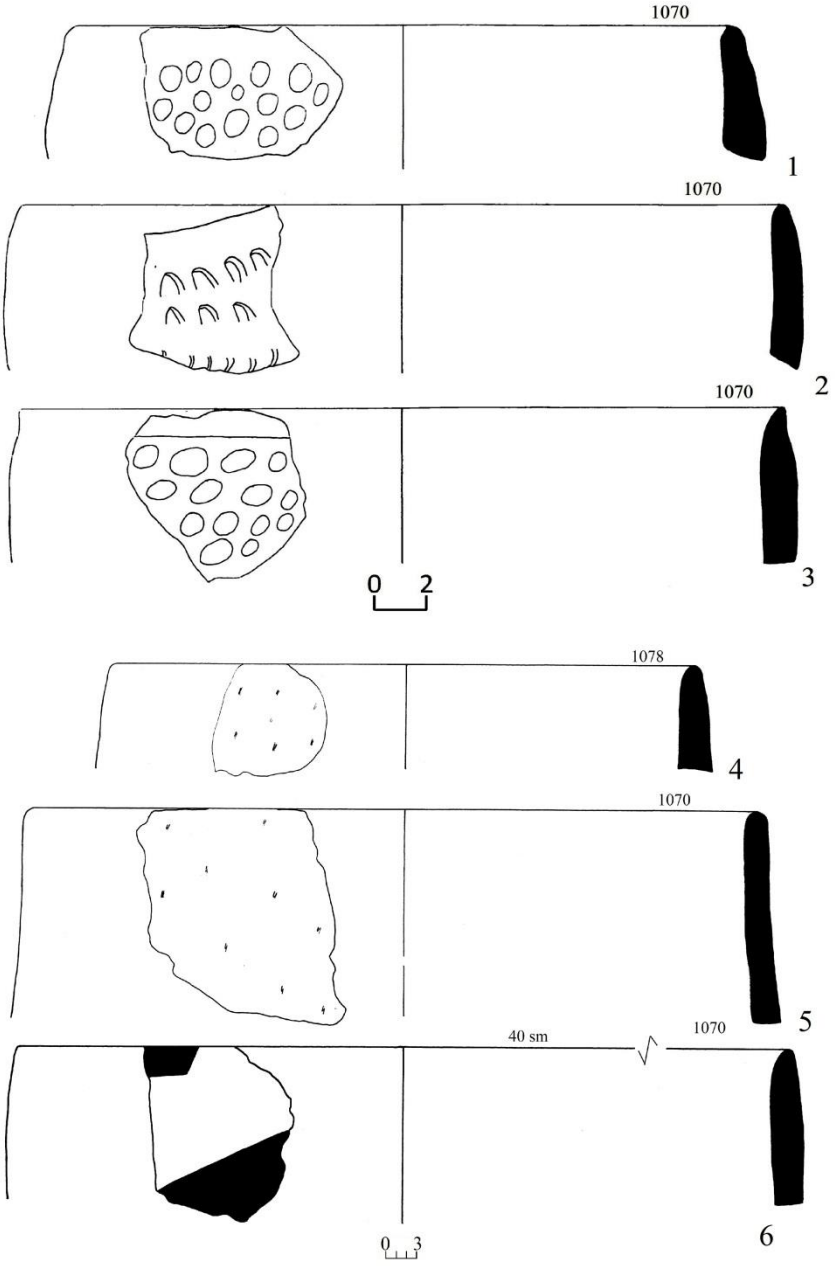

Şəkil 81. Naxçıvan təpə II. Рис. 81. Нахчыван тепе II.
Fig. 81. Nakhchivan tepe II.

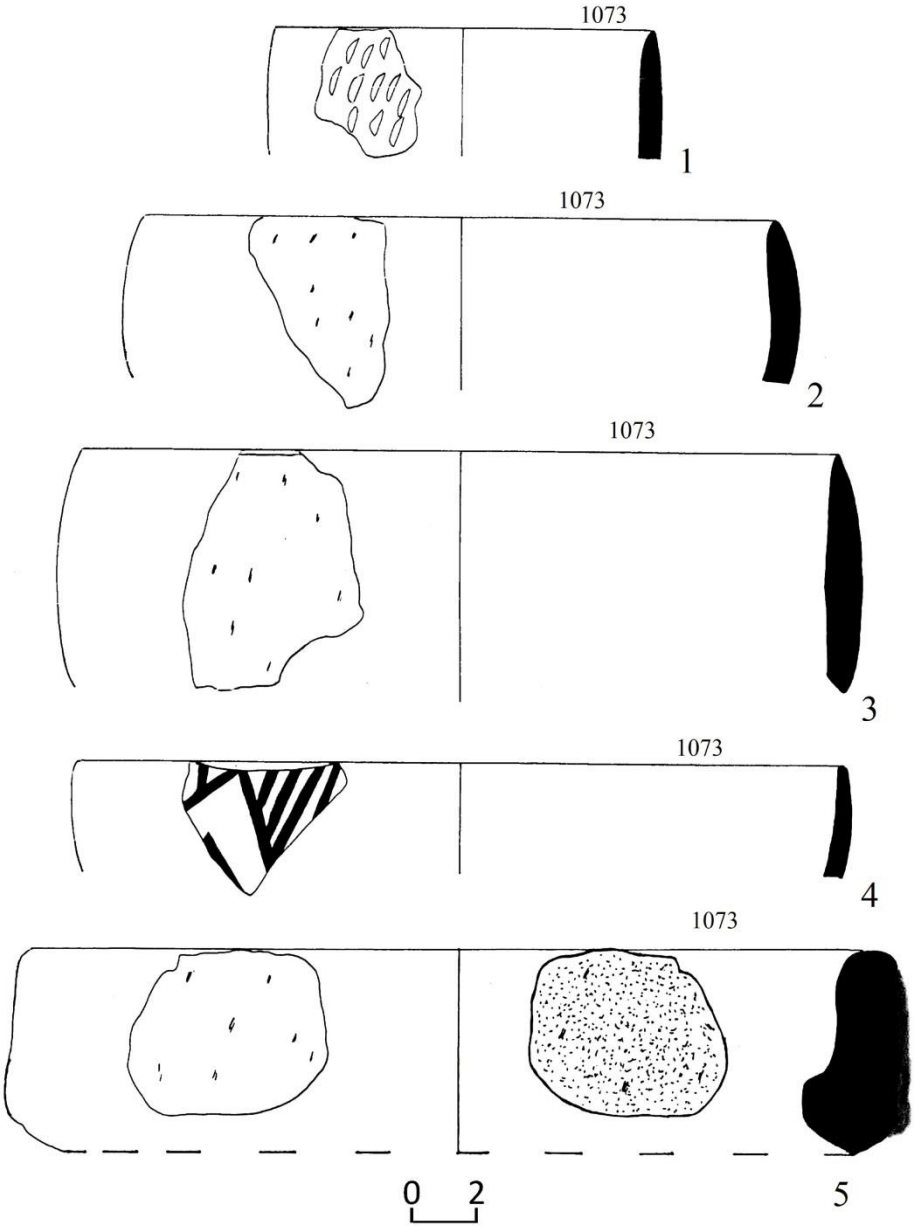

Şəkil 82. Naxçıvan təpə II. Рис. 82. Нахчыван тепе II.
Fig. 82. Nakhchivan tepe II.

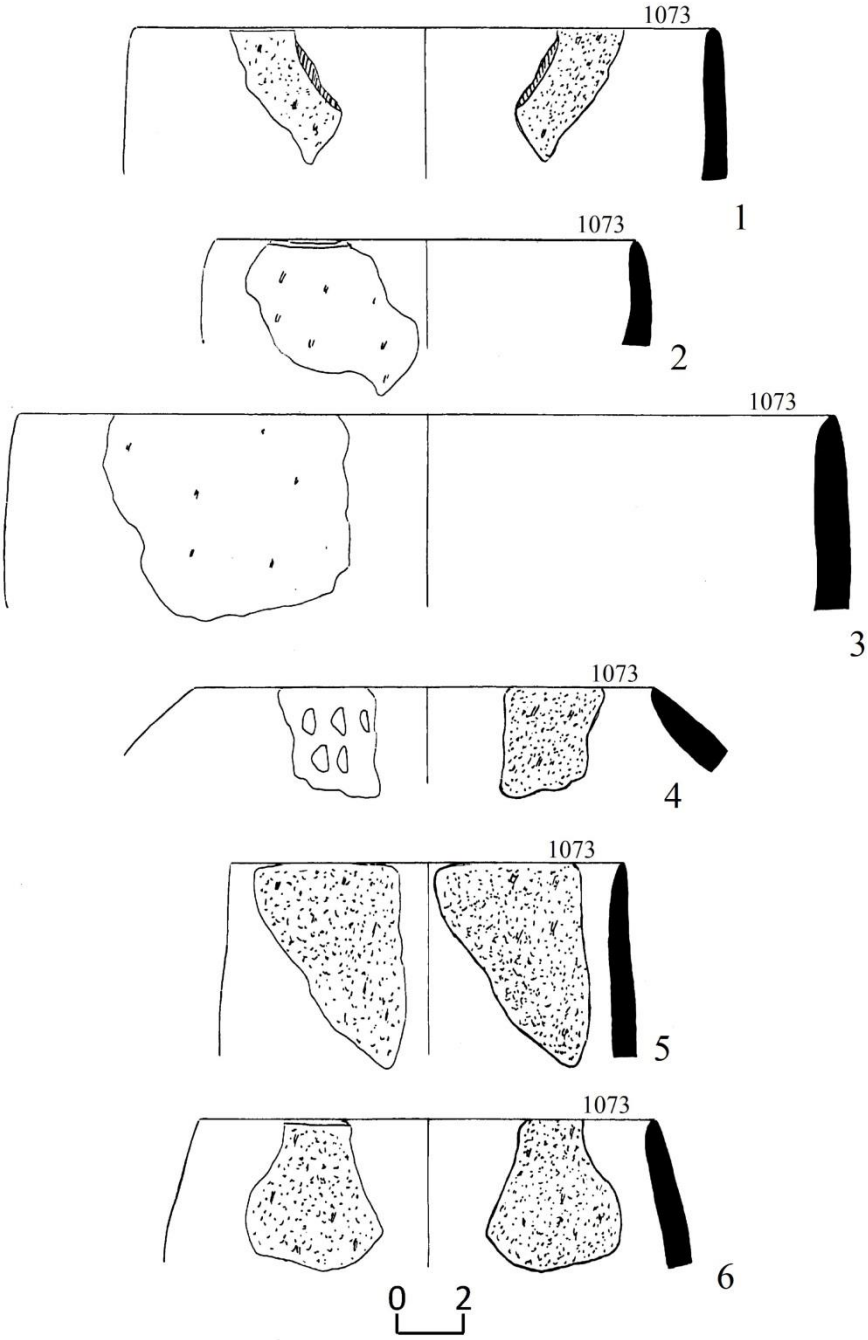

Şəkil 83. Naxçıvan təpə II. Рис. 83. Нахчыван тепе II.
Fig. 83. Nakhchivan tepe II.

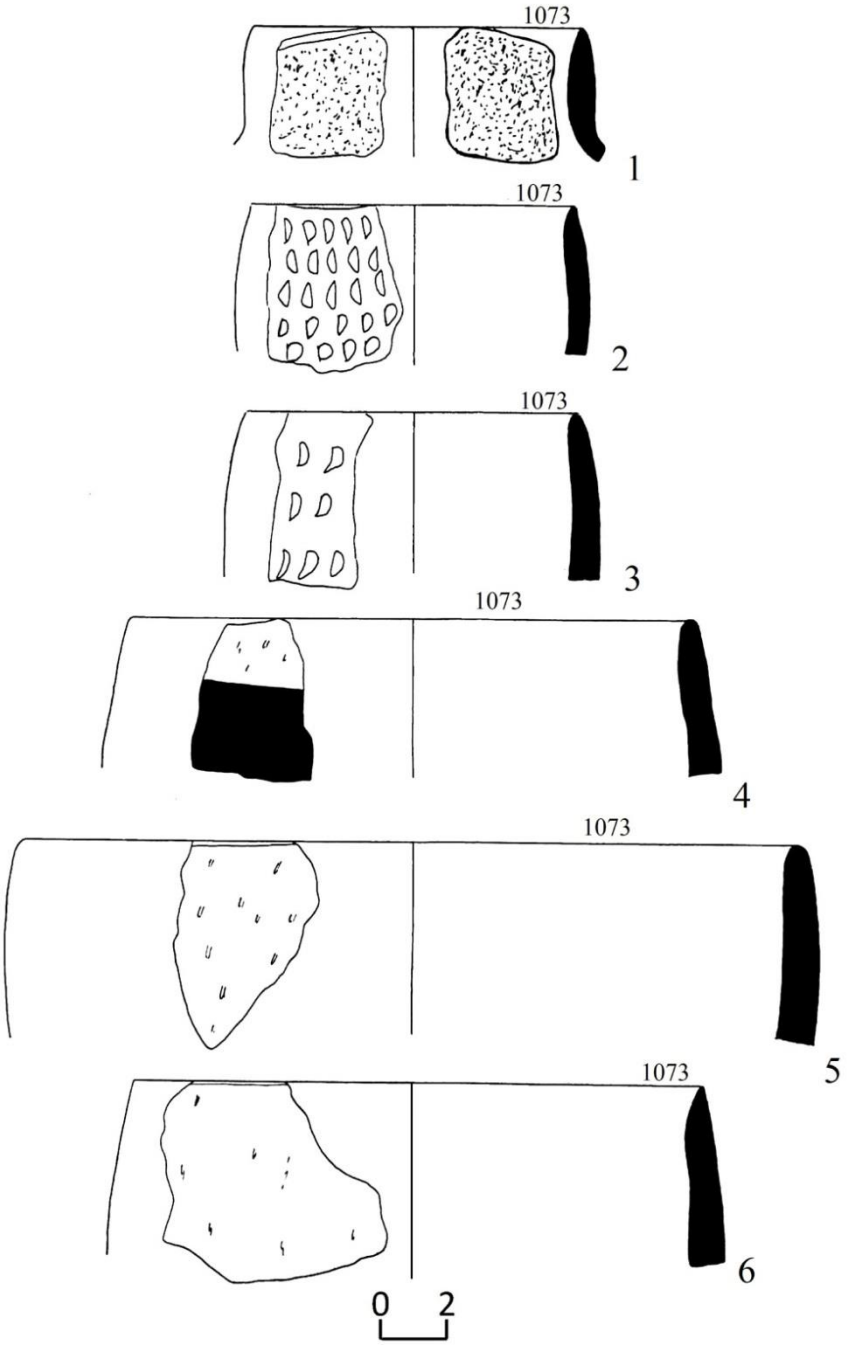

Şəkil 84. Naxçıvan təpə II. Рис. 84. Нахчыван тепе II.
Fig. 84. Nakhchivan tepe II.

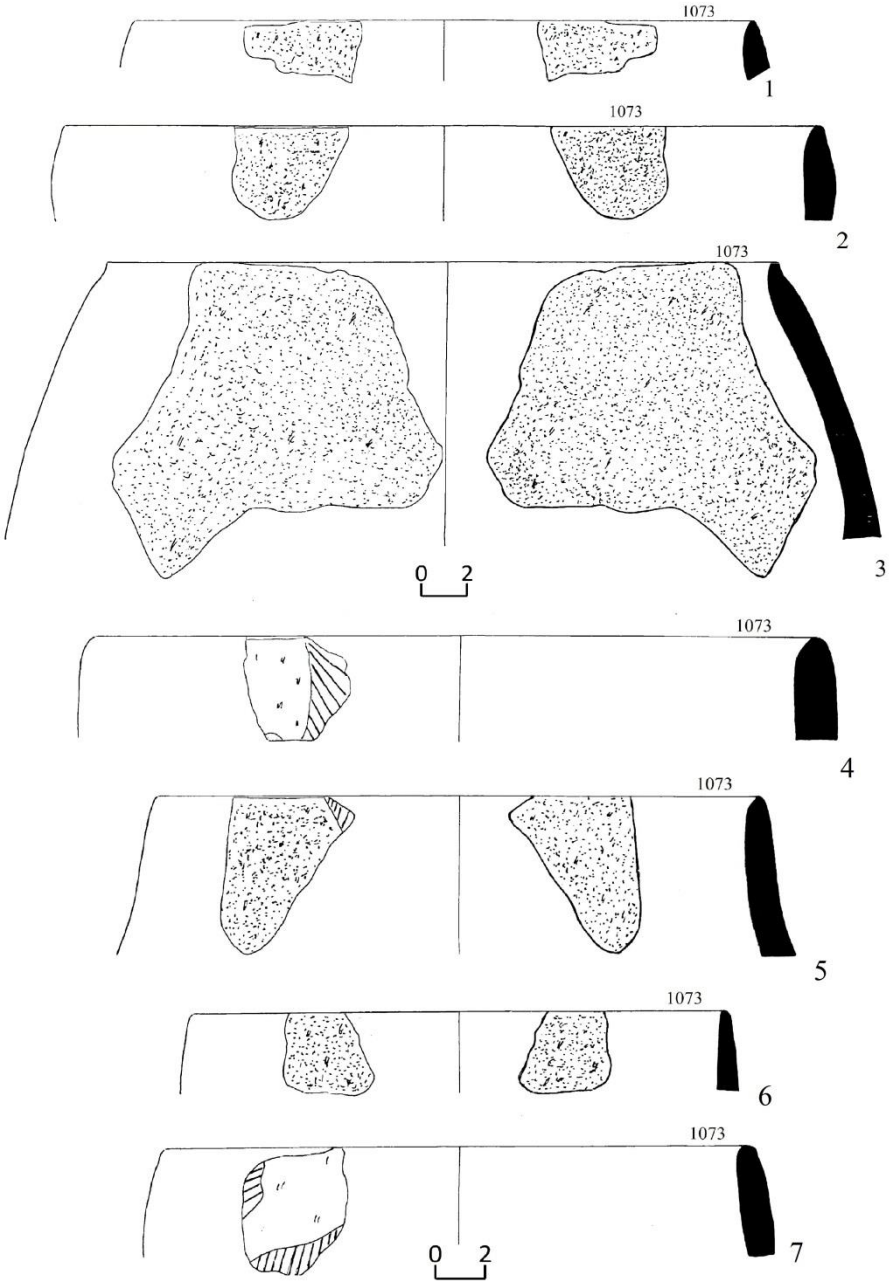

Şəkil 85. Naxçıvan təpə II. Рис. 85. Нахчыван тепе II.
Fig. 85. Nakhchivan tepe II.

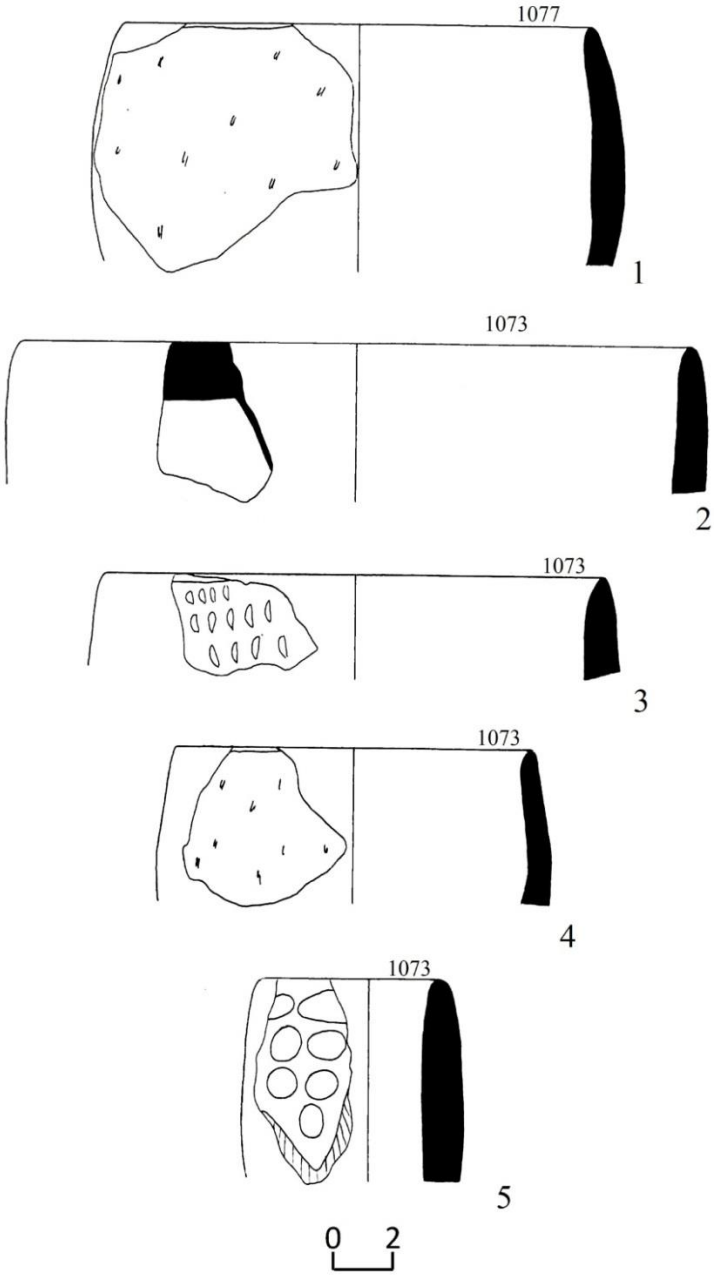

Şəkil 86. Naxçıvan təpə II. Рис. 86. Нахчыван тепе II.
Fig. 86. Nakhchivan tepe II.

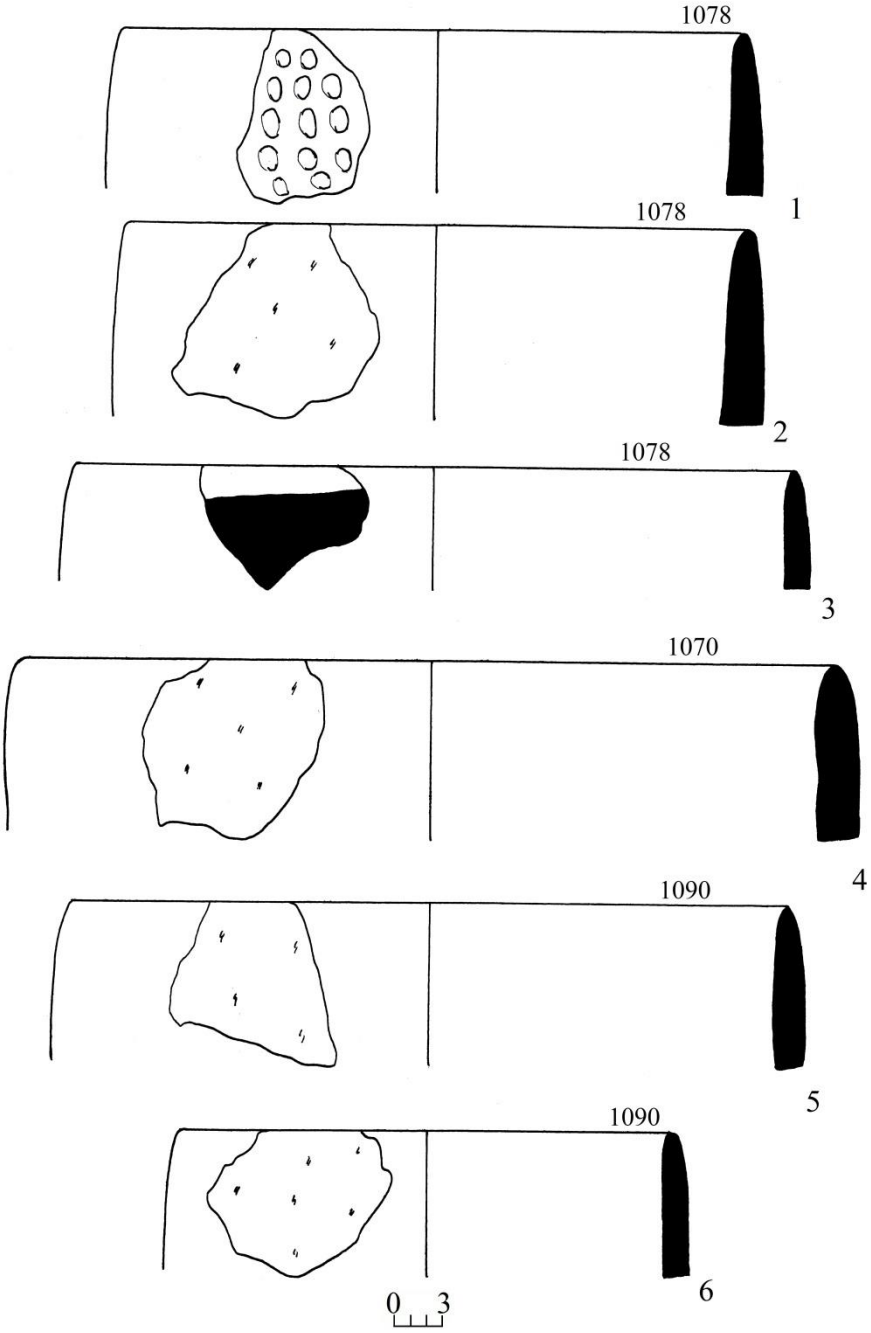

Şəkil 87. Naxçıvan təpə II. Рис. 87. Нахчыван тепе II.
Fig. 87. Nakhchivan tepe II.

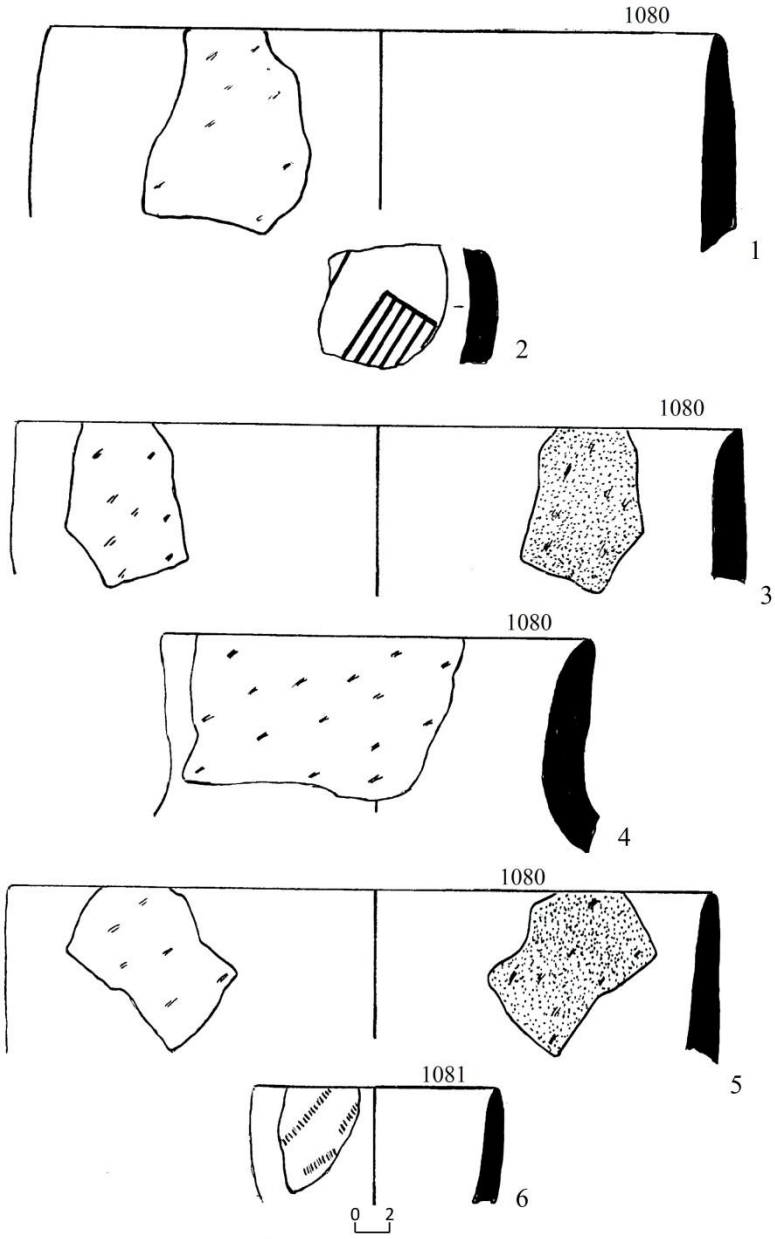

Şəkil 88. Naxçıvan təpə II. Рис. 88. Нахчыван тепе II.
Fig. 88. Nakhchivan tepe II.

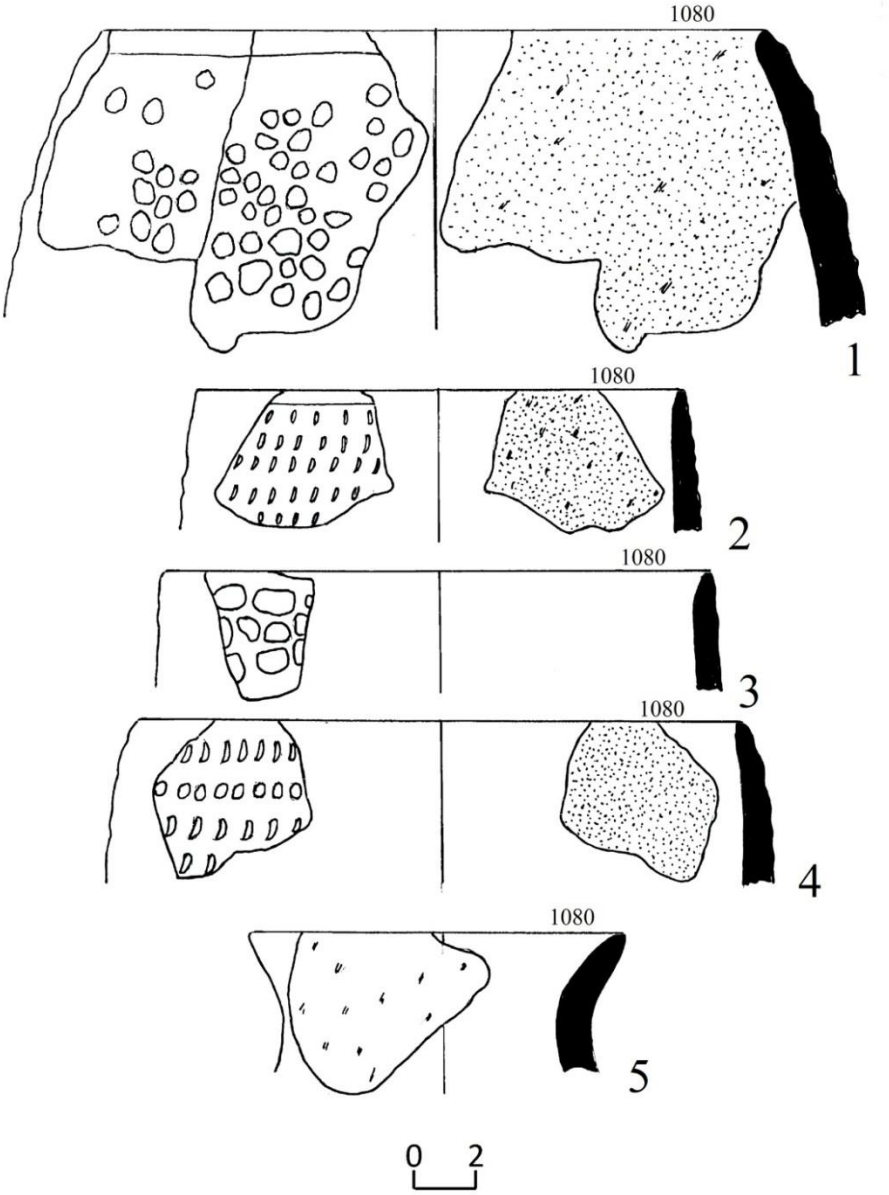

Şəkil 89. Naxçıvan təpə II. Рис. 89. Нахчыван тепе II.
Fig. 89. Nakhchivan tepe II.

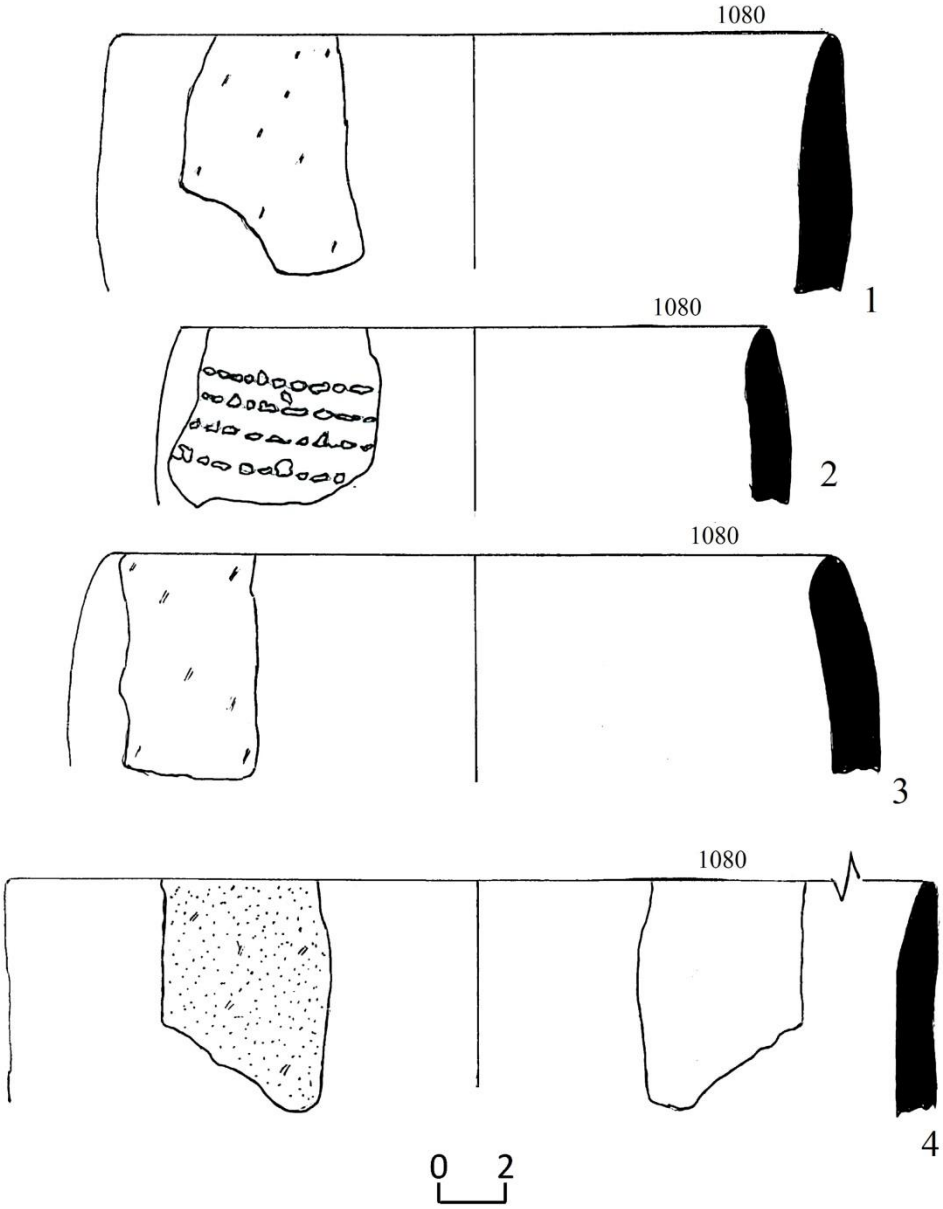

Şəkil 90. Naxçıvan təpə II. Рис. 90. Нахчыван тепе II.
Fig. 90. Nakhchivan tepe II.

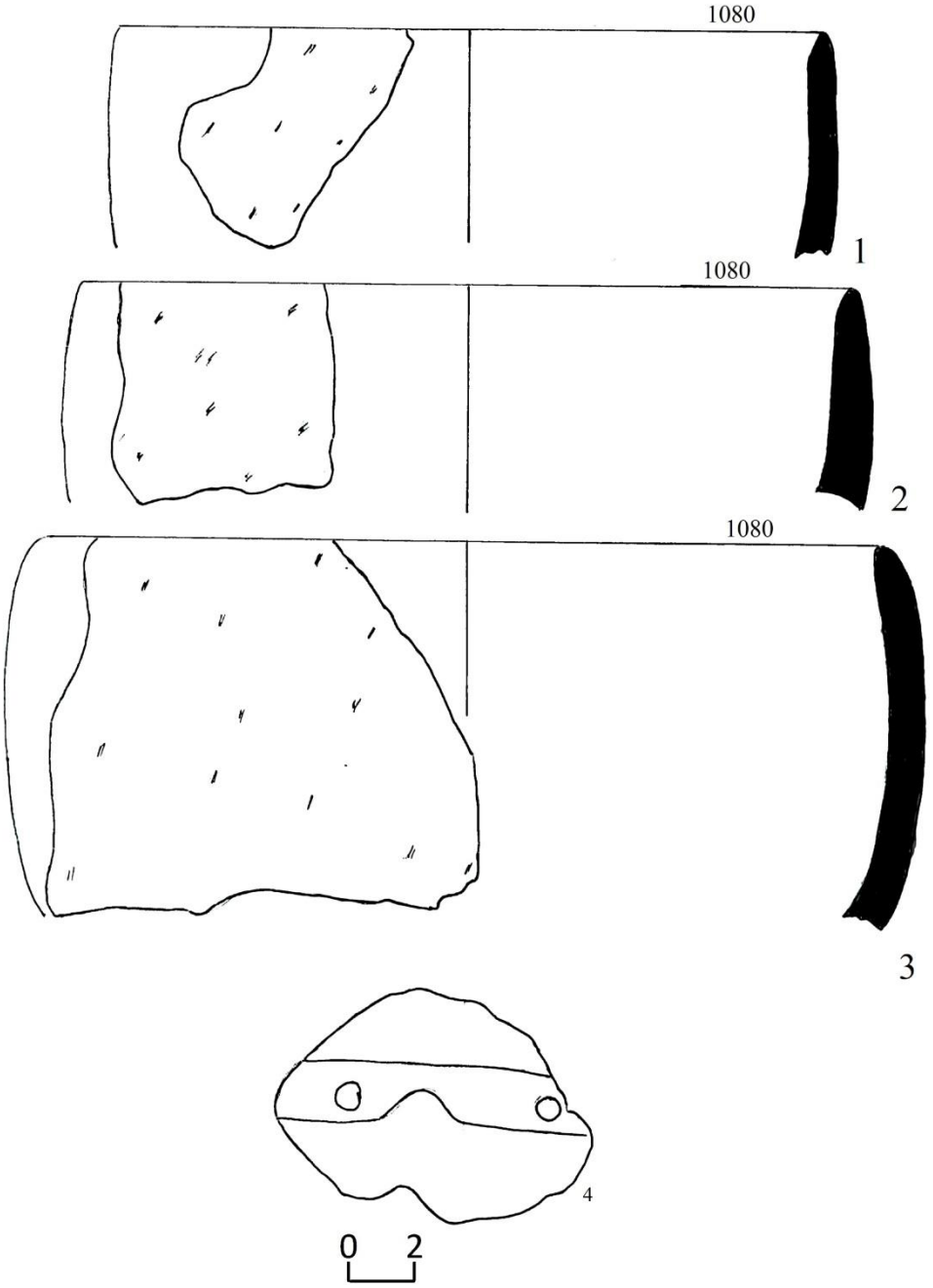

Şəkil 91. Naxçıvan təpə II. Рис. 91. Нахчыван тепе II.
Fig. 91. Nakhchivan tepe II.

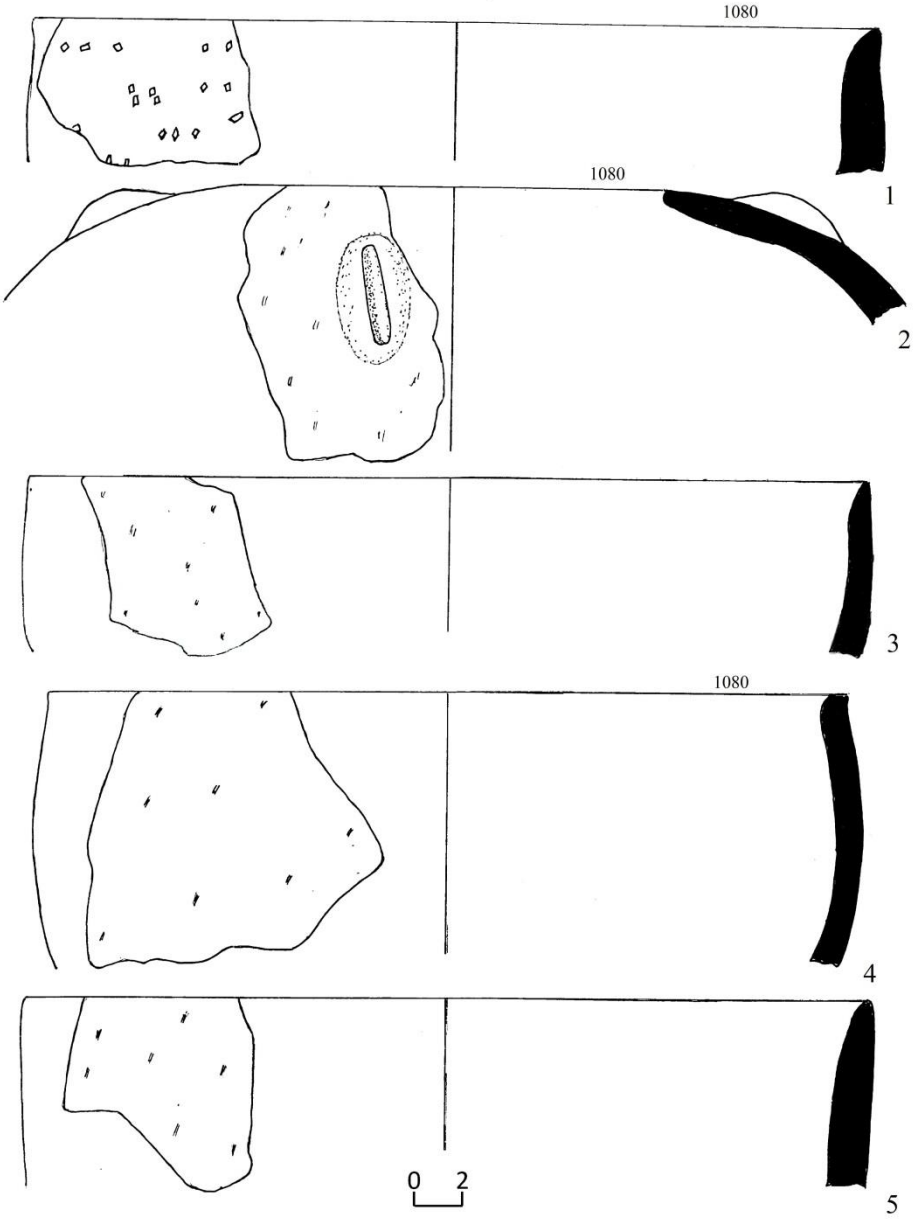

Şəkil 92. Naxçıvan təpə II. Рис. 92. Нахчыван тепе II.
Fig. 92. Nakhchivan tepe II.

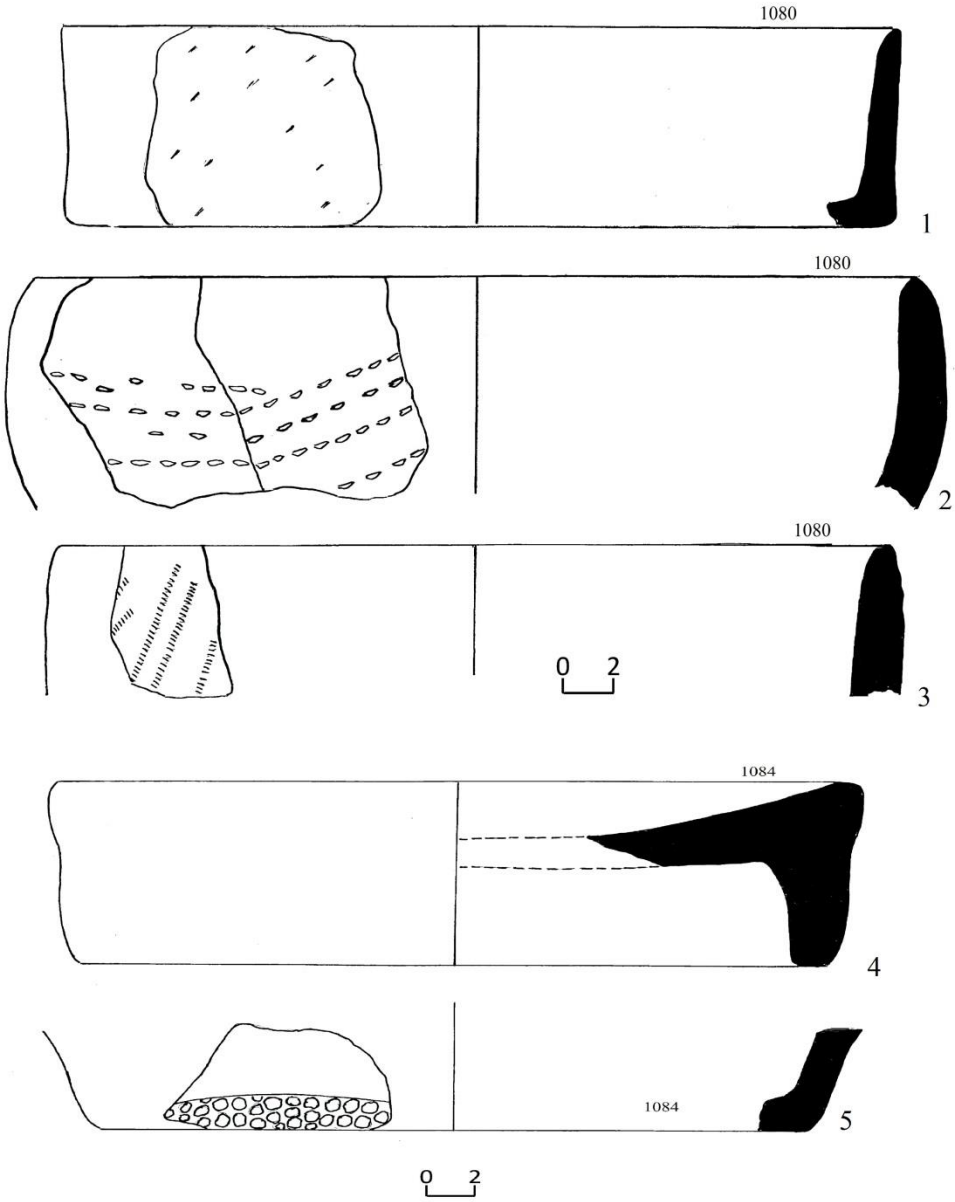

Şəkil 93. Naxçıvan təpə II. Рис. 93. Нахчыван тепе II.
Fig. 93. Nakhchivan tepe II.

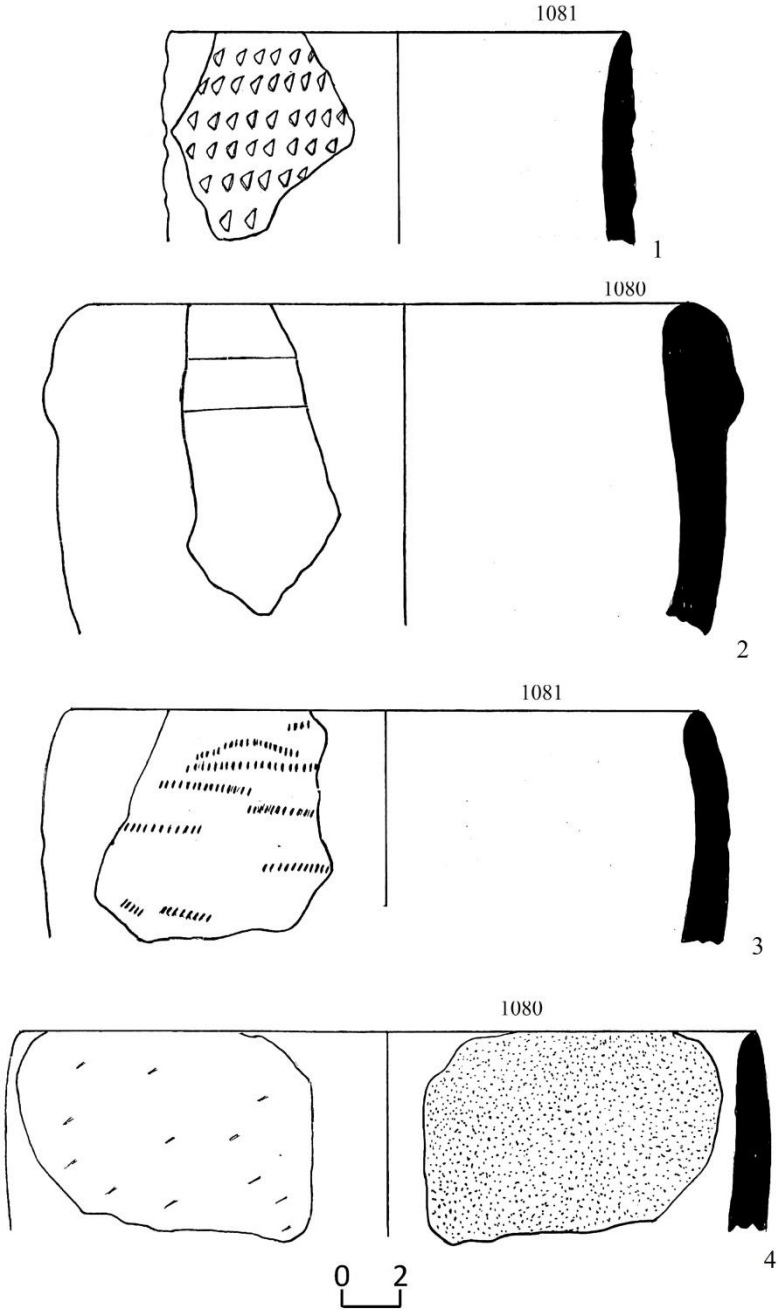

Şəkil 94. Naxçıvan təpə II. Рис. 94. Нахчыван тепе II.
Fig. 94. Nakhchivan tepe II.

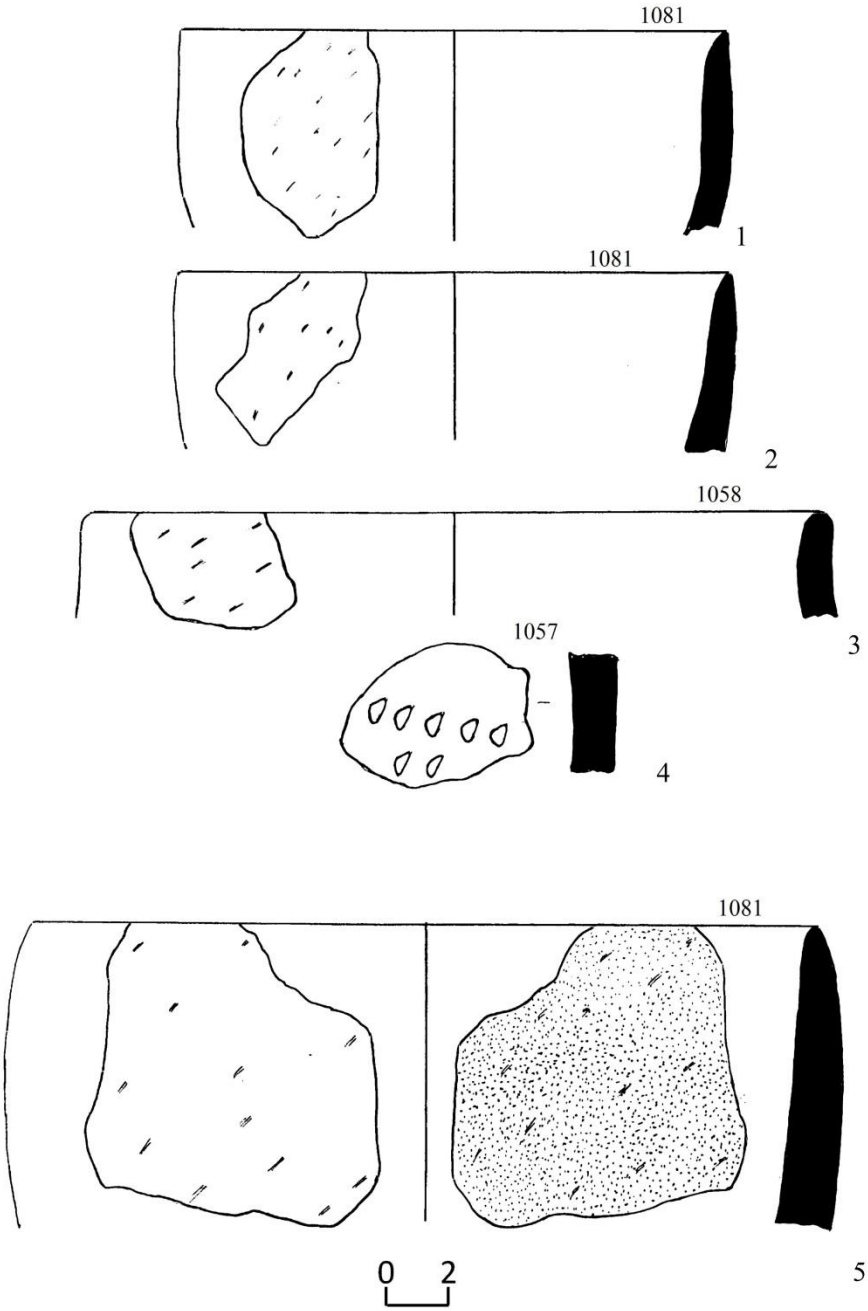

Şəkil 95. Naxçıvan təpə II. Рис. 95. Нахчыван тепе II.
Fig. 95. Nakhchivan tepe II.

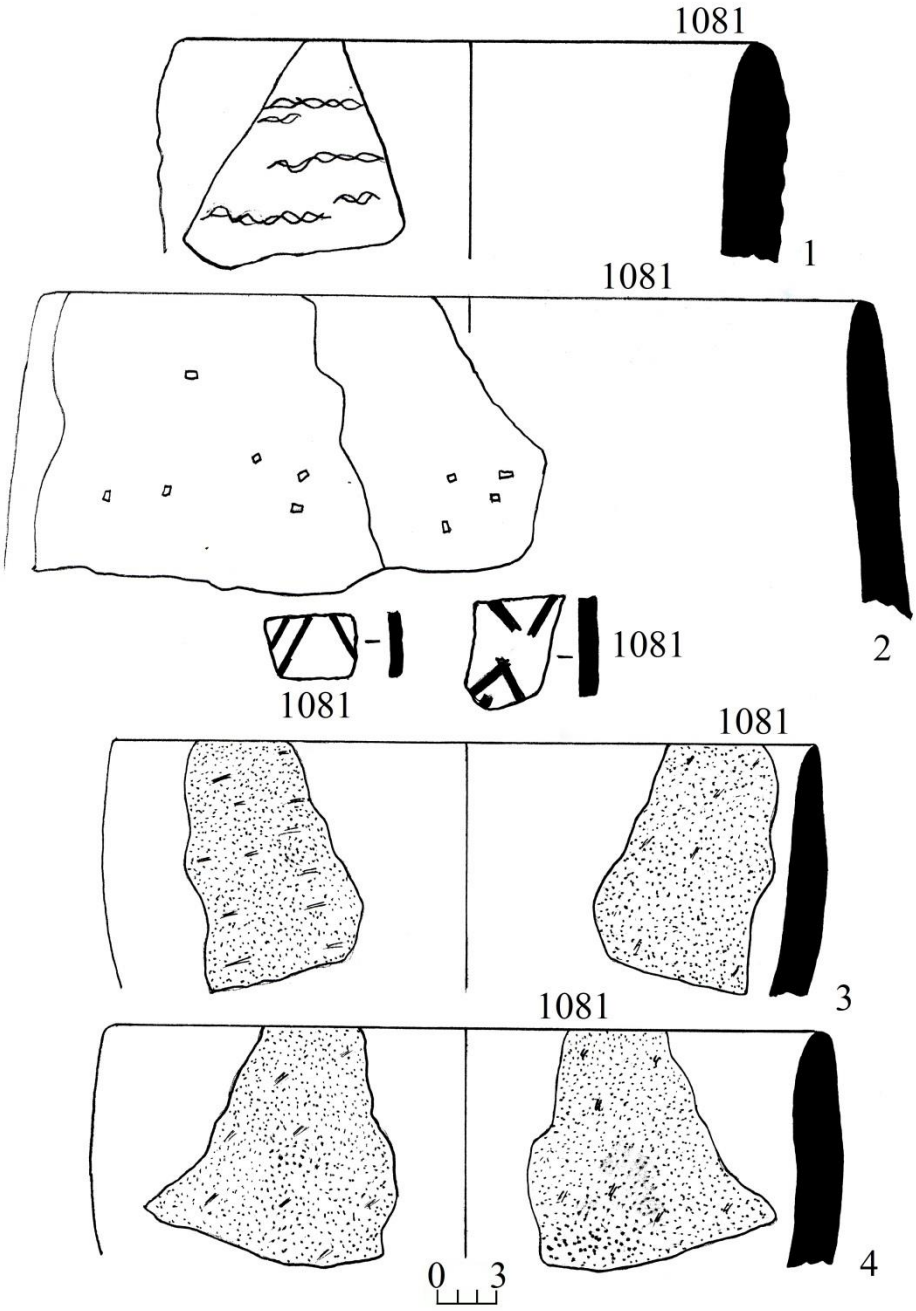

Şəkil 96. Naxçıvan təpə II. Рис. 96. Нахчыван тепе II.
Fig. 96. Nakhchivan tepe II.

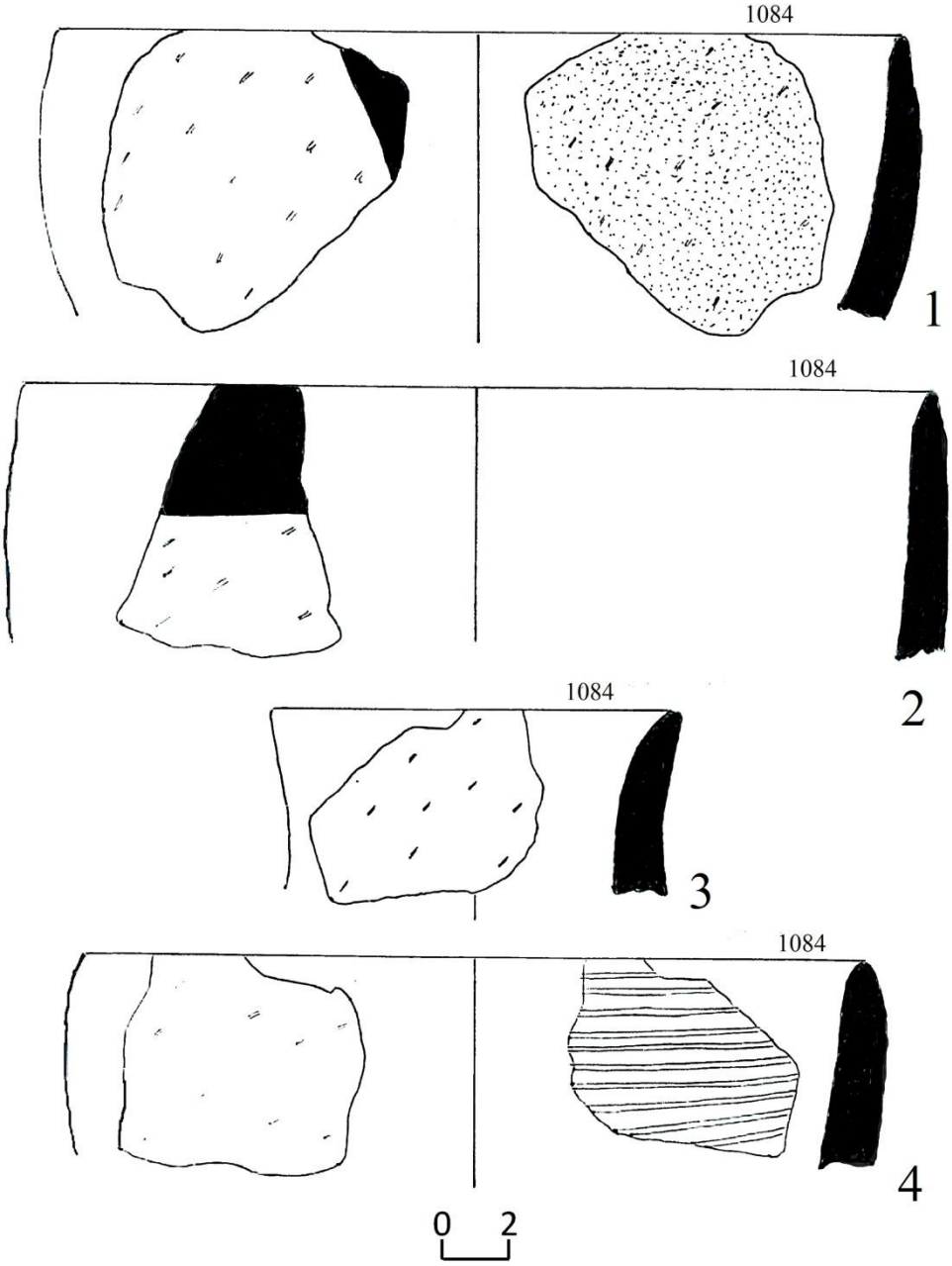

Şəkil 97. Naxçıvan təpə II. Рис. 97. Нахчыван тепе II.
Fig. 97. Nakhchivan tepe II.

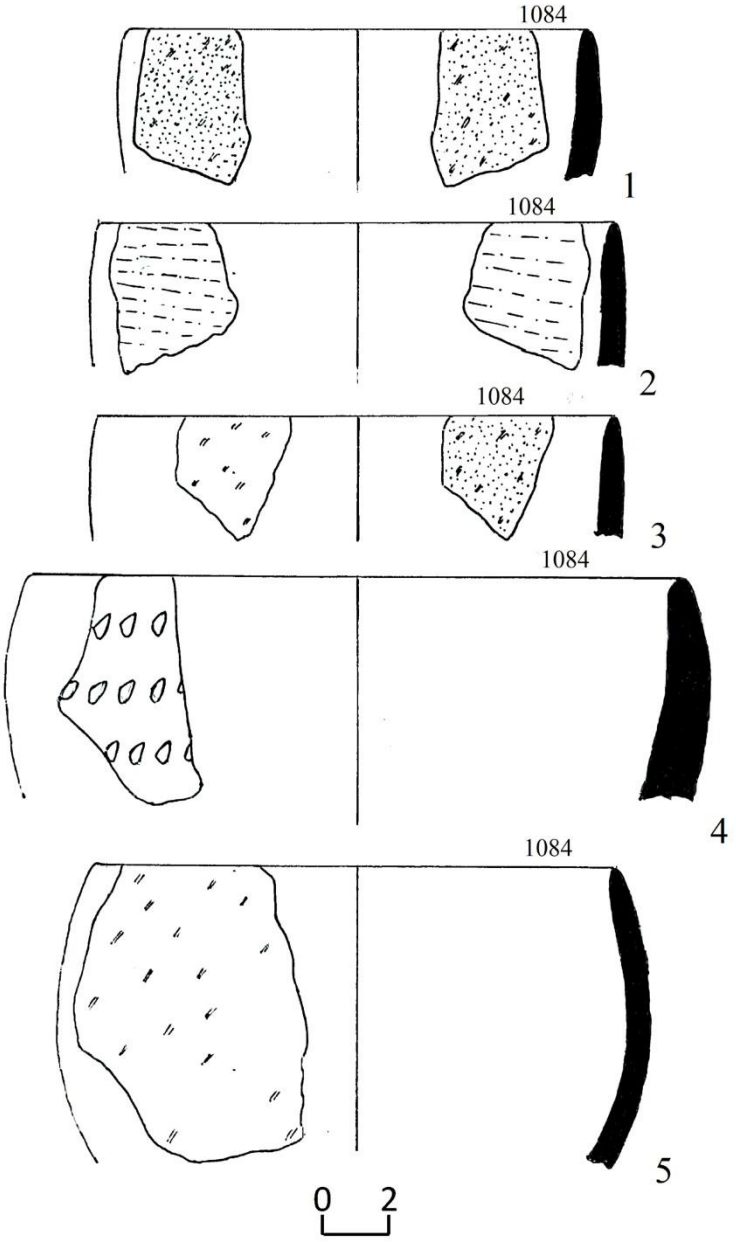

Şəkil 98. Naxçıvan təpə II. Рис. 98. Нахчыван тепе II.
Fig. 98. Nakhchivan tepe II.

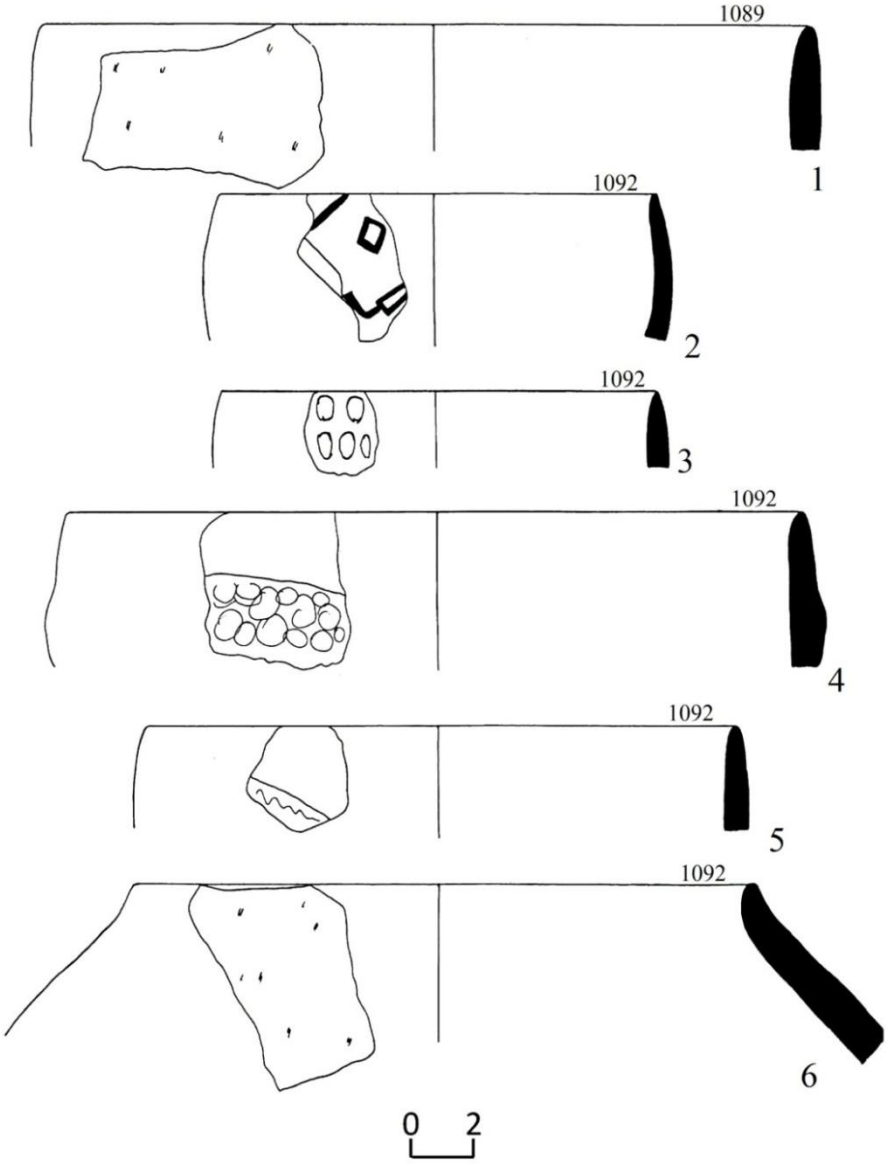

Şəkil 99. Naxçıvan təpə II. Рис. 99. Нахчыван тепе II.
Fig. 99. Nakhchivan tepe II.

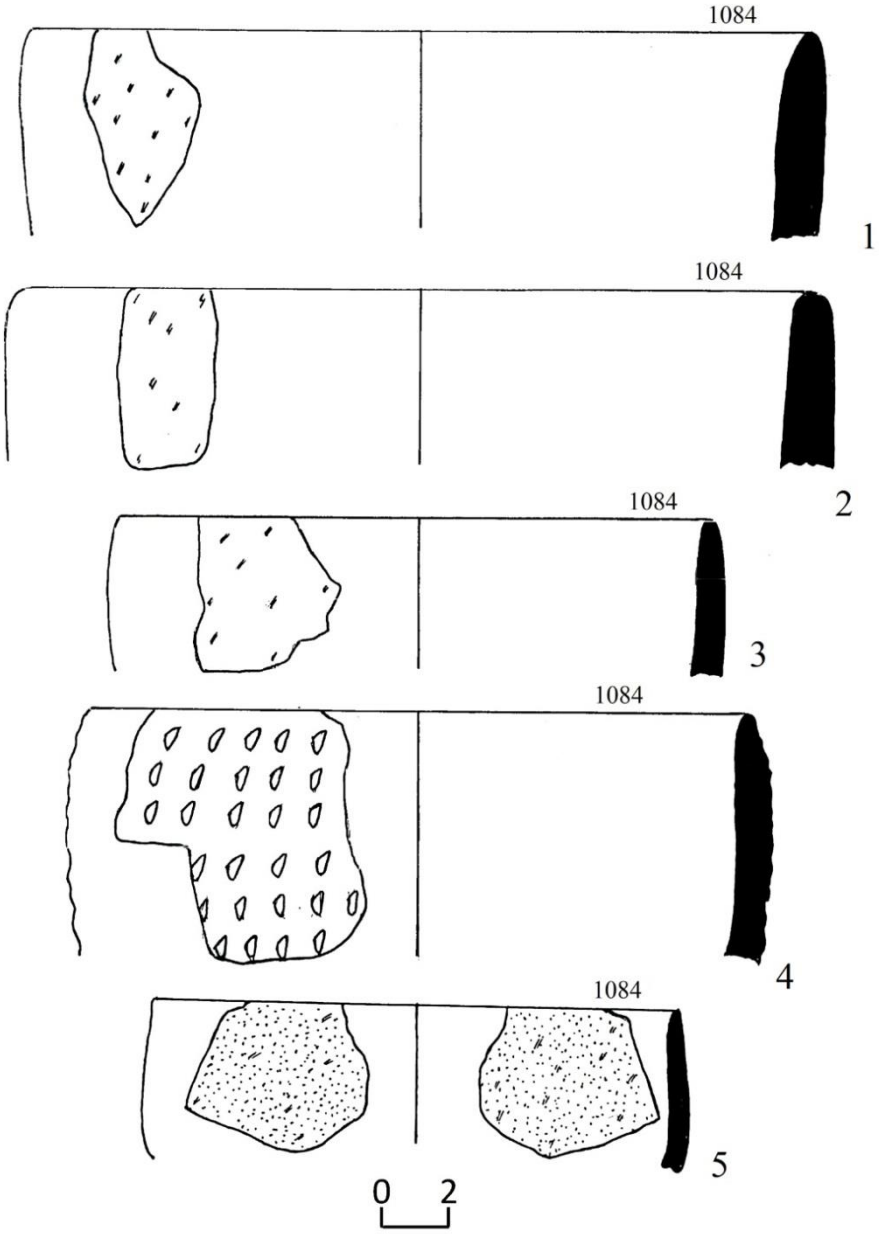

Şəkil 100. Naxçıvan təpə II. Рис. 100. Нахчыван тепе II.
Fig. 100. Nakhchivan tepe II.

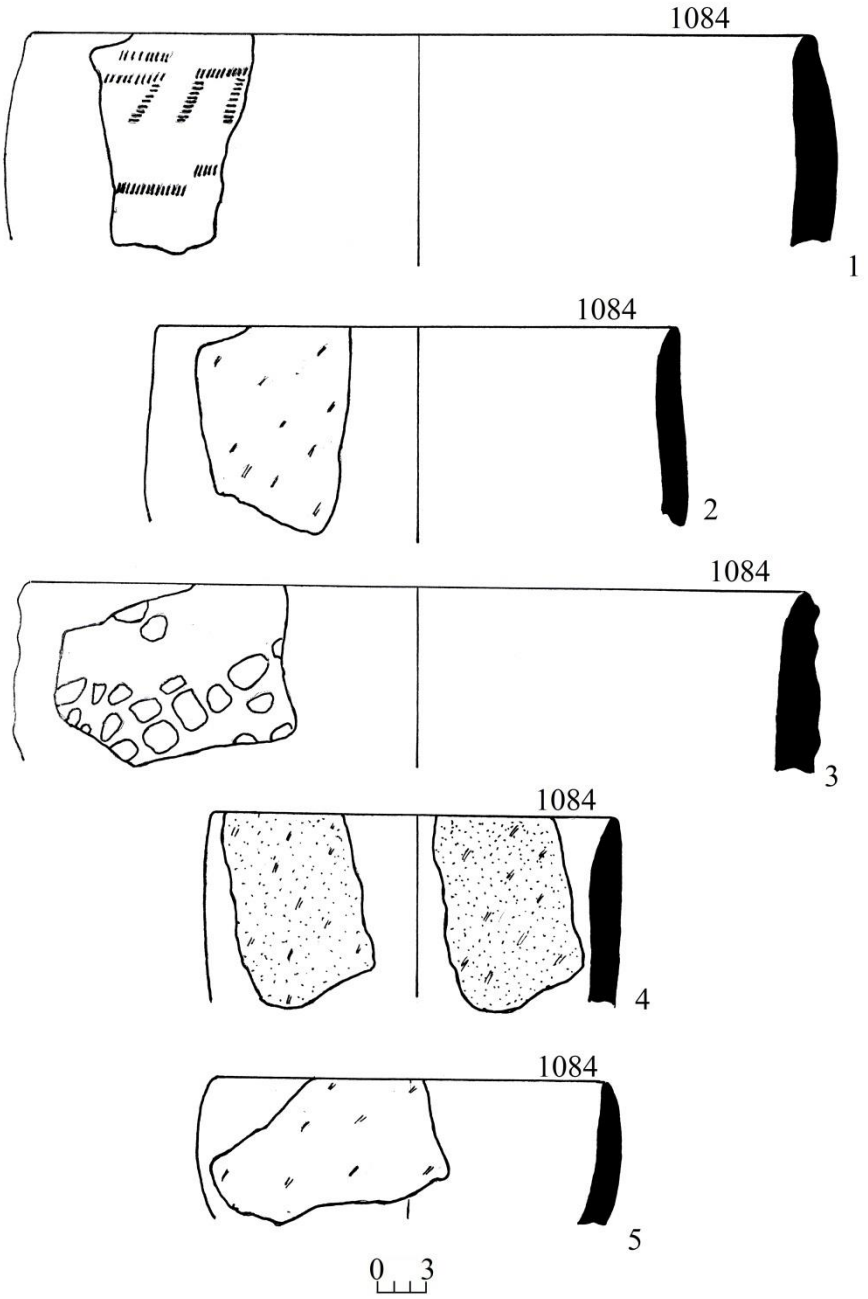

Şəkil 101. Naxçıvan təpə II. Рис. 101. Нахчыван тепе II.
Fig. 101. Nakhchivan tepe II.

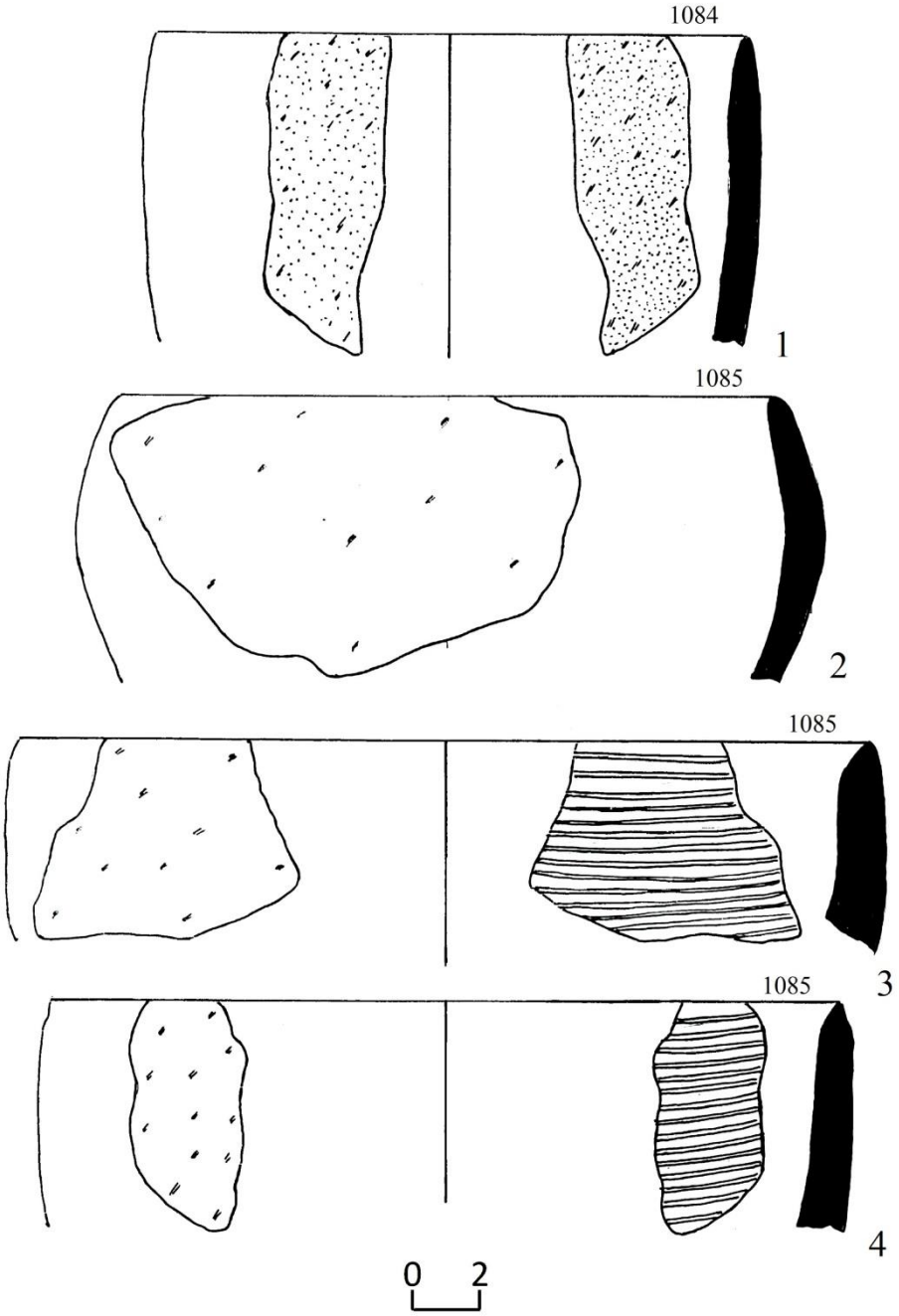

Şəkil 102. Naxçıvan təpə II. Рис. 102. Нахчыван тепе II.
Fig. 102. Nakhchivan tepe II.

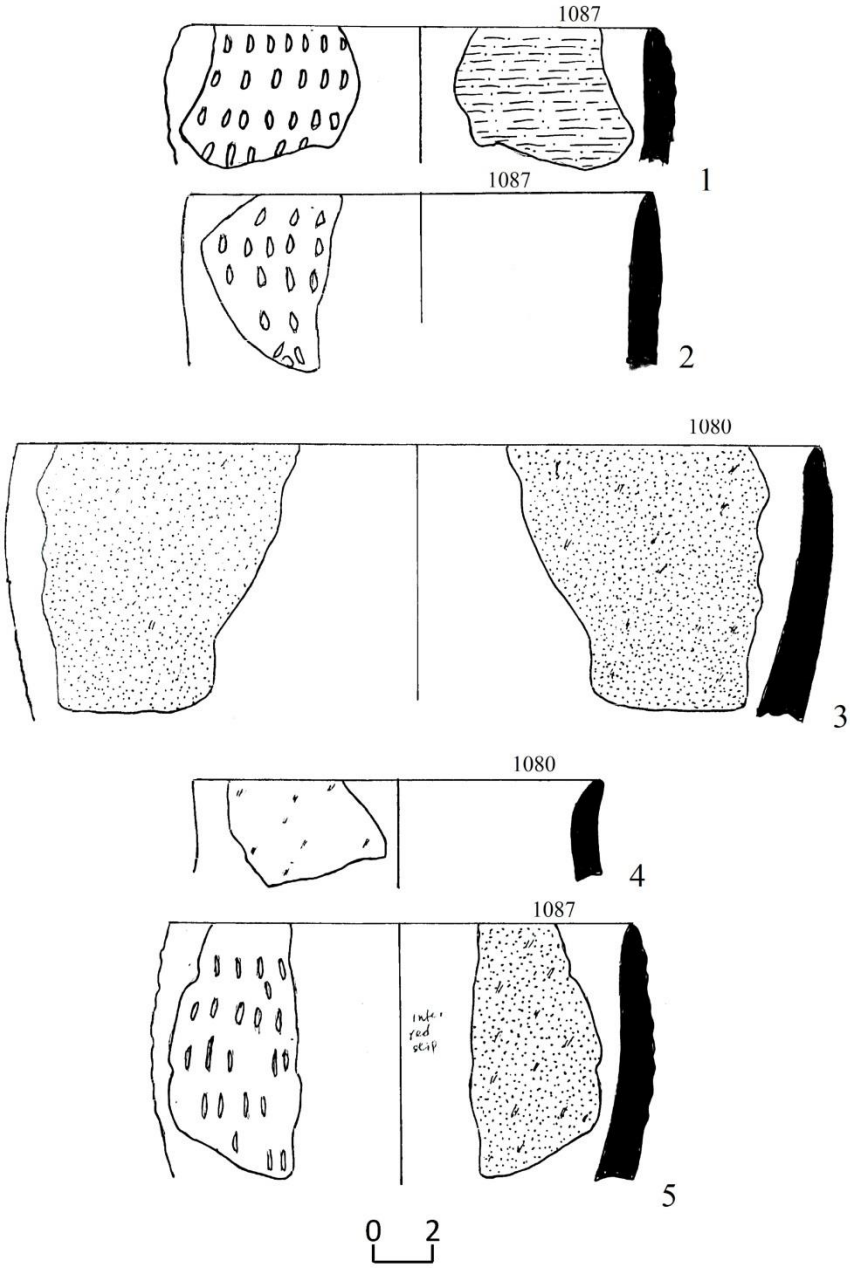

Şəkil 103. Naxçıvan təpə II. Рис. 103. Нахчыван тепе II.
Fig. 103. Nakhchivan tepe II.

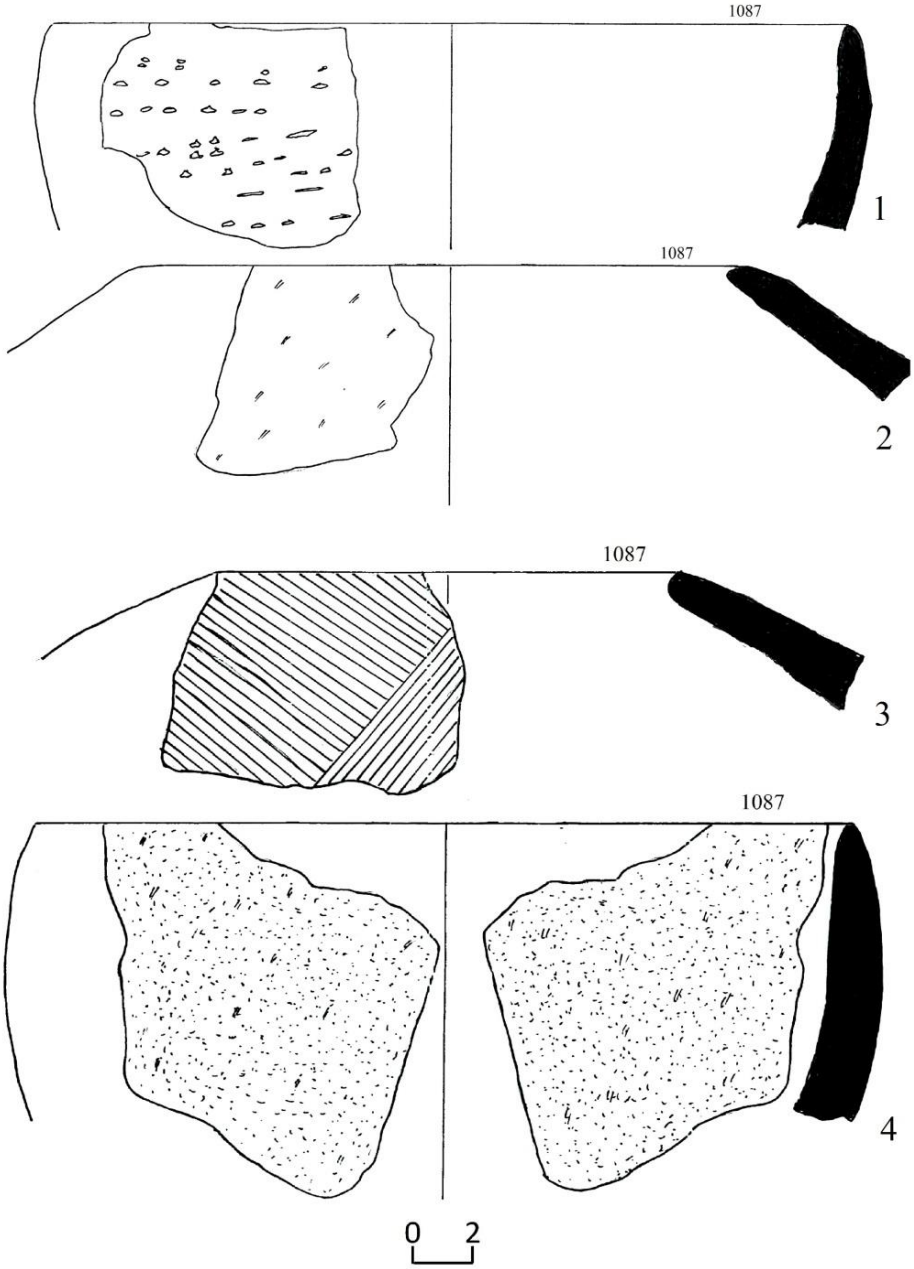

Şəkil 104. Naxçıvan təpə II. Рис. 104. Нахчыван тепе II.
Fig. 104. Nakhchivan tepe II.

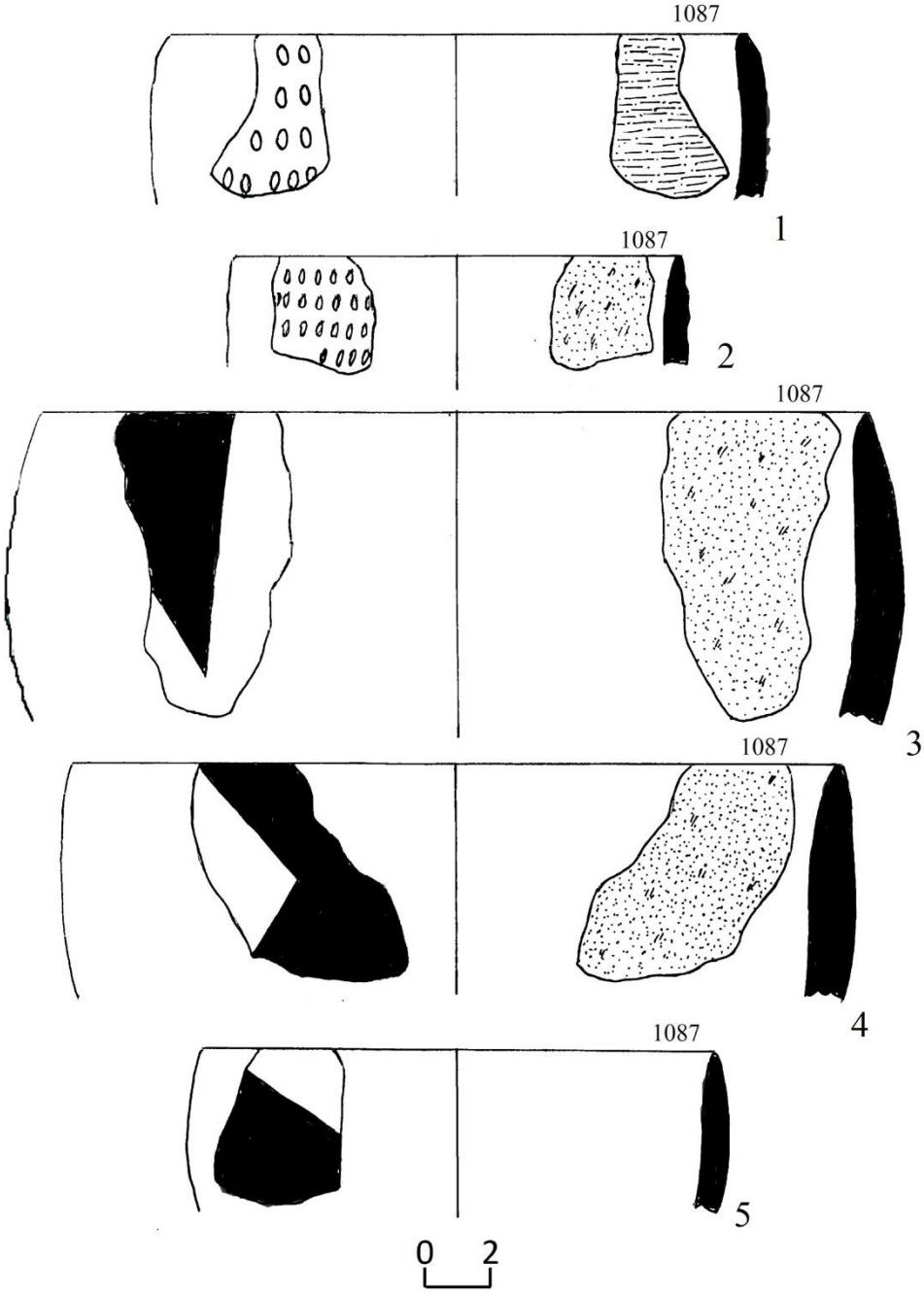

Şəkil 105. Naxçıvan təpə II. Рис. 105. Нахчыван тепе II.
Fig. 105. Nakhchivan tepe II.

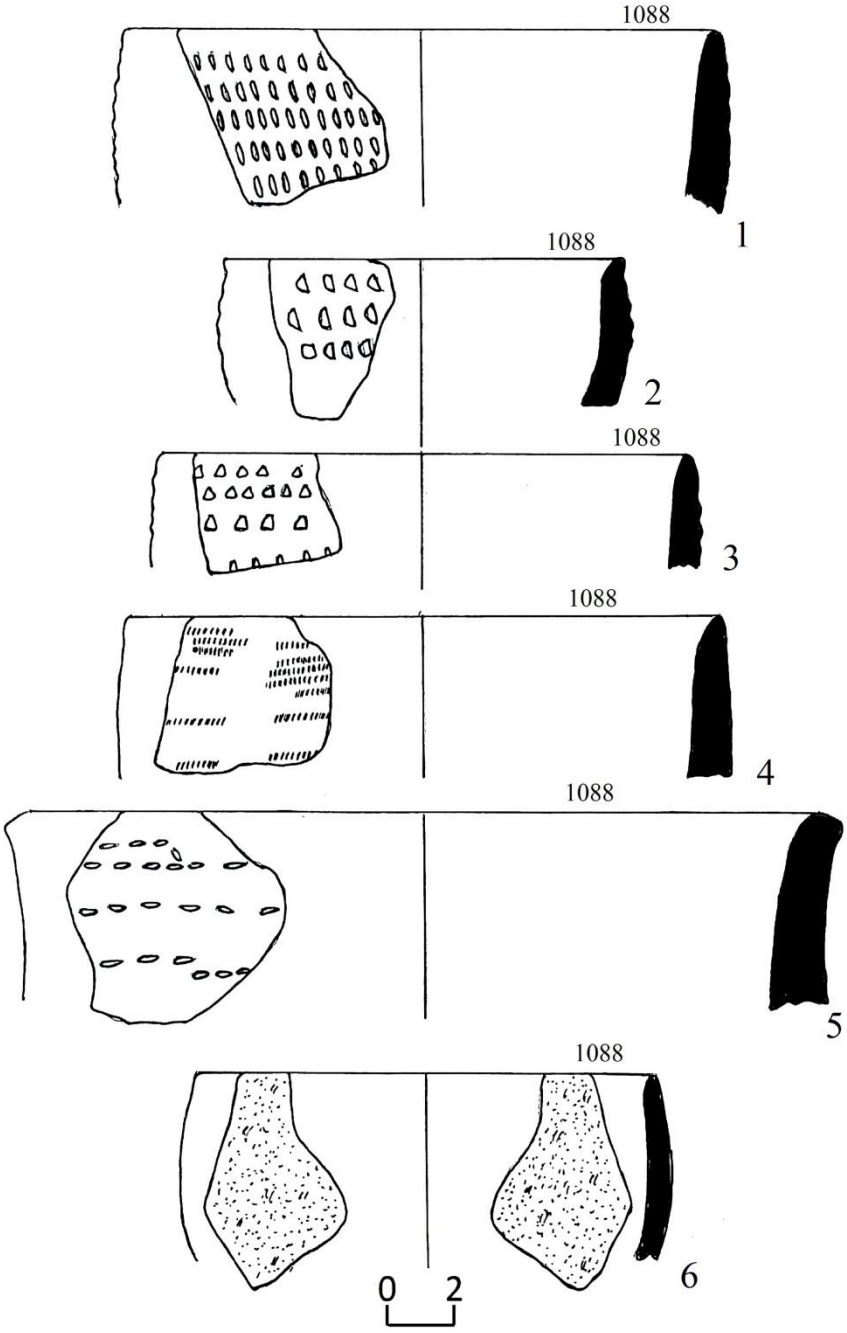

Şəkil 106. Naxçıvan təpə II. Рис. 106. Нахчыван тепе II.
Fig. 106. Nakhchivan tepe II.

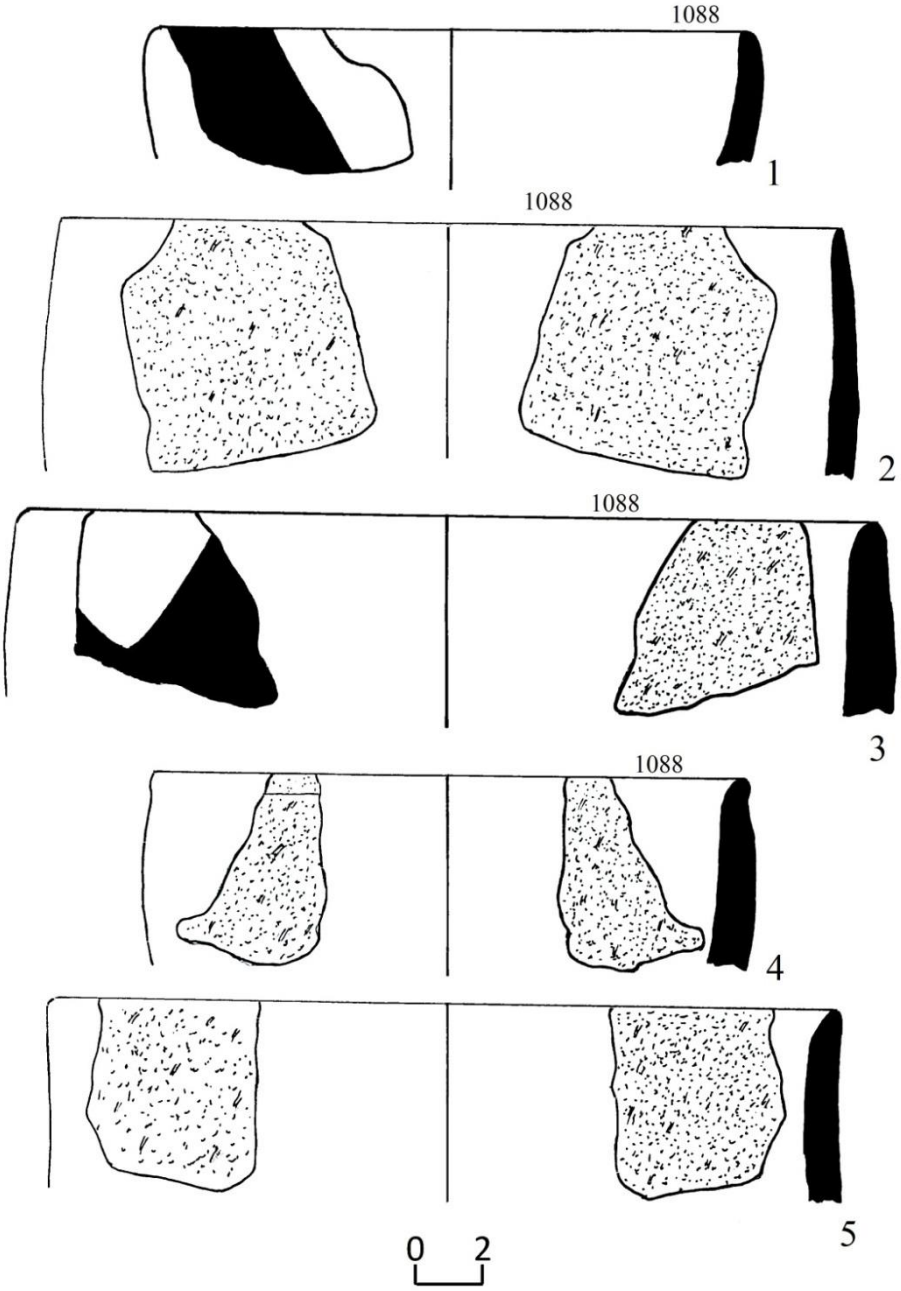

Şəkil 107. Naxçıvan təpə II. Рис. 107. Нахчыван тепе II.
Fig. 107. Nakhchivan tepe II.

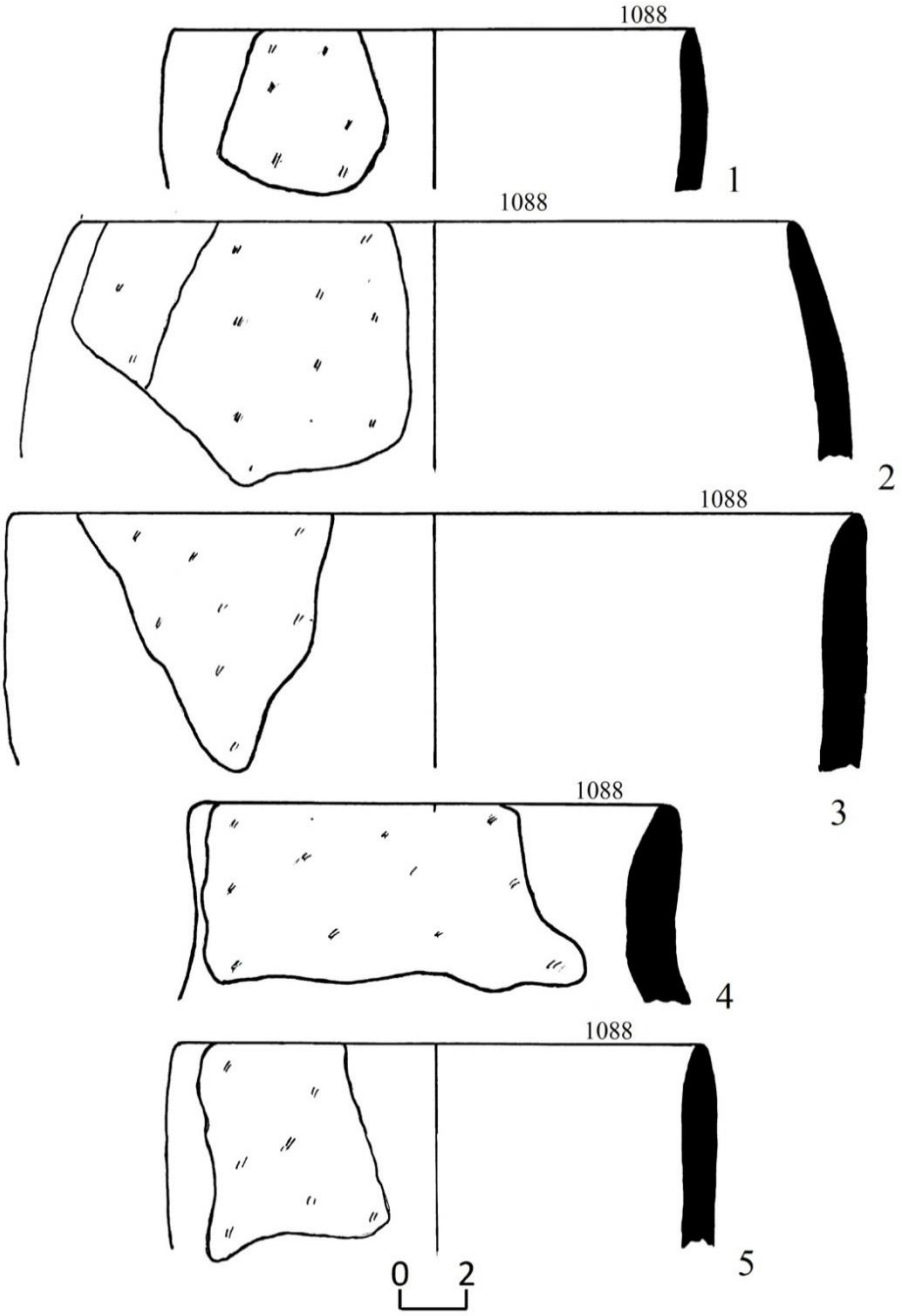

Şəkil 108. Naxçıvan təpə II. Рис. 108. Нахчыван тепе II.
Fig. 108. Nakhchivan tepe II.

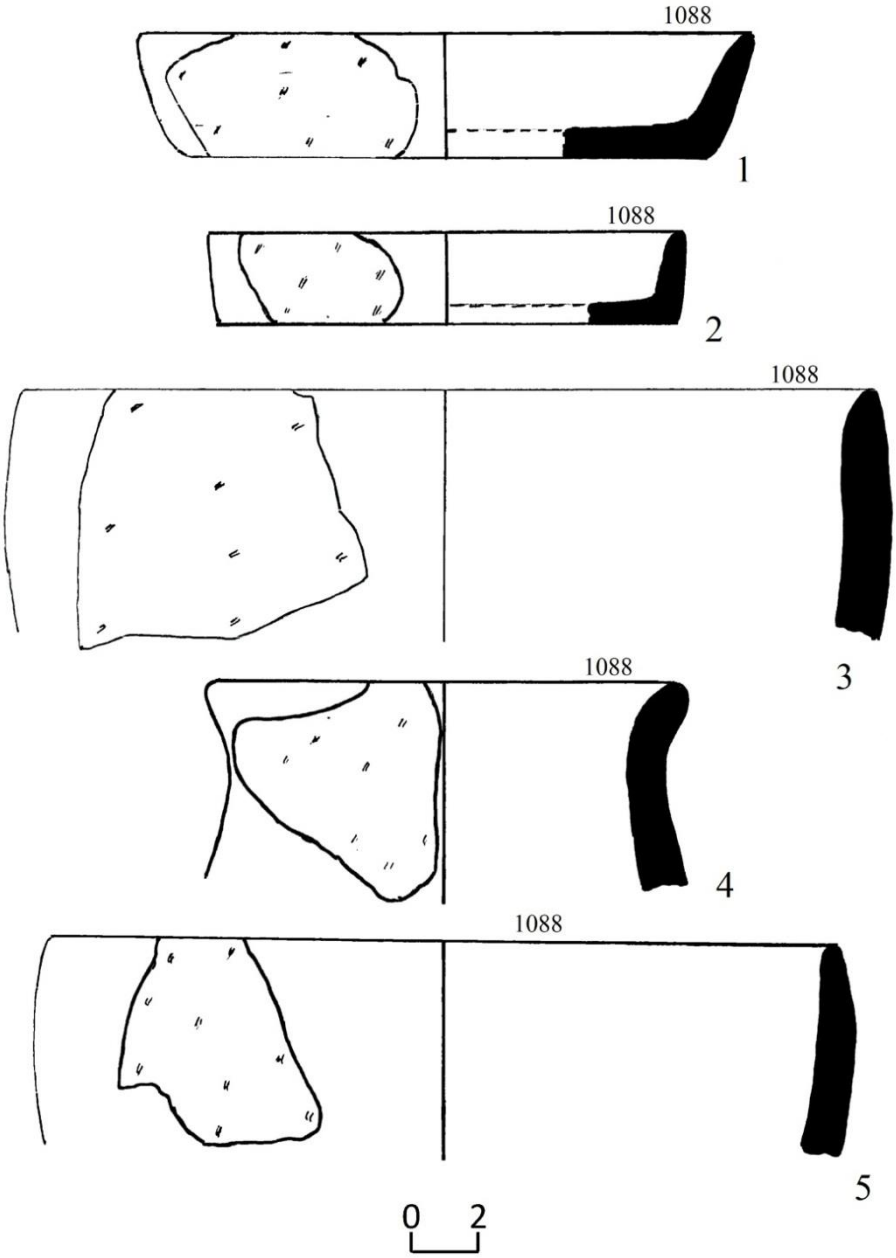

Şəkil 109. Naxçıvan təpə II. Рис. 109. Нахчыван тепе II.
Fig. 109. Nakhchivan tepe II.

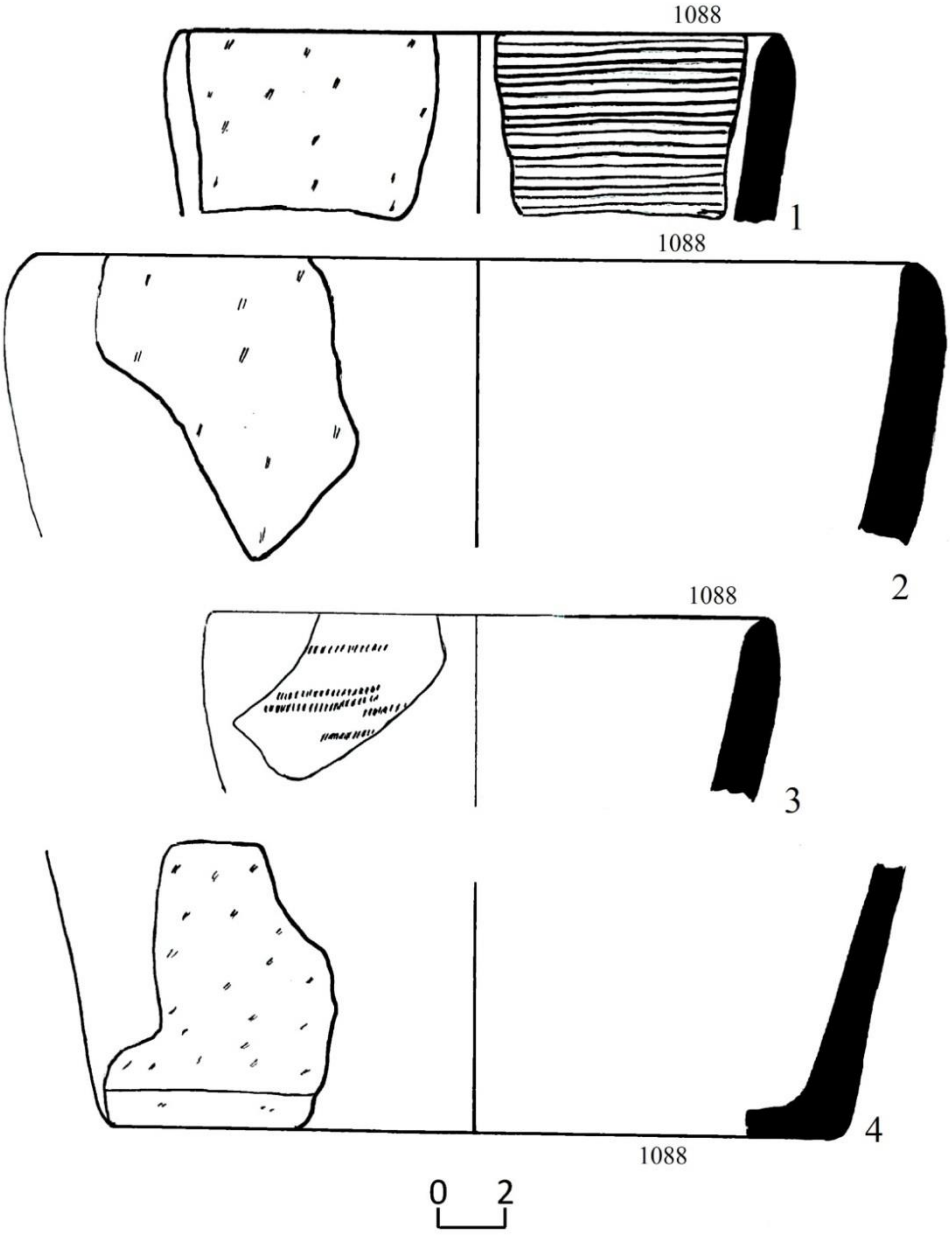

Şəkil 110. Naxçıvan təpə II. Рис. 110. Нахчыван тепе II.
Fig. 110. Nakhchivan tepe II.

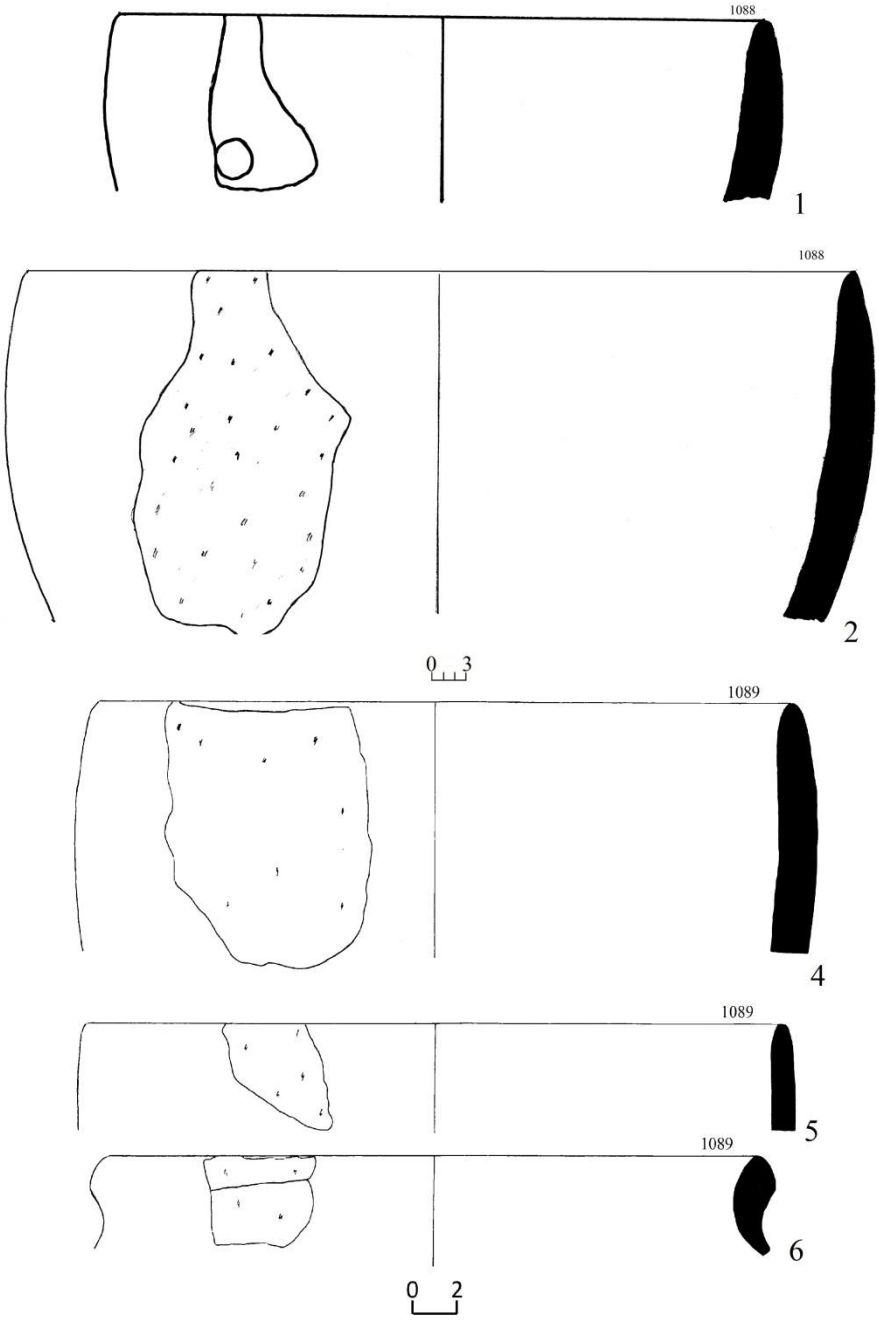

Şəkil 111. Naxçıvan təpə II. Рис. 111. Нахчыван тепе II.
Fig. 111. Nakhchivan tepe II.

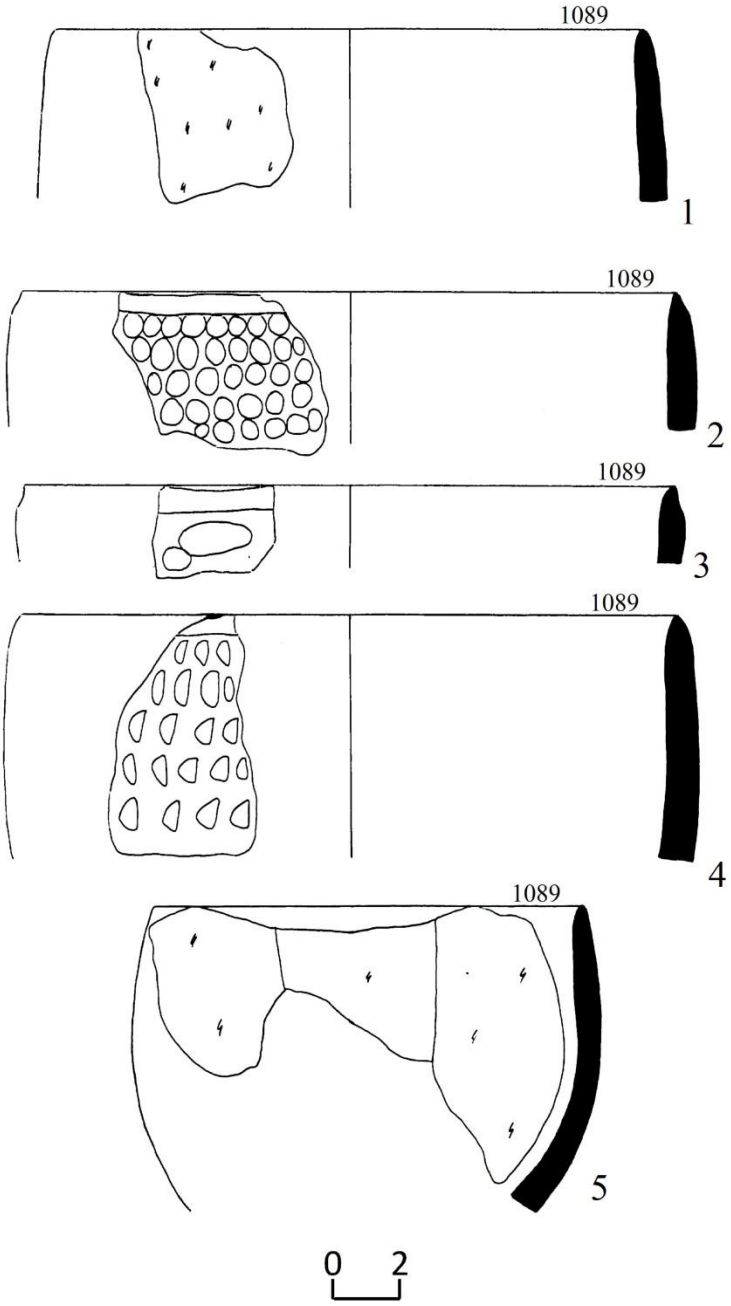

Şəkil 112. Naxçıvan təpə II. Рис. 112. Нахчыван тепе II.
Fig. 112. Nakhchivan tepe II.

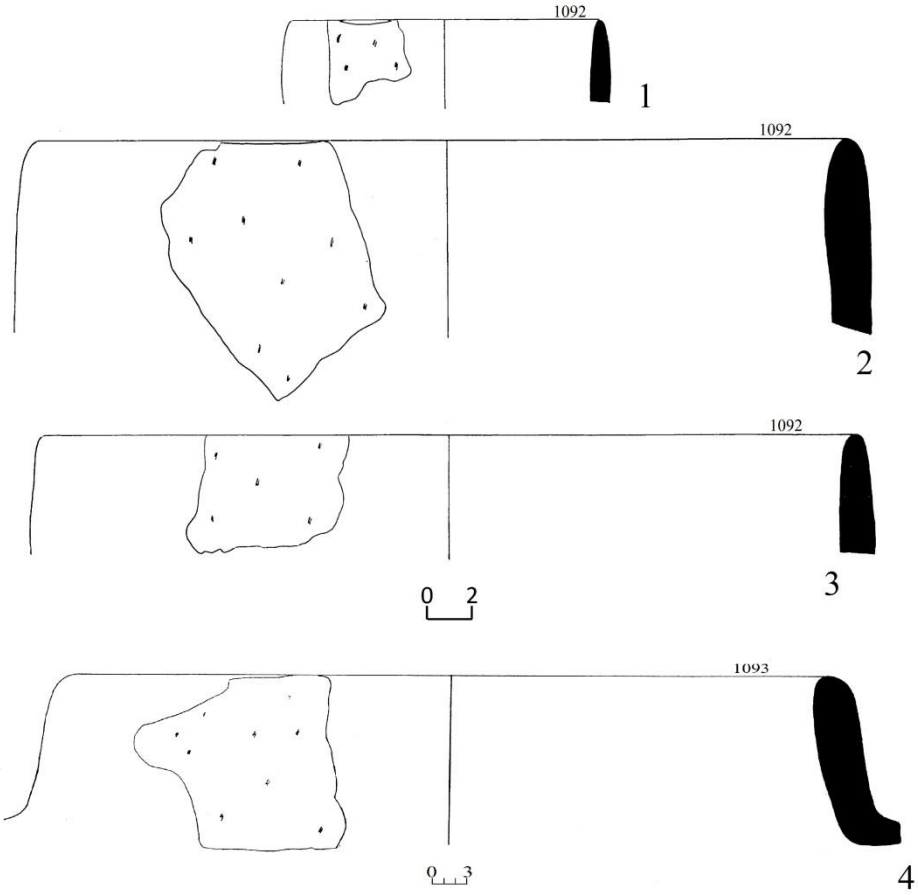

Şəkil 113. Naxçıvan təpə II. Рис. 113. Нахчыван тепе II.
Fig. 113. Nakhchivan tepe II.

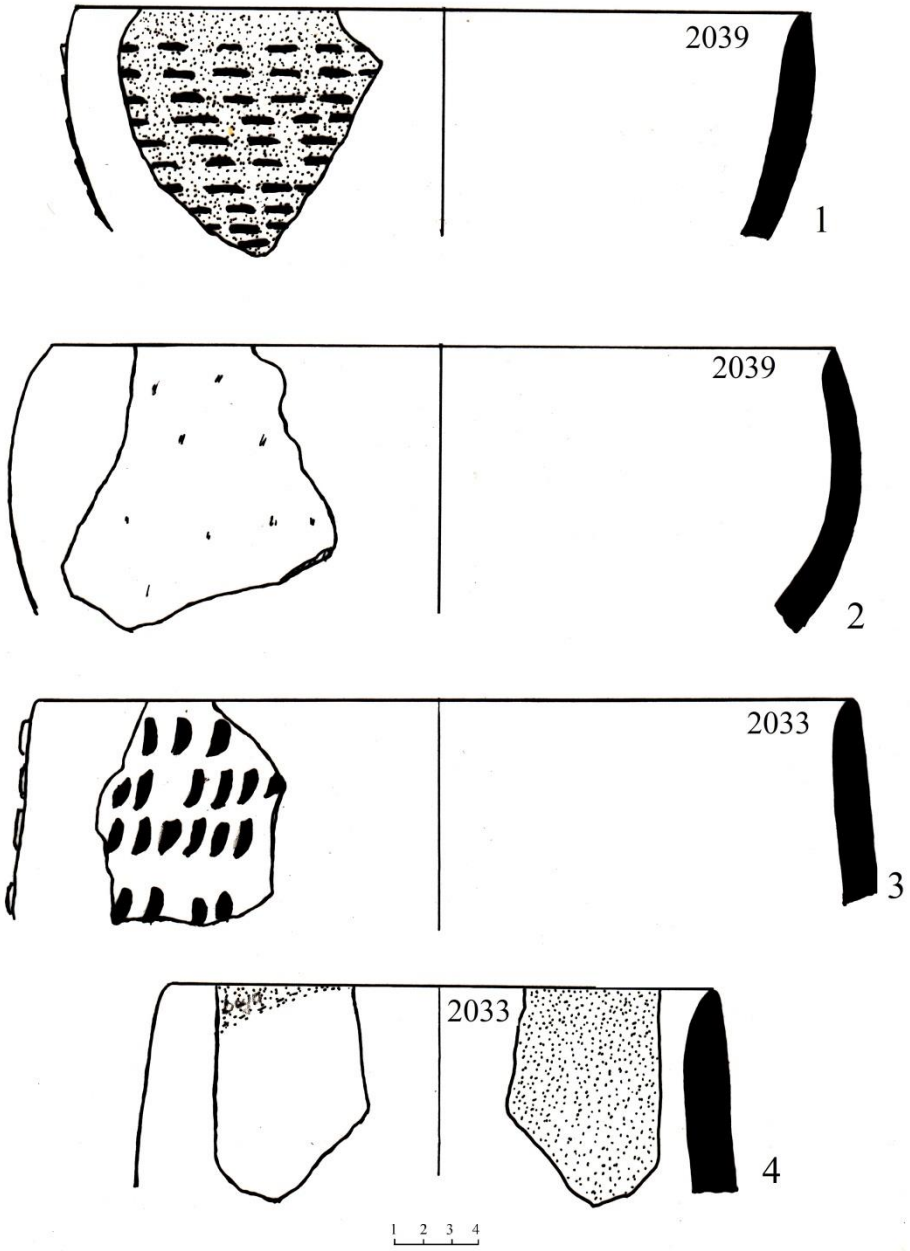

Şəkil 114. Naxçıvan təpə I. Рис. 114. Нахчыван тепе I.
Fig. 114. Nakhchivan tepe I.

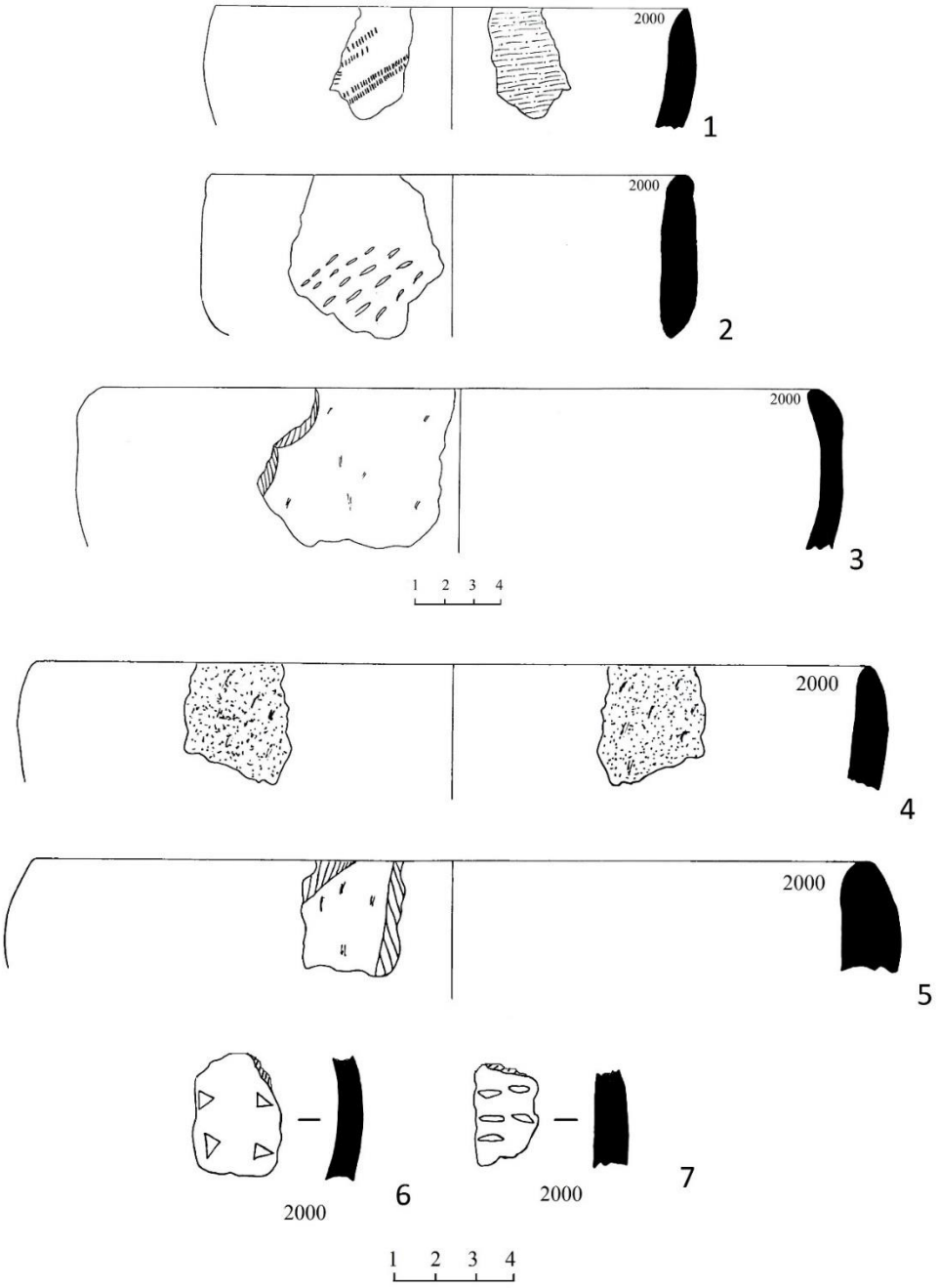

Şəkil 115. Naxçıvan təpə I. Рис. 115. Нахчыван тепе I.
Fig. 115. Nakhchivan tepe I.

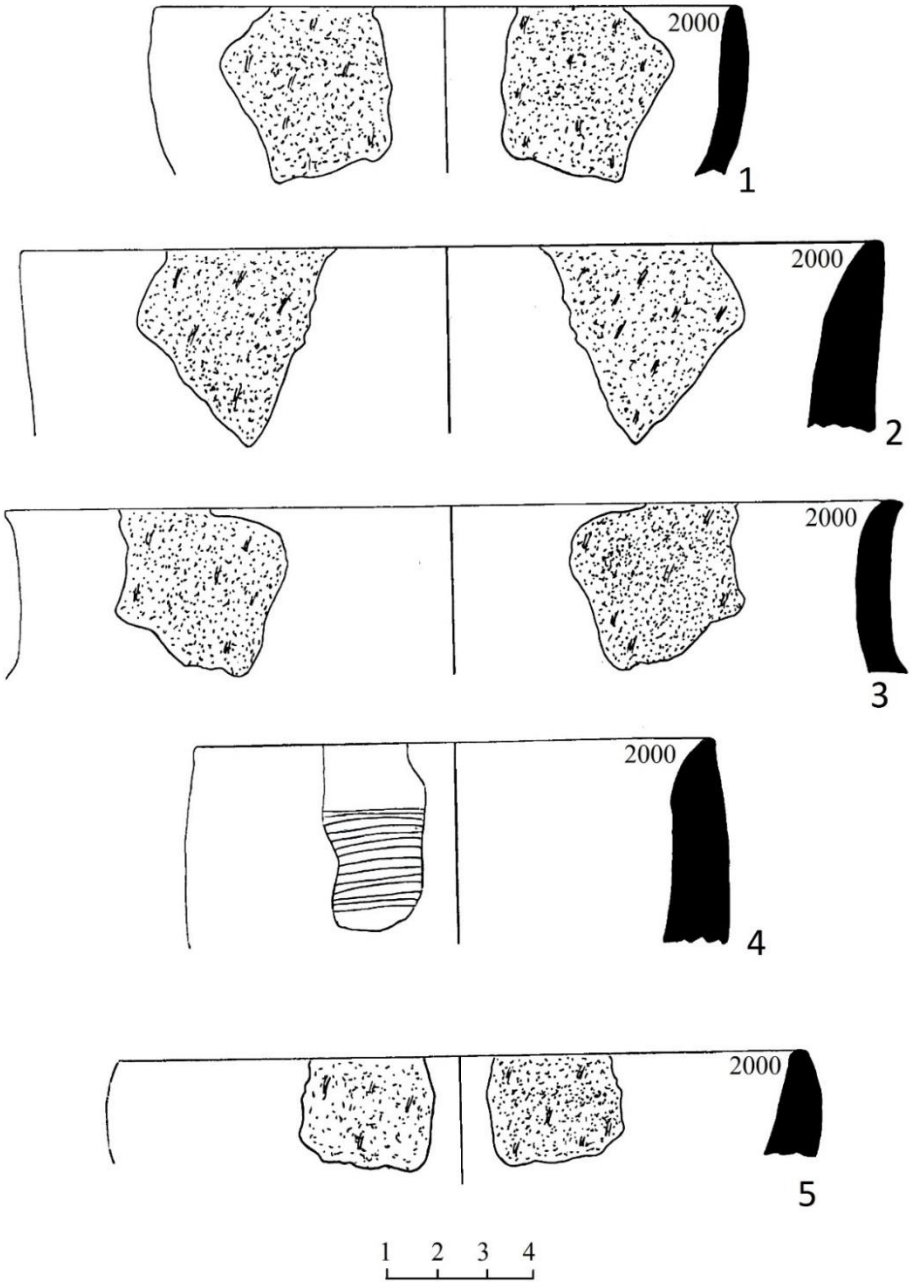

Şəkil 116. Naxçıvan təpə I. Рис. 116. Нахчыван тепе I.
Fig. 116. Nakhchivan tepe I.

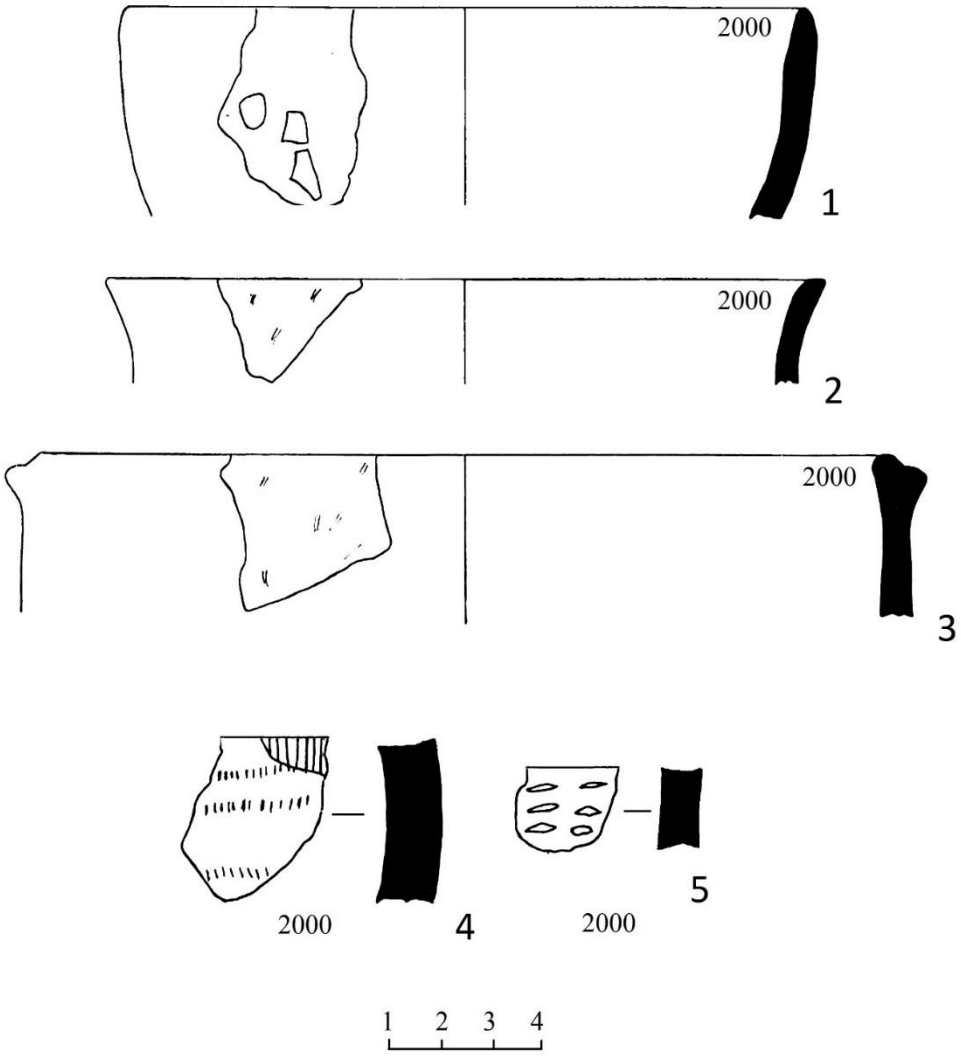

Şəkil 117. Naxçıvan təpə I. Рис. 117. Нахчыван тепе I.
Fig. 117. Nakhchivan tepe I.

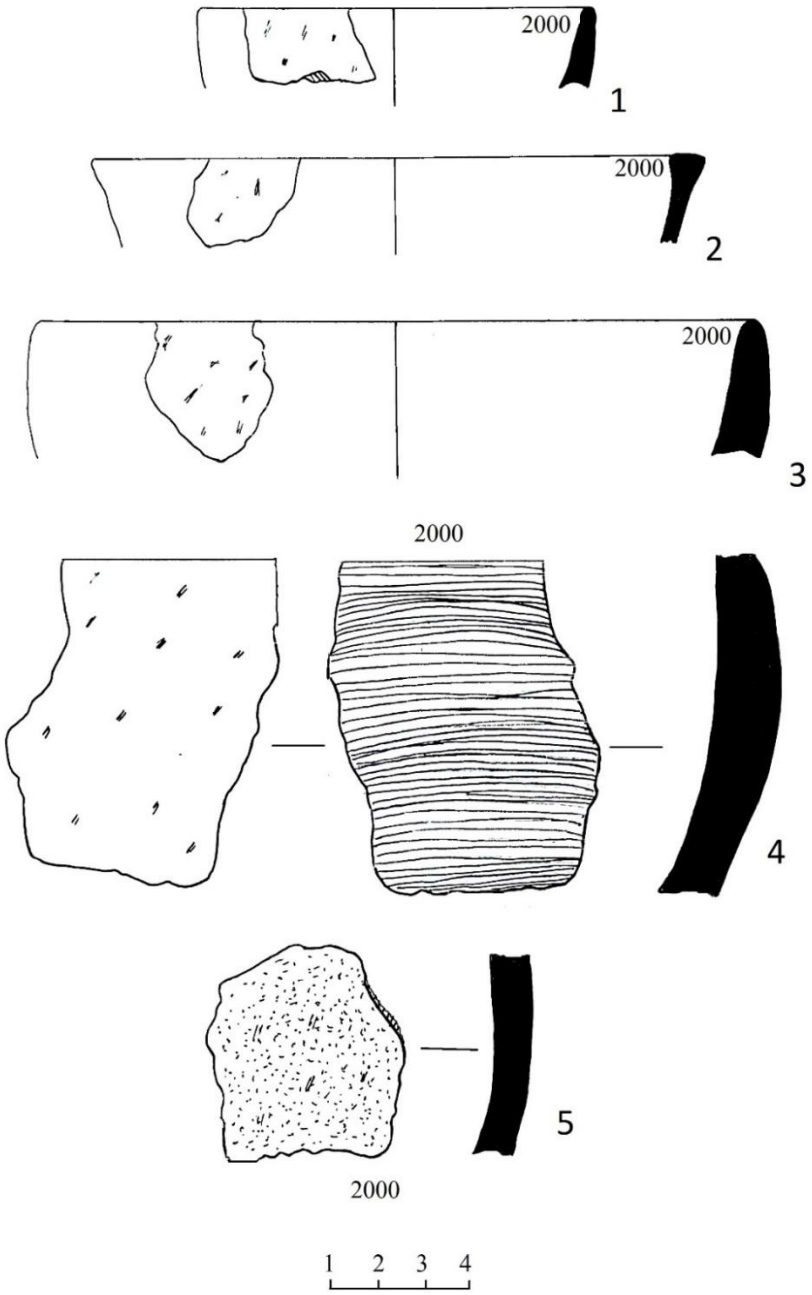

Şəkil 118. Naxçıvan təpə I. Рис. 118. Нахчыван тепе I.
Fig. 118. Nakhchivan tepe I.

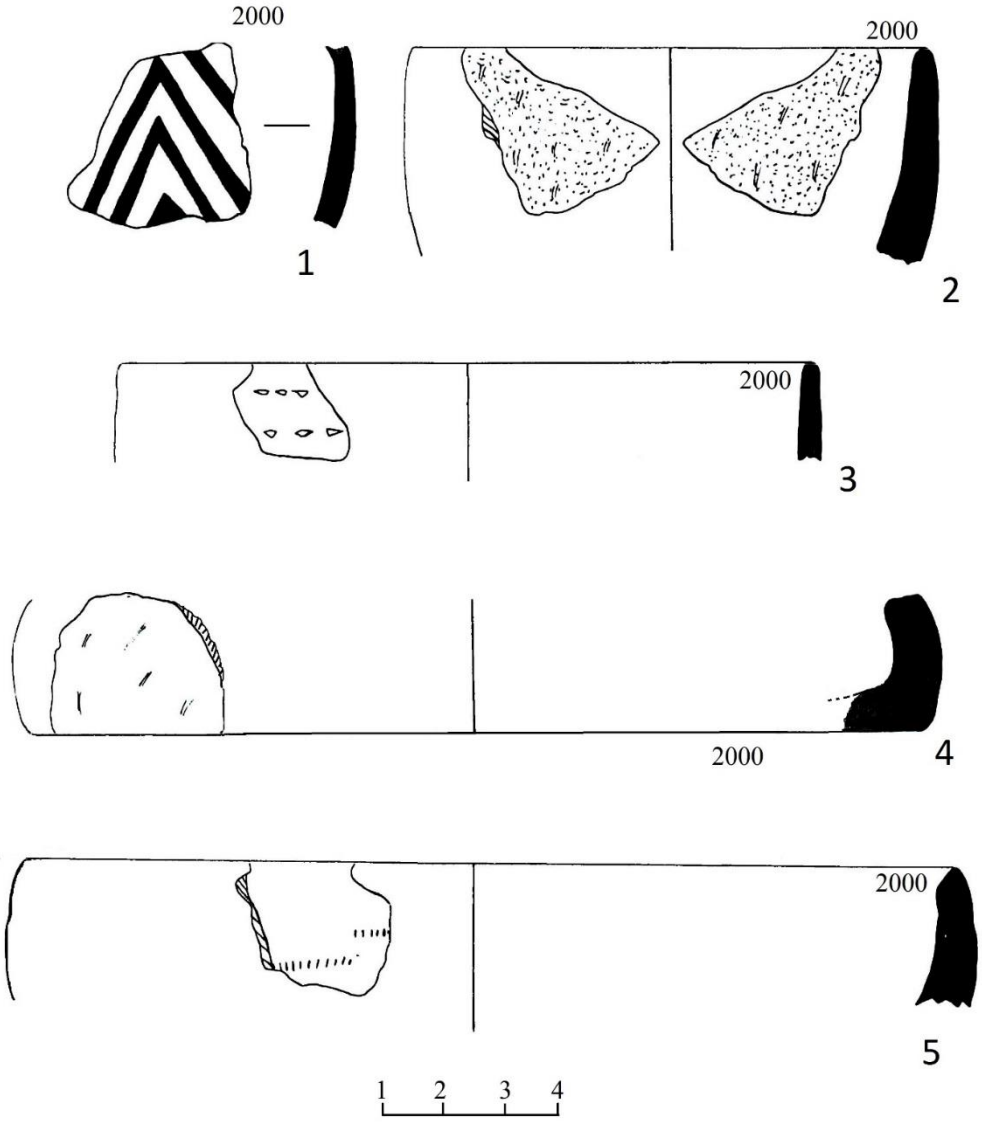

Şəkil 119. Naxçıvan təpə I. Рис. 119. Нахчыван тепе I.
Fig. 119. Nakhchivan tepe I.

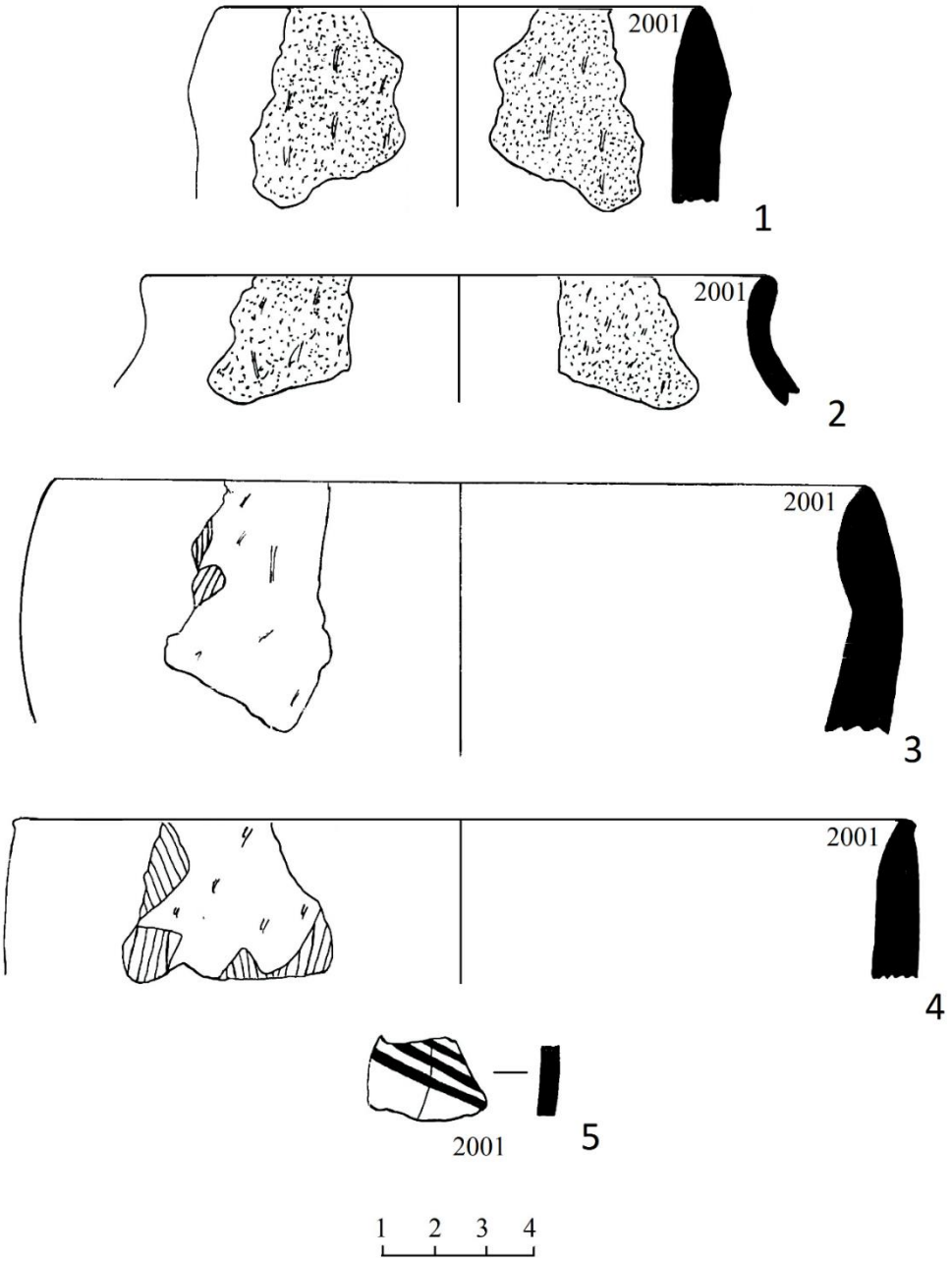

Şəkil 120. Naxçıvan təpə I. Рис. 120. Нахчыван тепе I.
Fig. 120. Nakhchivan tepe I.

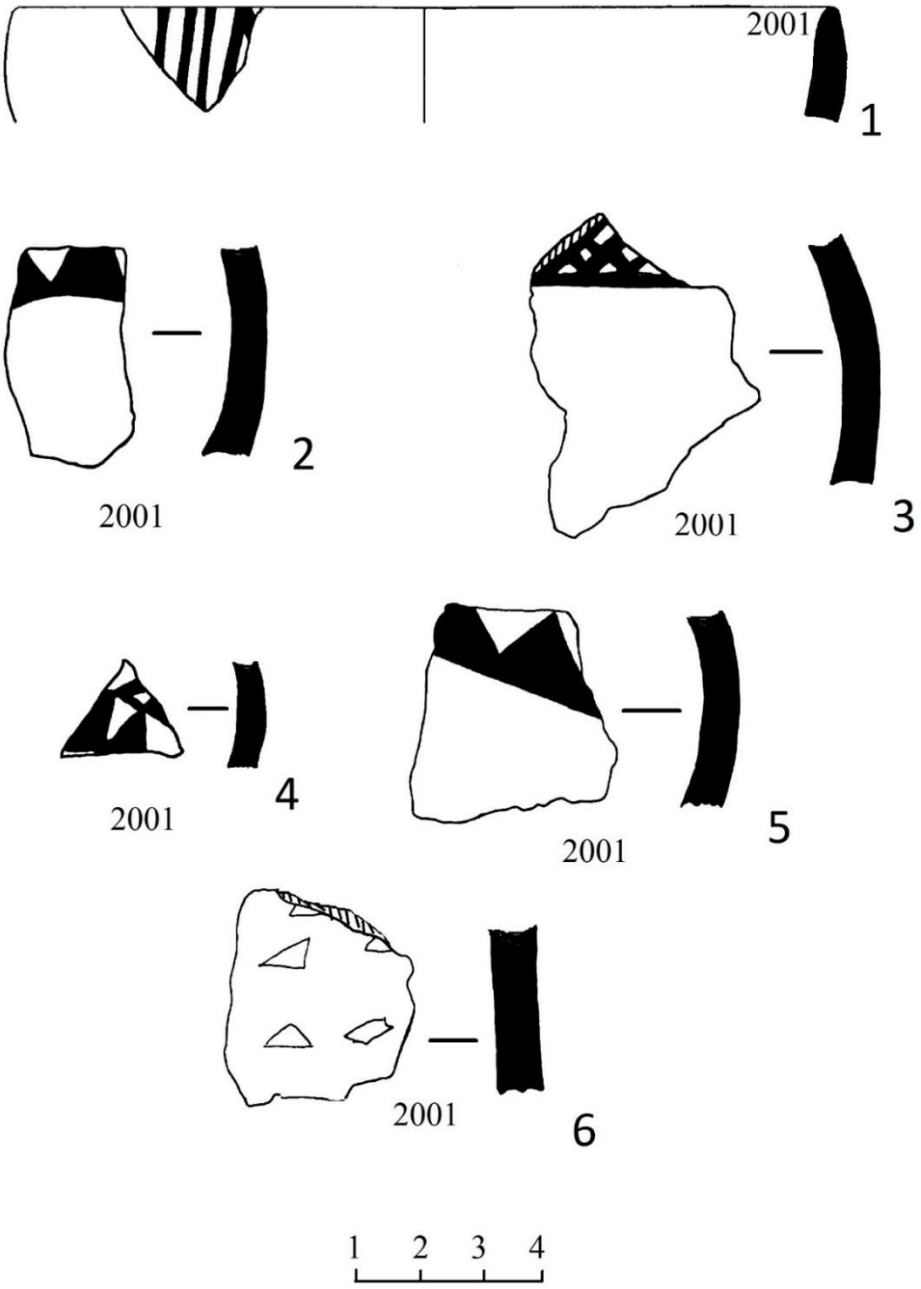

Şəkil 121. Naxçıvan təpə I. Рис. 121. Нахчыван тепе I.
Fig. 121. Nakhchivan tepe I.

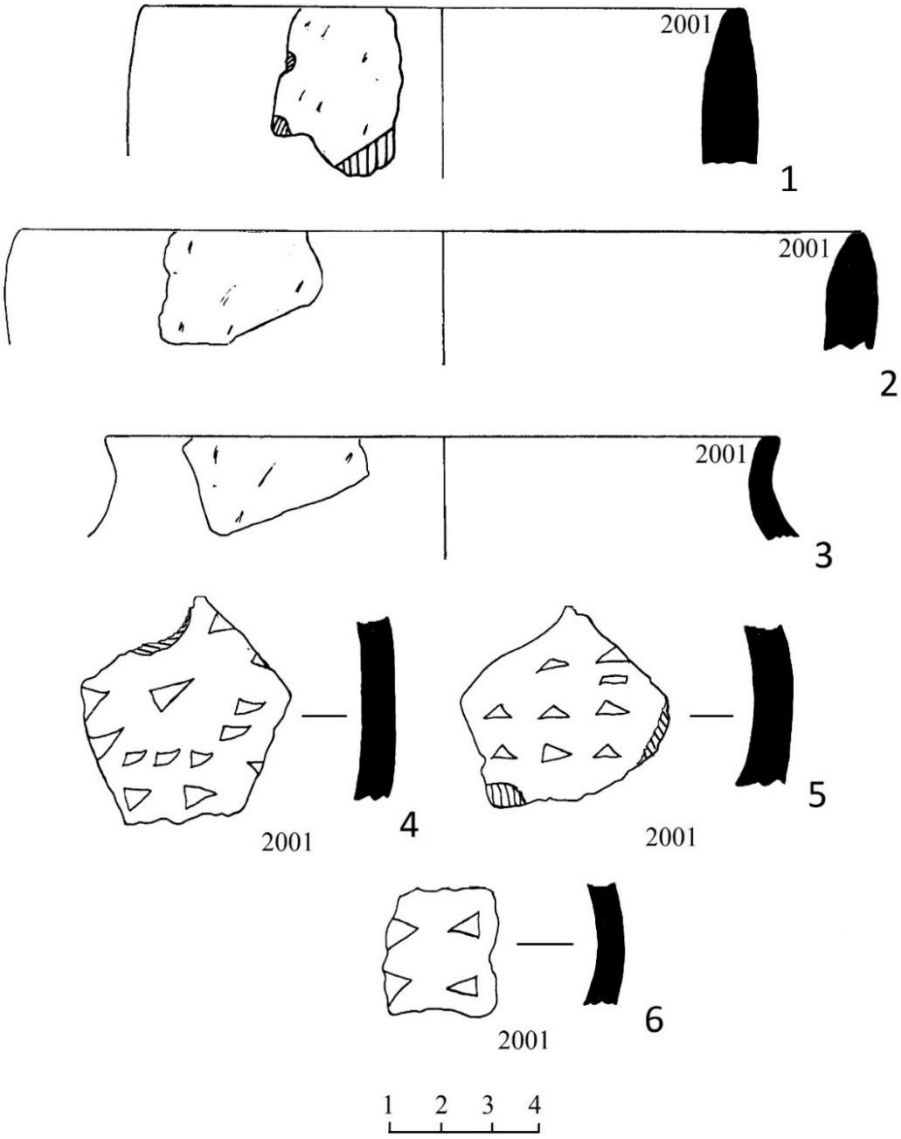

Şəkil 122. Naxçıvan tərə I. Рис. 122. Нахчыван тепе I.
Fig. 122. Nakhchivan tepe I.

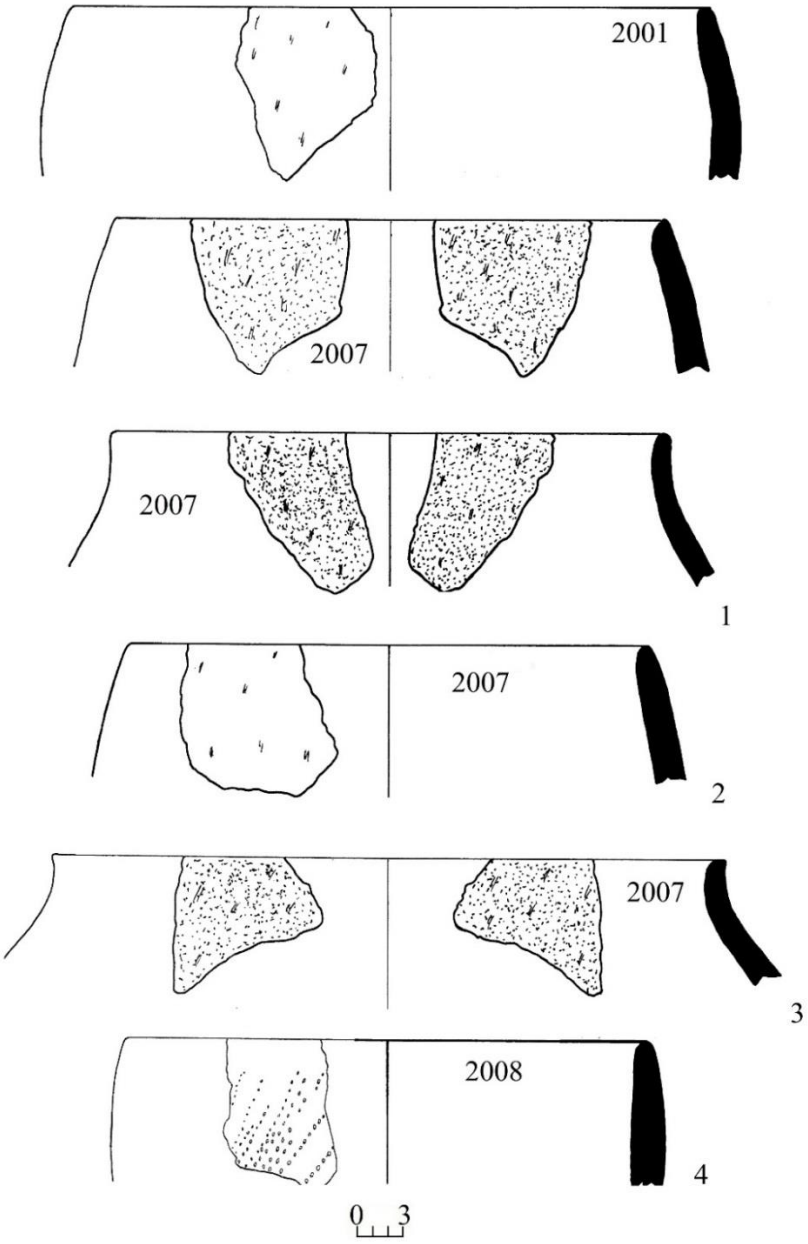

Şəkil 123. Naxçıvan təpə I. Рис. 123. Нахчыван тепе I.
Fig. 123. Nakhchivan tepe I.

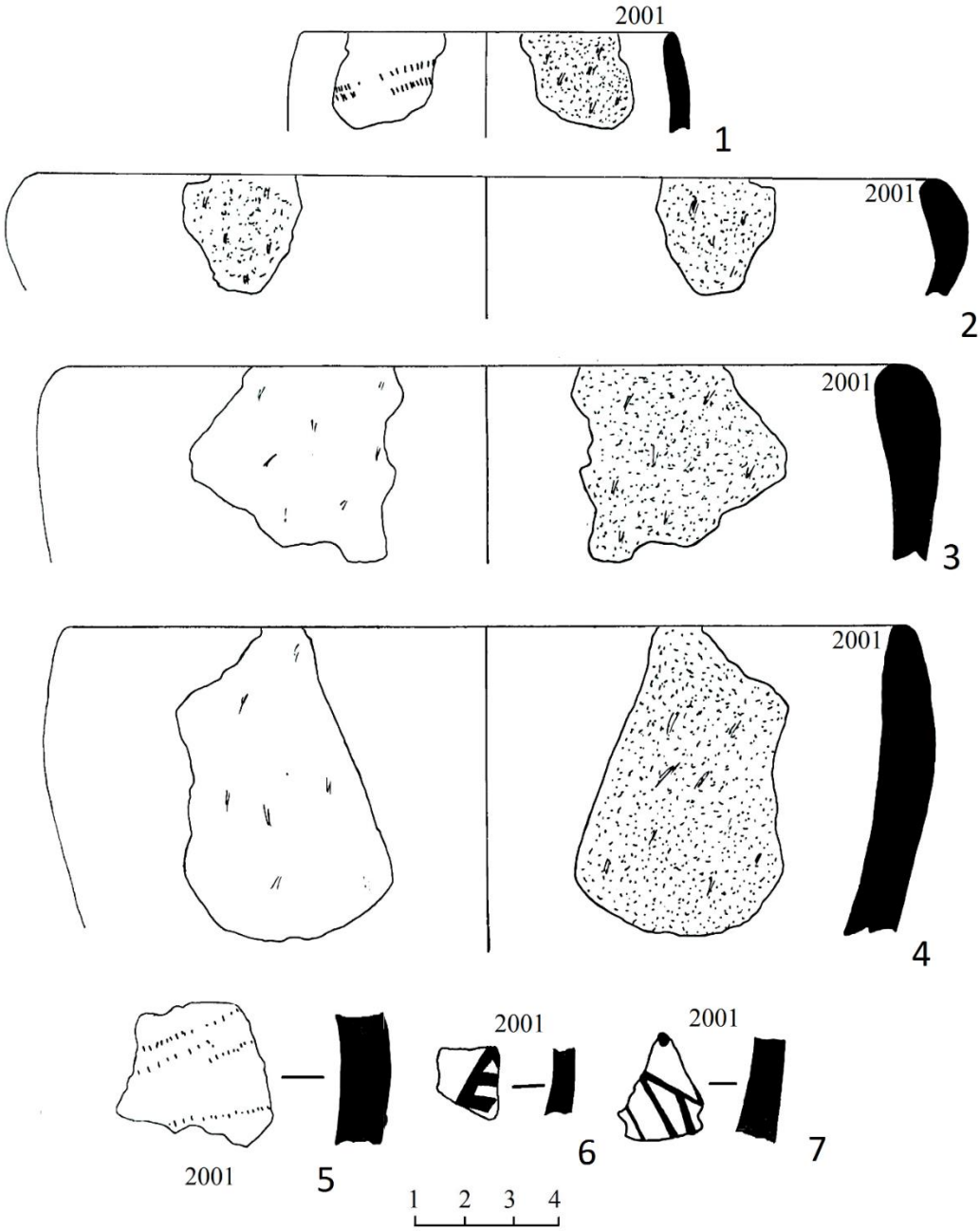

Şəkil 124. Naxçıvan təpə I. Рис. 124. Нахчыван тепе I.
Fig. 124. Nakhchivan tepe I.

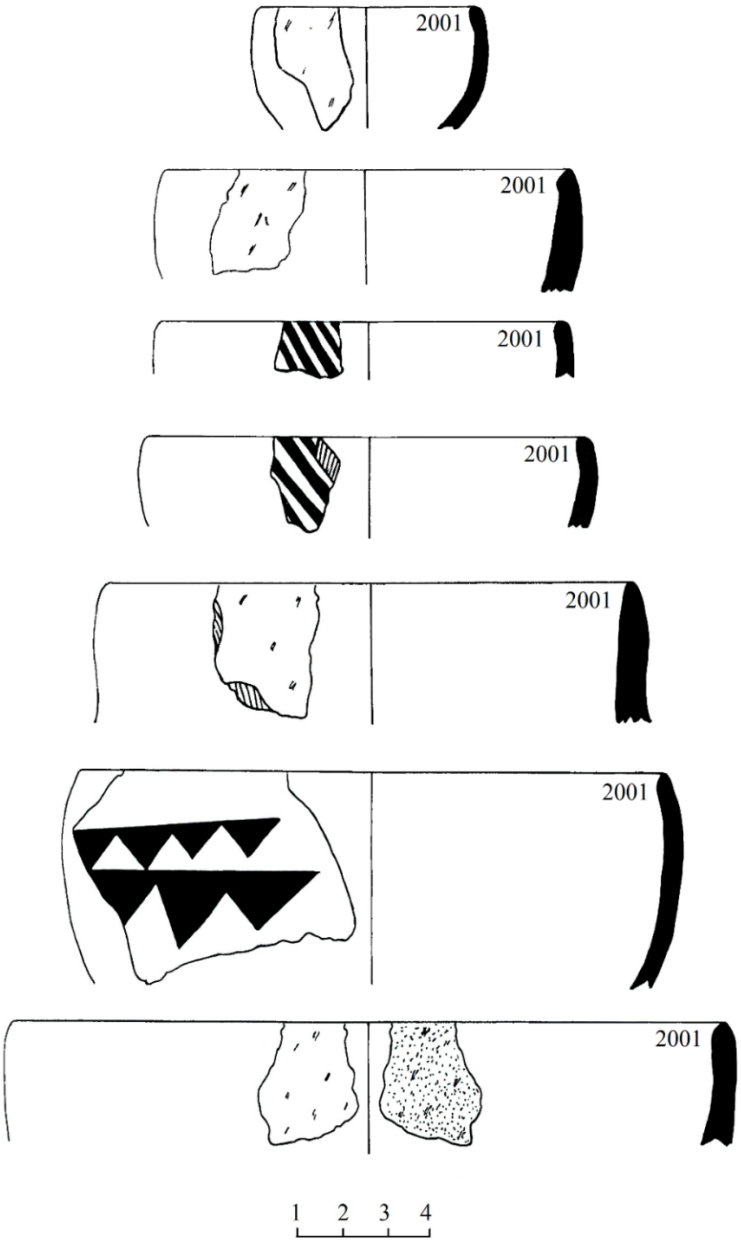

Şəkil 125. Naxçıvan təpə I. Рис. 125. Нахчыван тепе I.
Fig. 125. Nakhchivan tepe I.

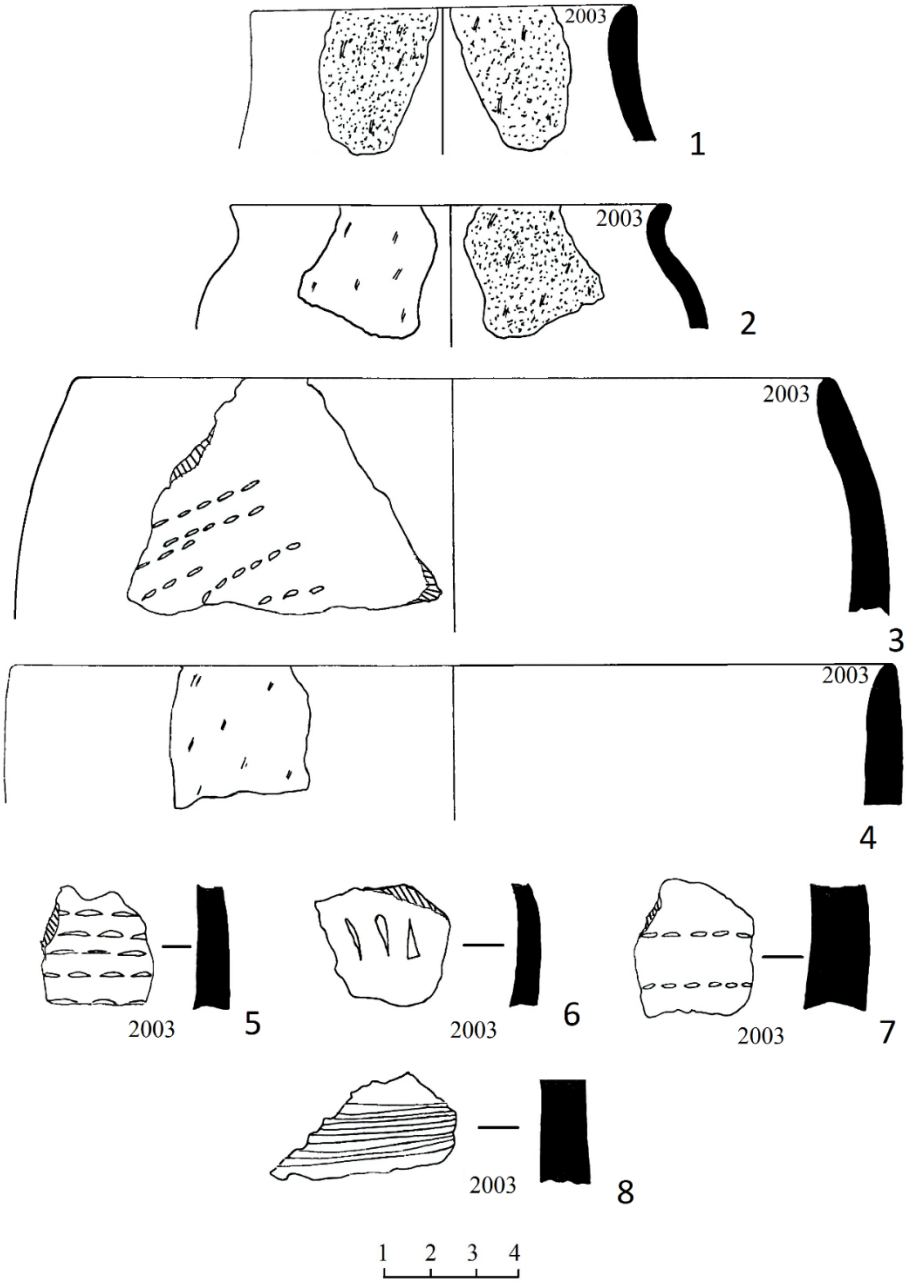

Şəkil 126. Naxçıvan təpə I. Рис. 126. Нахчыван тепе I.
Fig. 126. Nakhchivan tepe I.

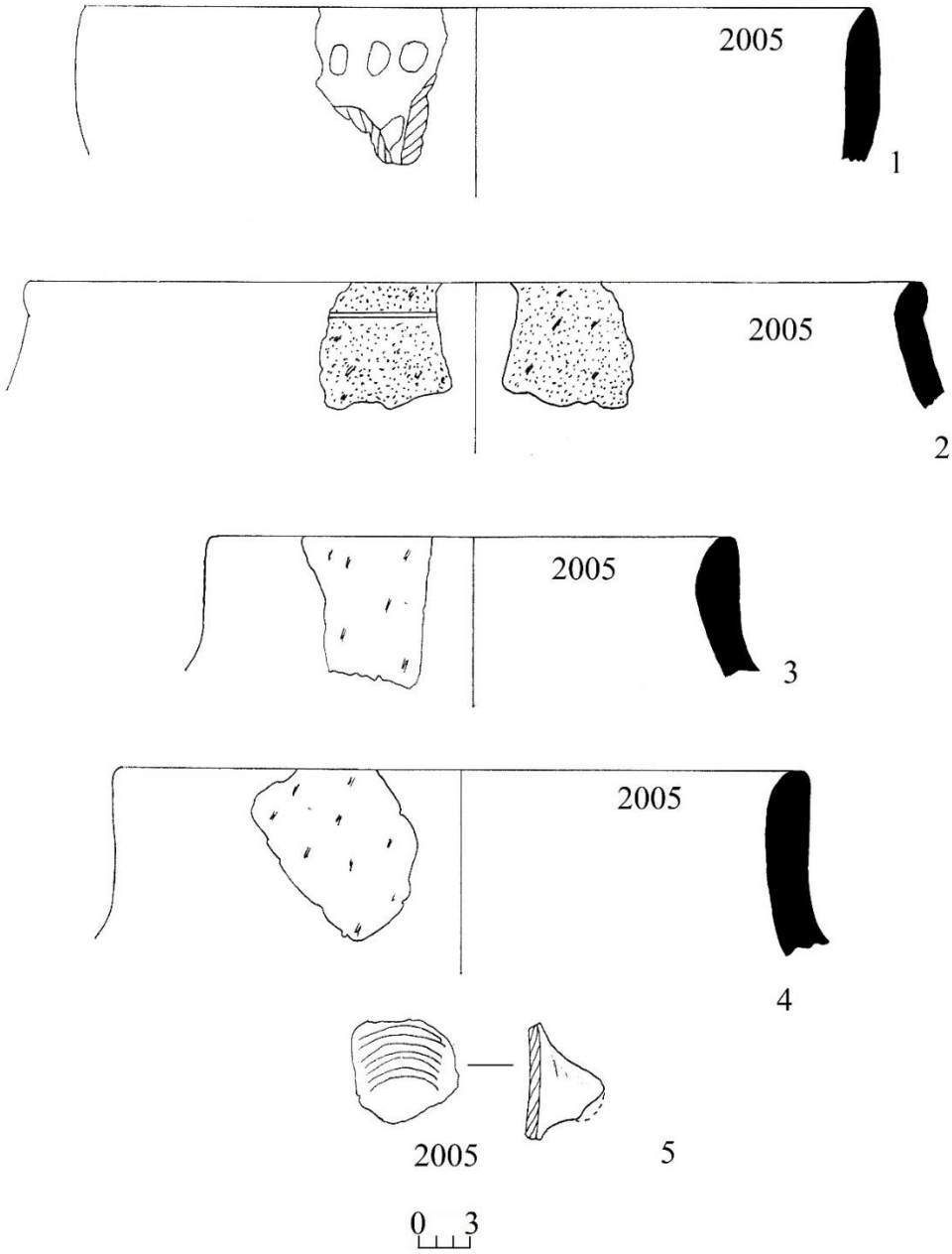

Şəkil 127. Naxçıvan təpə I. Рис. 127. Нахчыван тепе I.
Fig. 127. Nakhchivan tepe I.

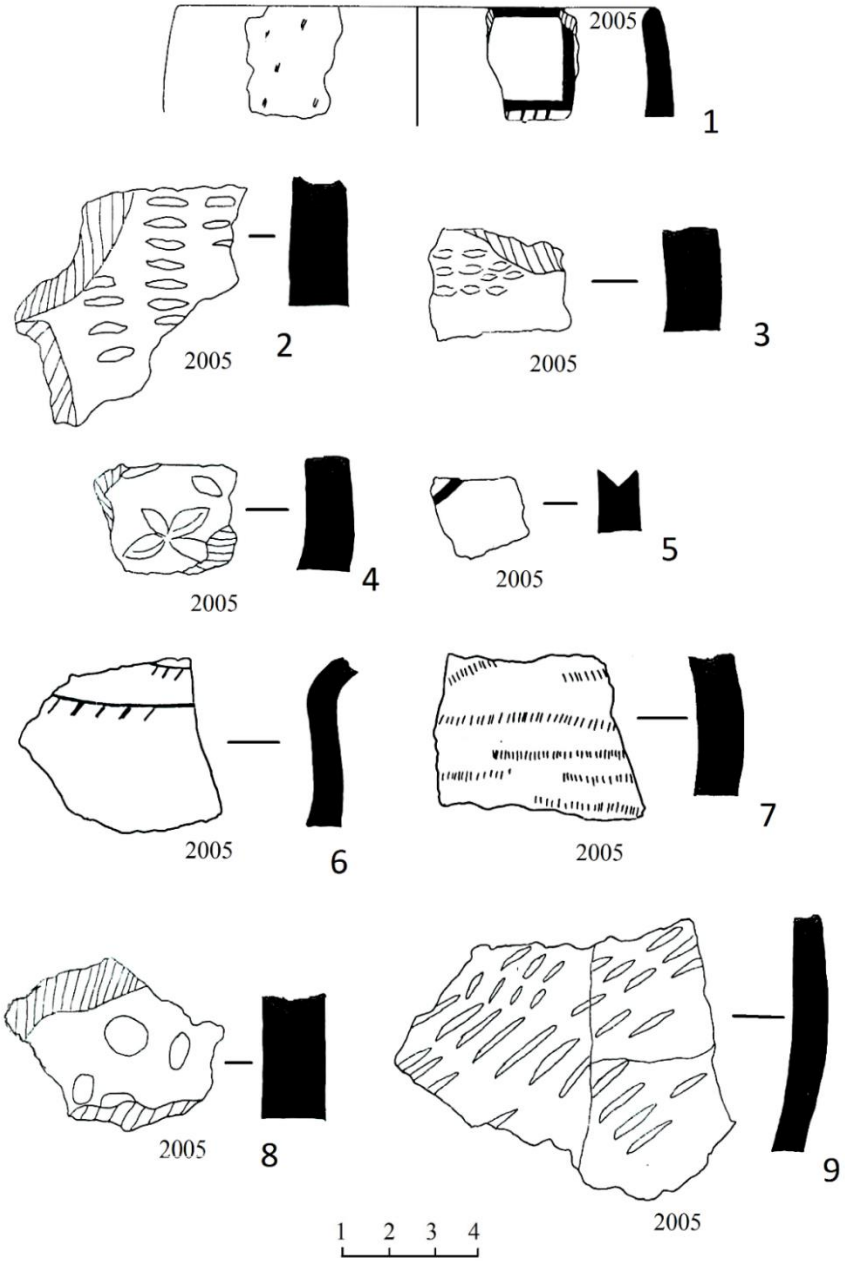

Şəkil 128. Naxçıvan təpə I. Рис. 128. Нахчыван тепе I.
Fig. 128. Nakhchivan tepe I.

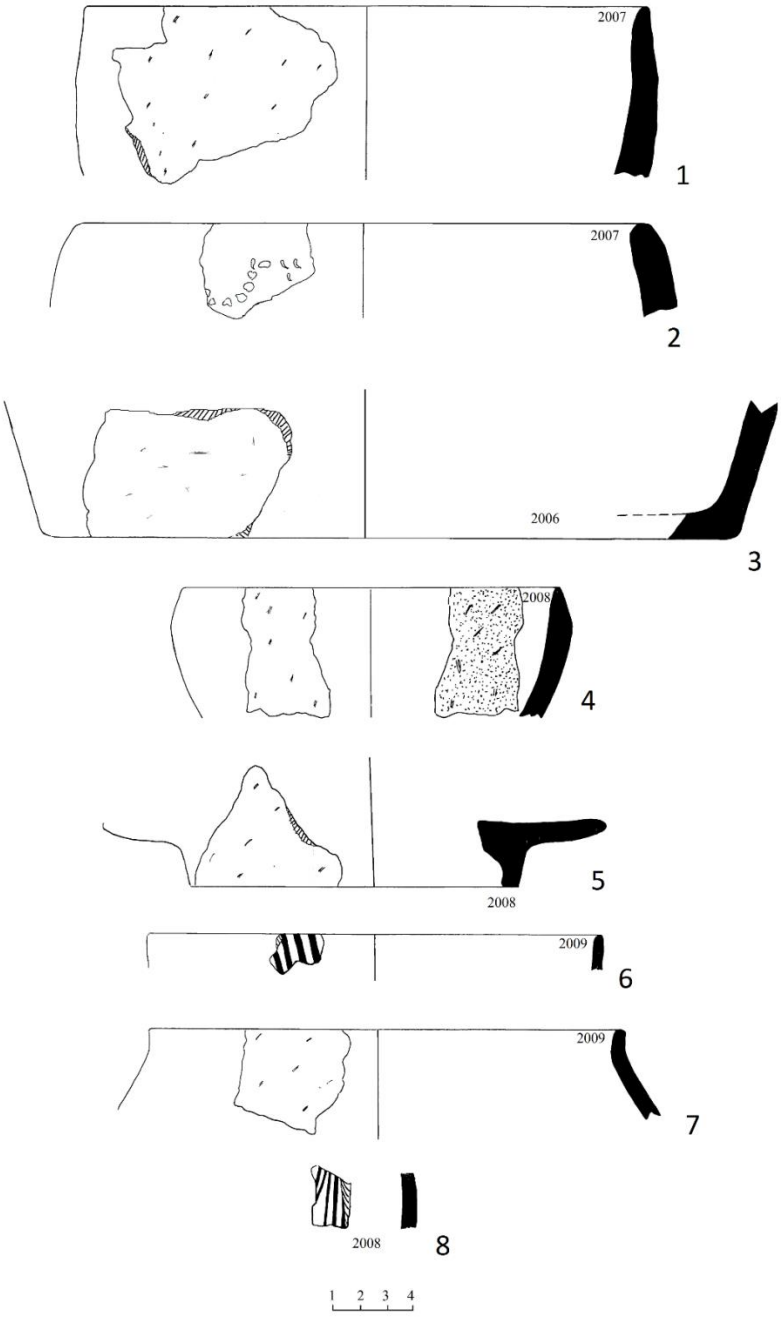

Şəkil 129. Naxçıvan təpə I. Рис. 129. Нахчыван тепе I.
Fig. 129. Nakhchivan tepe I.

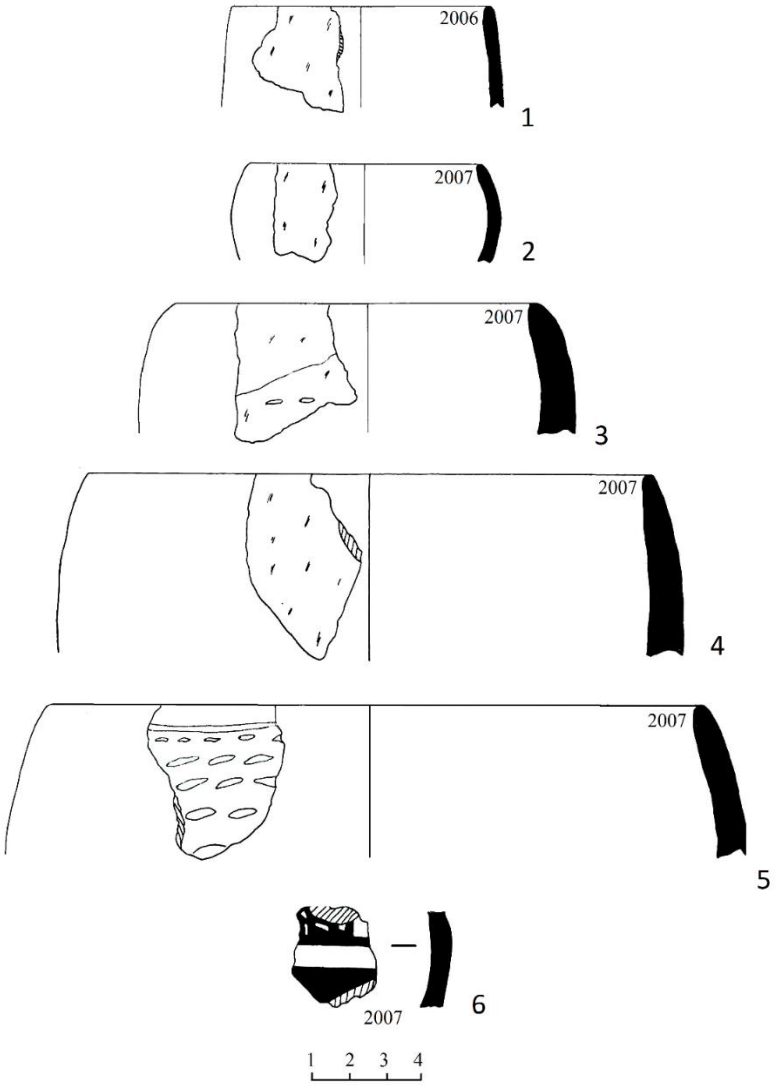

Şəkil 130. Naxçıvan təpə I. Рис. 130. Нахчыван тепе I.
Fig. 130. Nakhchivan tepe I.

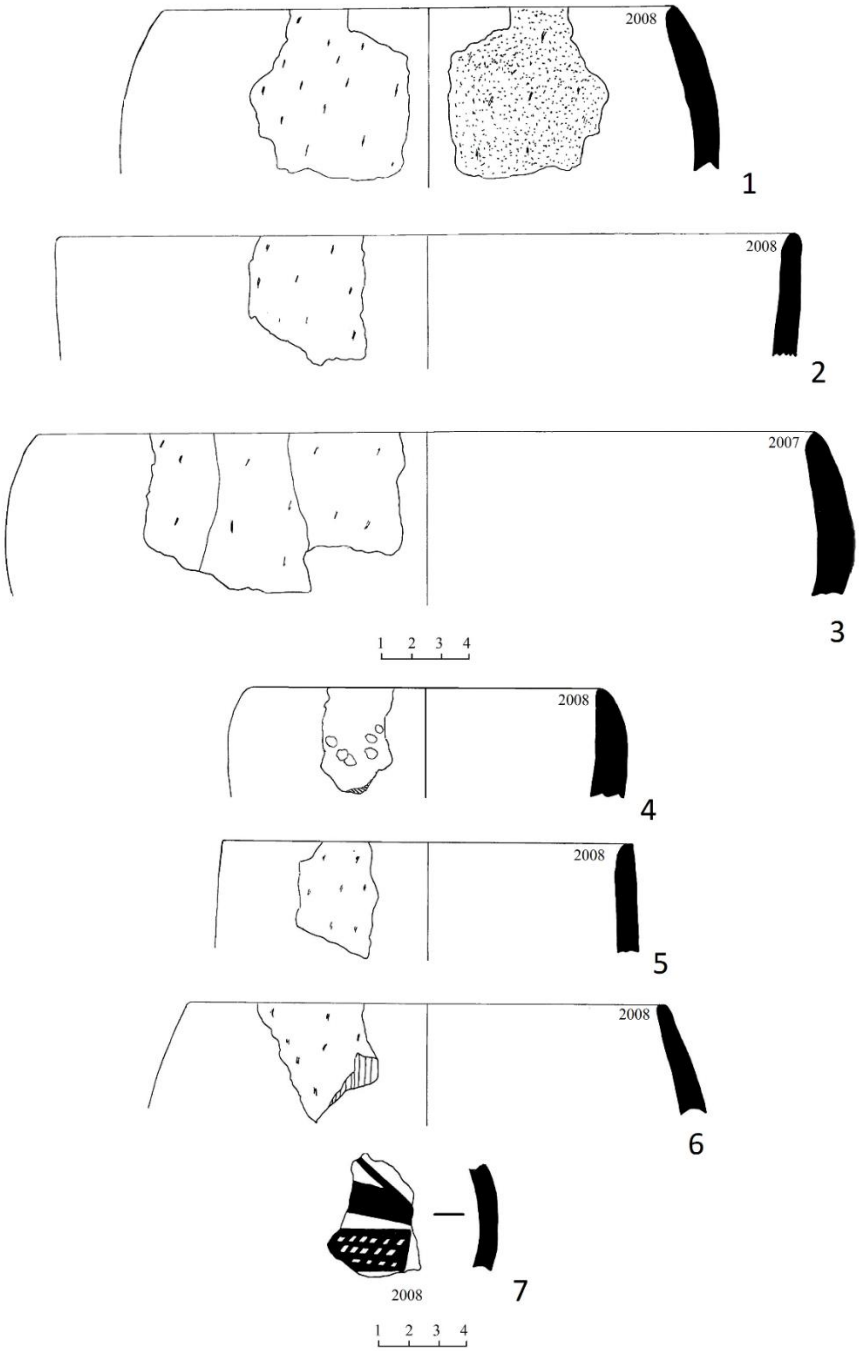

Şəkil 131. Naxçıvan təpə I. Рис. 131. Нахчыван тепе I.
Fig. 131. Nakhchivan tepe I.

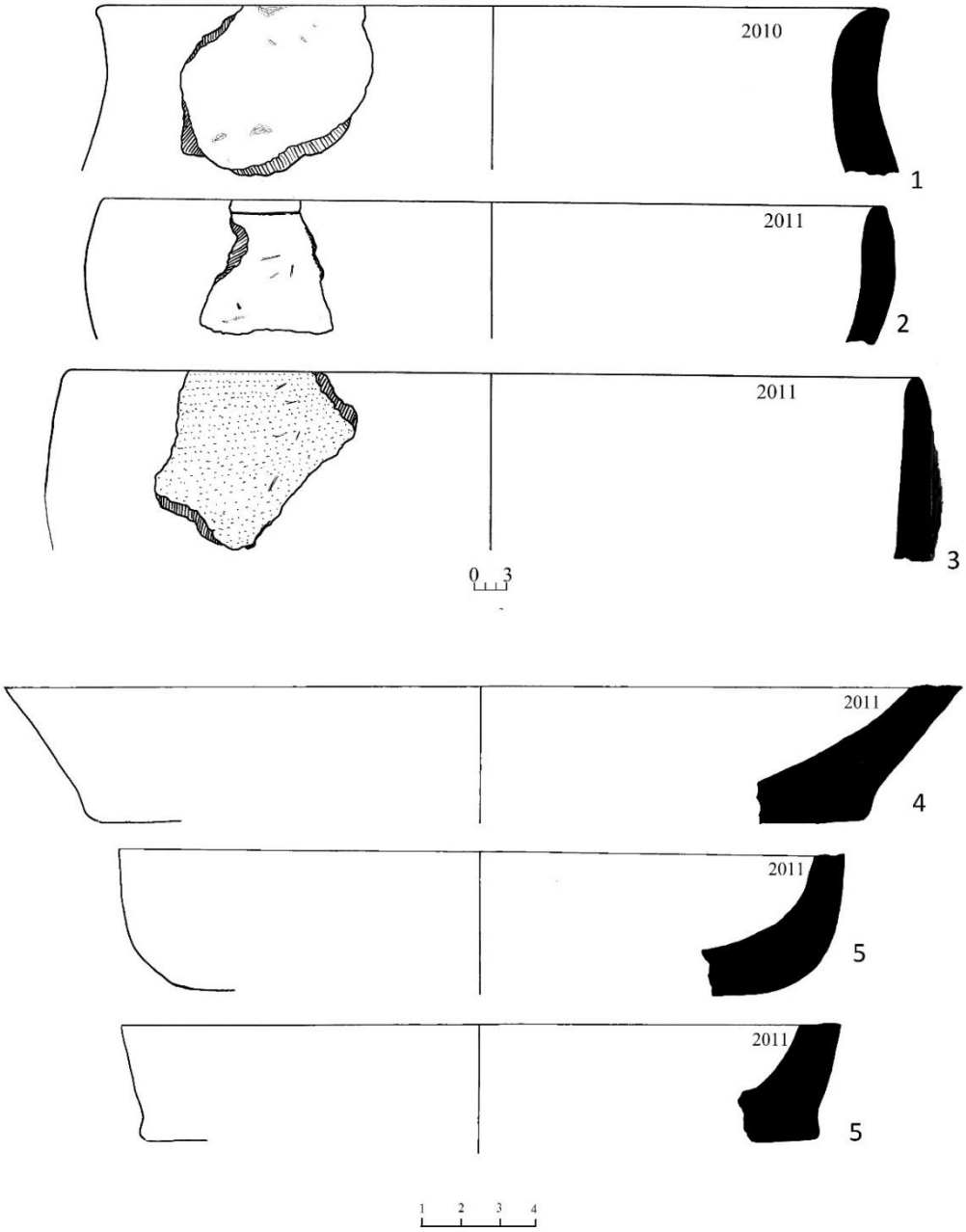

Şəkil 132. Naxçıvan təpə I. Рис. 132. Нахчыван тепе I.
Fig. 132. Nakhchivan tepe I.

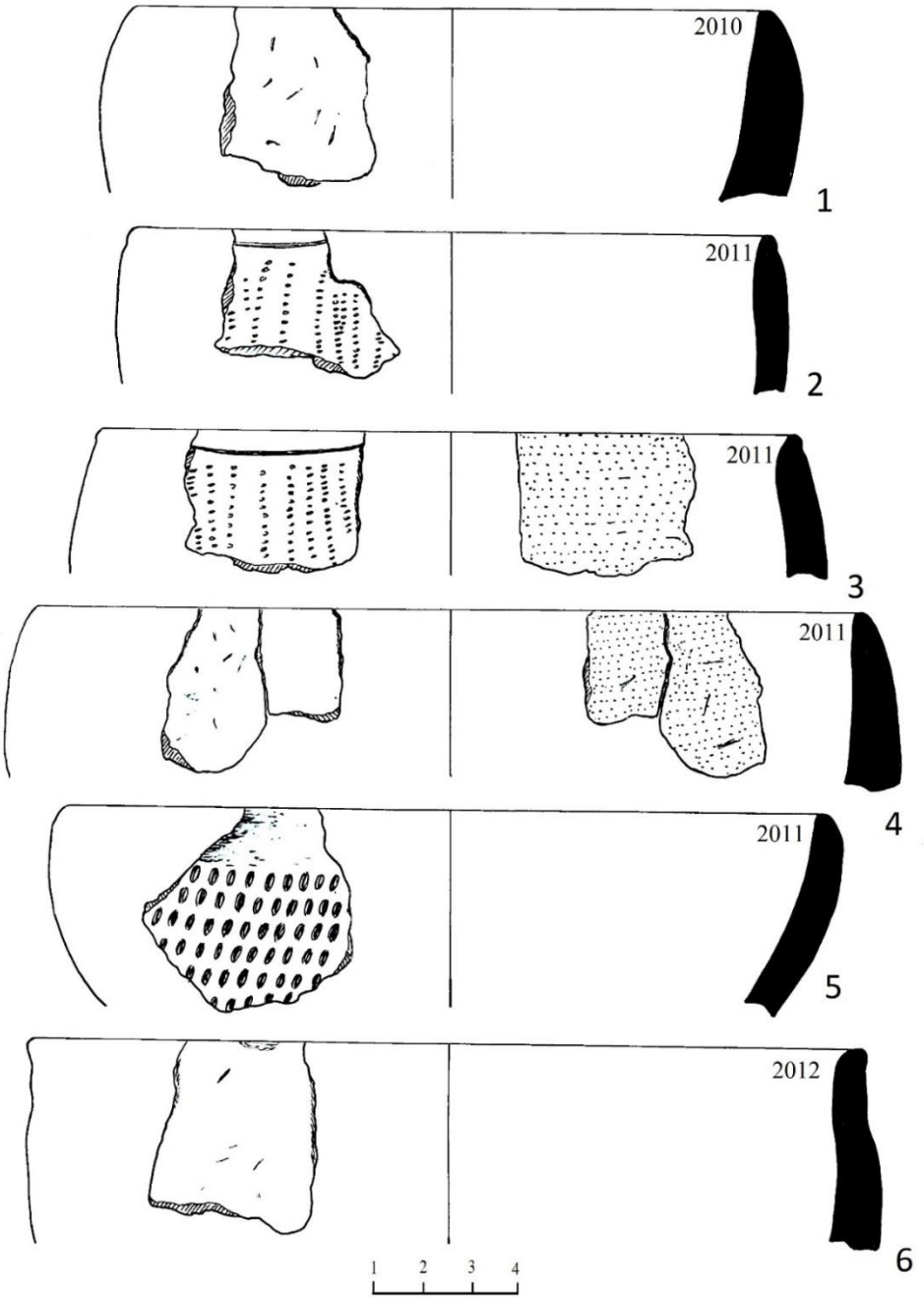

Şəkil 133. Naxçıvan təpə I. Рис. 133. Нахчыван тепе I.
Fig. 133. Nakhchivan tepe I.

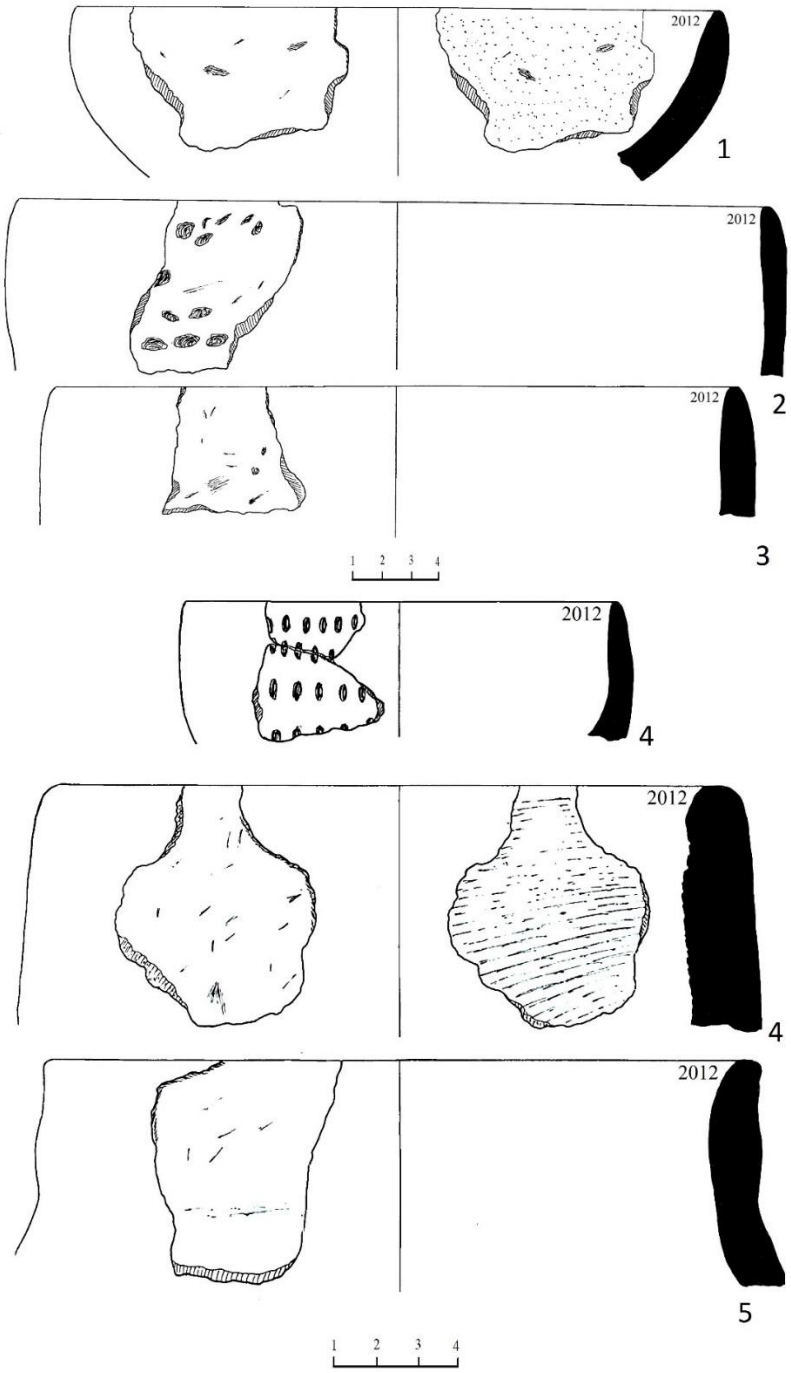

Şəkil 134. Naxçıvan təpə I. Рис. 134. Нахчыван тепе I.
Fig. 134. Nakhchivan tepe I.

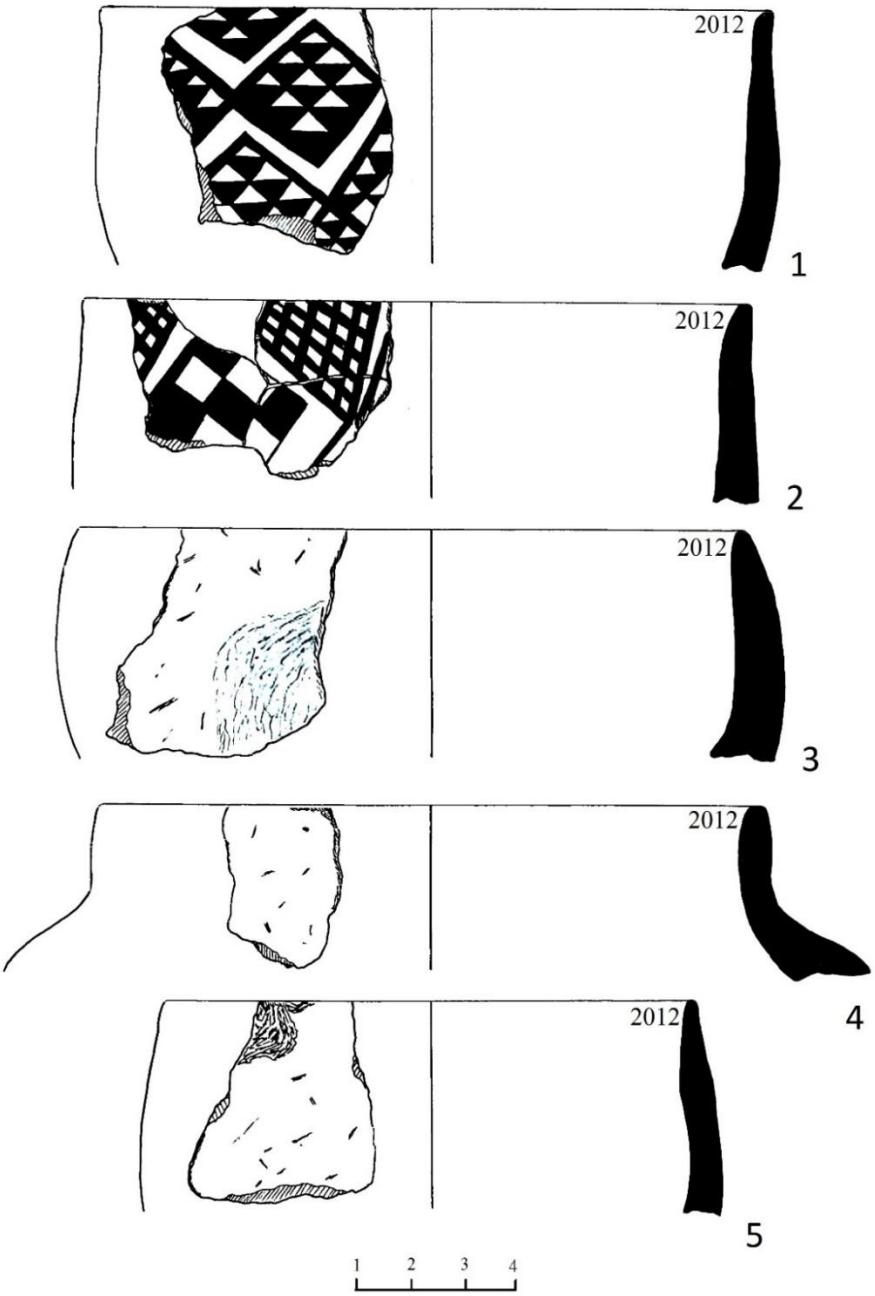

Şəkil 135. Naxçıvan təpə I. Рис. 135. Нахчыван тепе I.
Fig. 135. Nakhchivan tepe I.

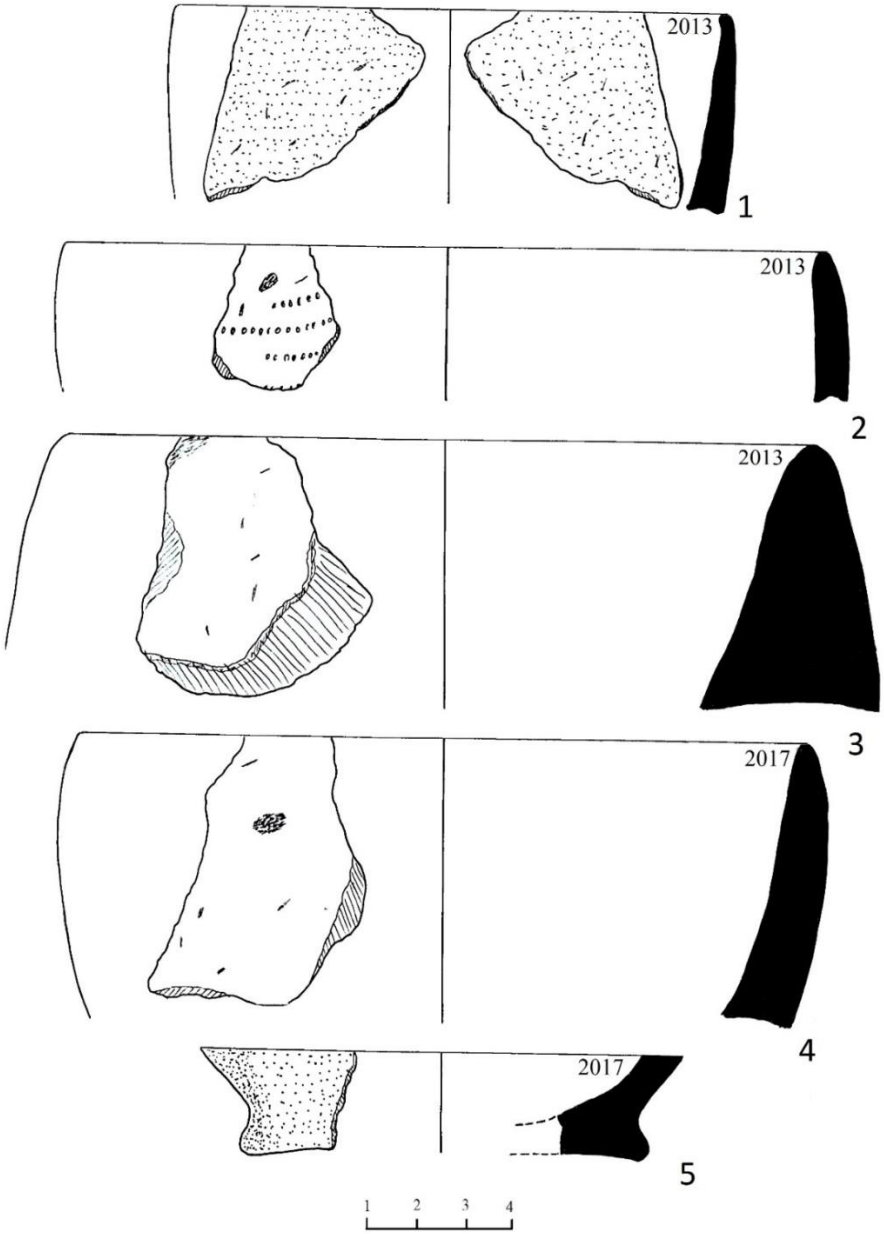

Şəkil 136. Naxçıvan təpə I. Рис. 136. Нахчыван тепе I.
Fig. 136. Nakhchivan tepe I.

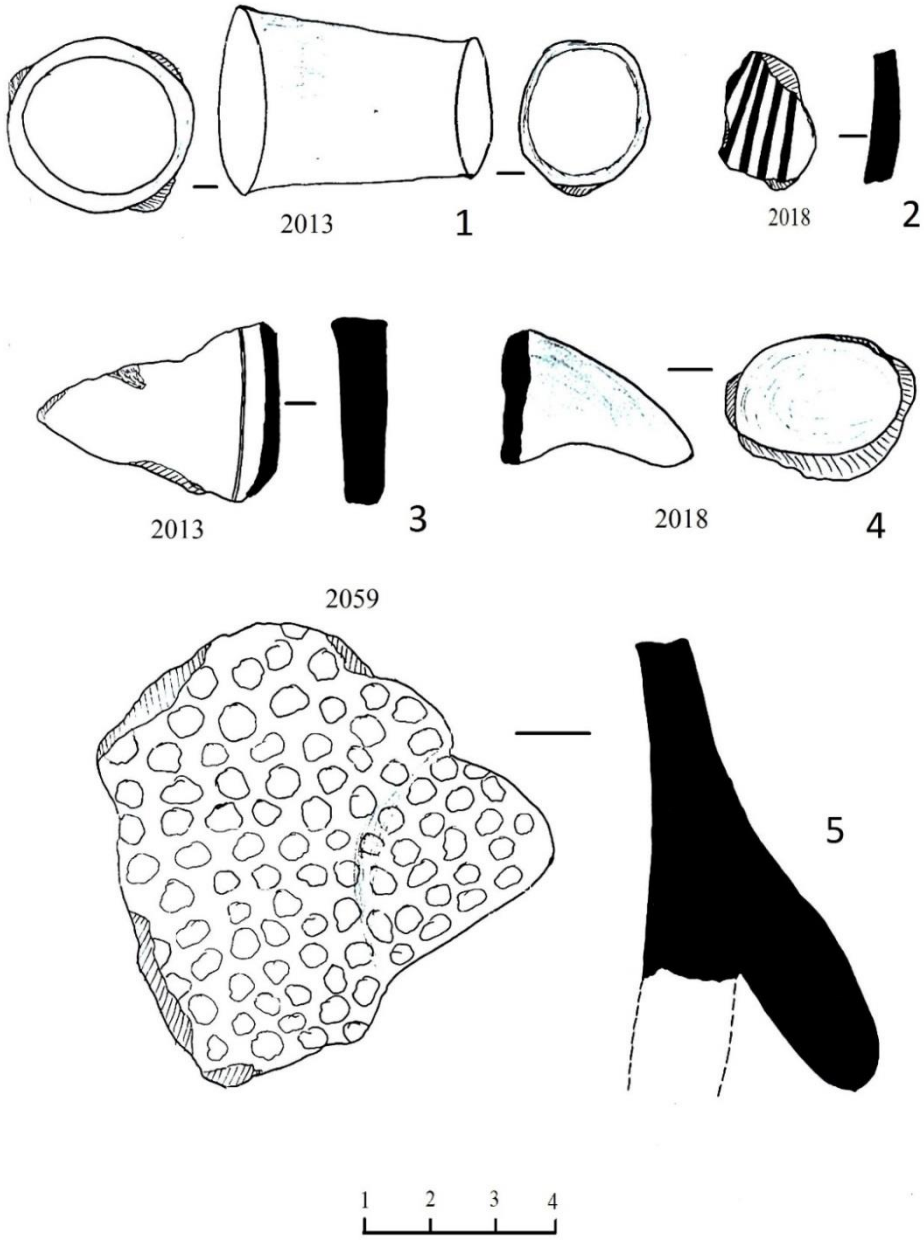

Şəkil 137. Naxçıvan təpə I. Рис. 137. Нахчыван тепе I.
Fig. 137. Nakhchivan tepe I.

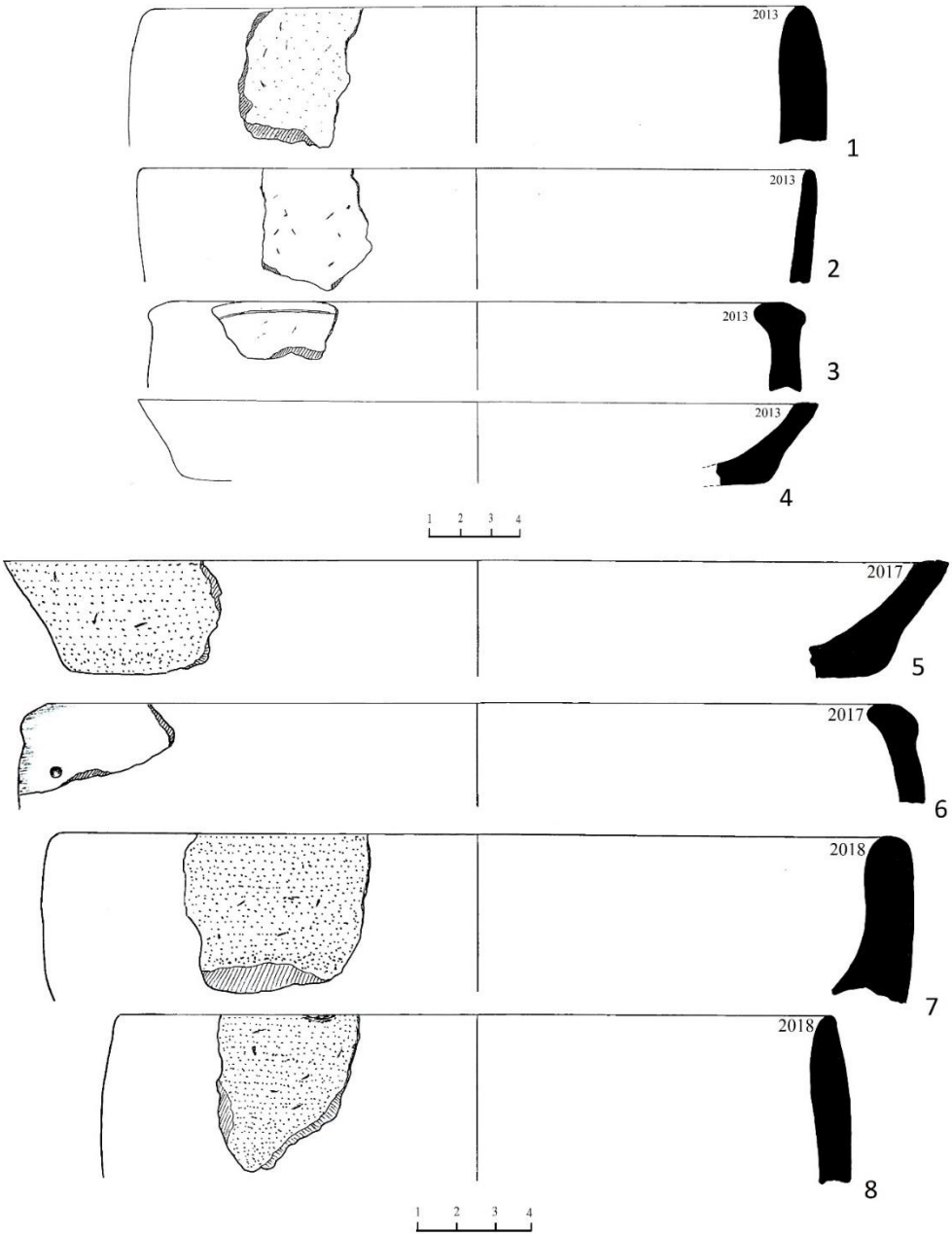

Şəkil 138. Naxçıvan təpə I. Рис. 138. Нахчыван тепе I.
Fig. 138. Nakhchivan tepe I.

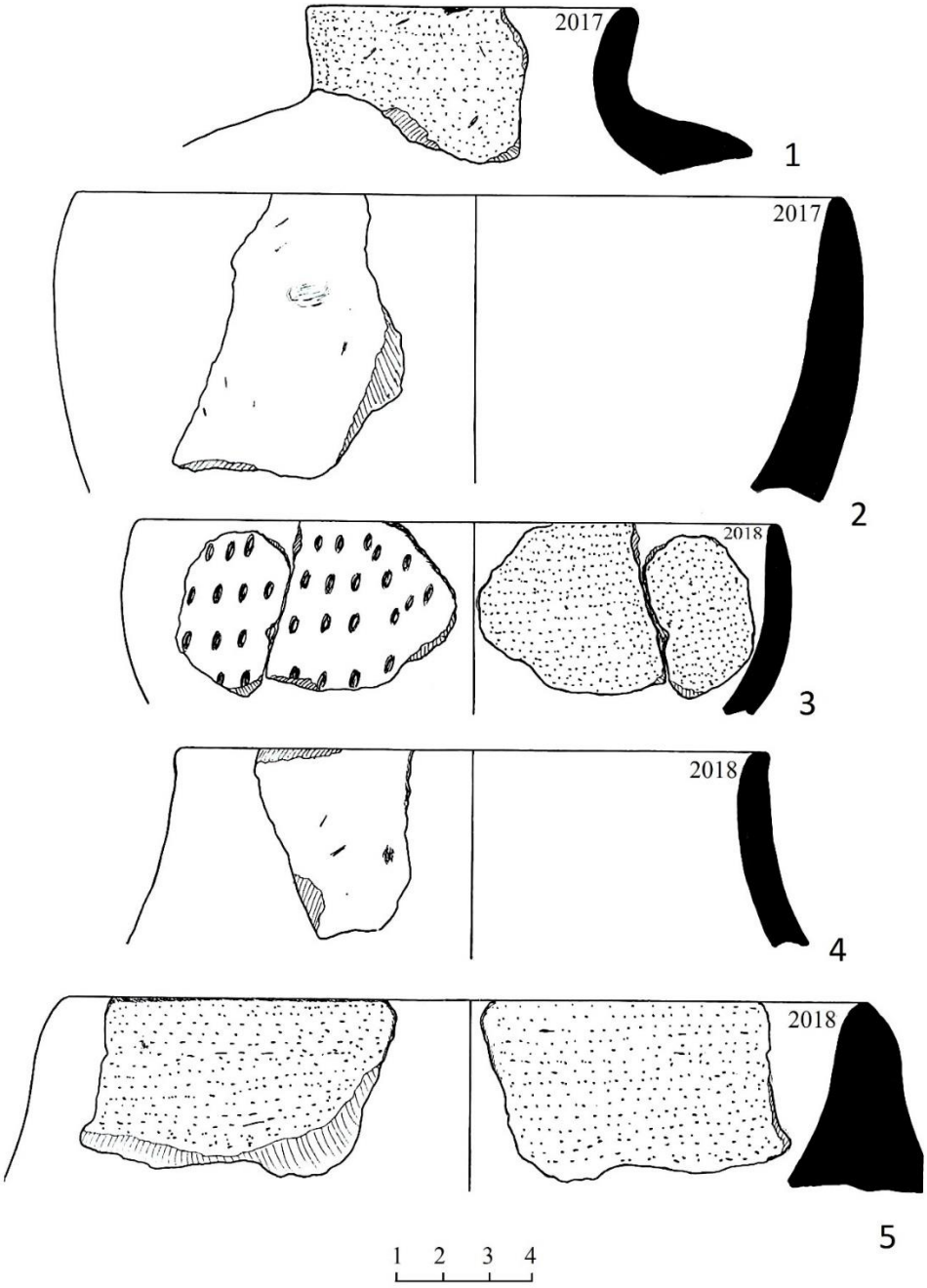

Şəkil 139. Naxçıvan təpə I. Рис. 139. Нахчыван тепе I.
Fig. 139. Nakhchivan tepe I.

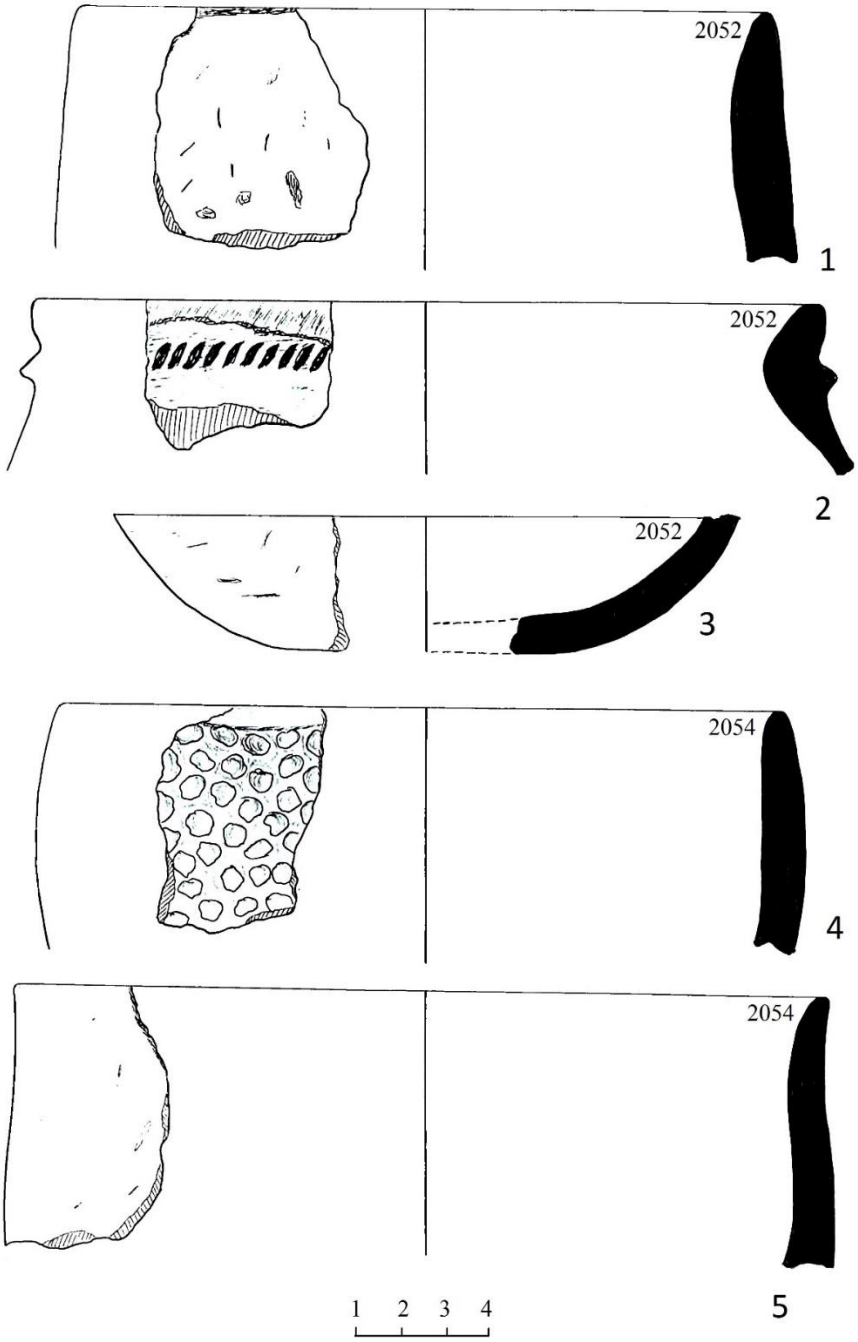

Şəkil 140. Naxçıvan təpə I. Рис. 140. Нахчыван тепе I.
Fig. 140. Nakhchivan tepe I.

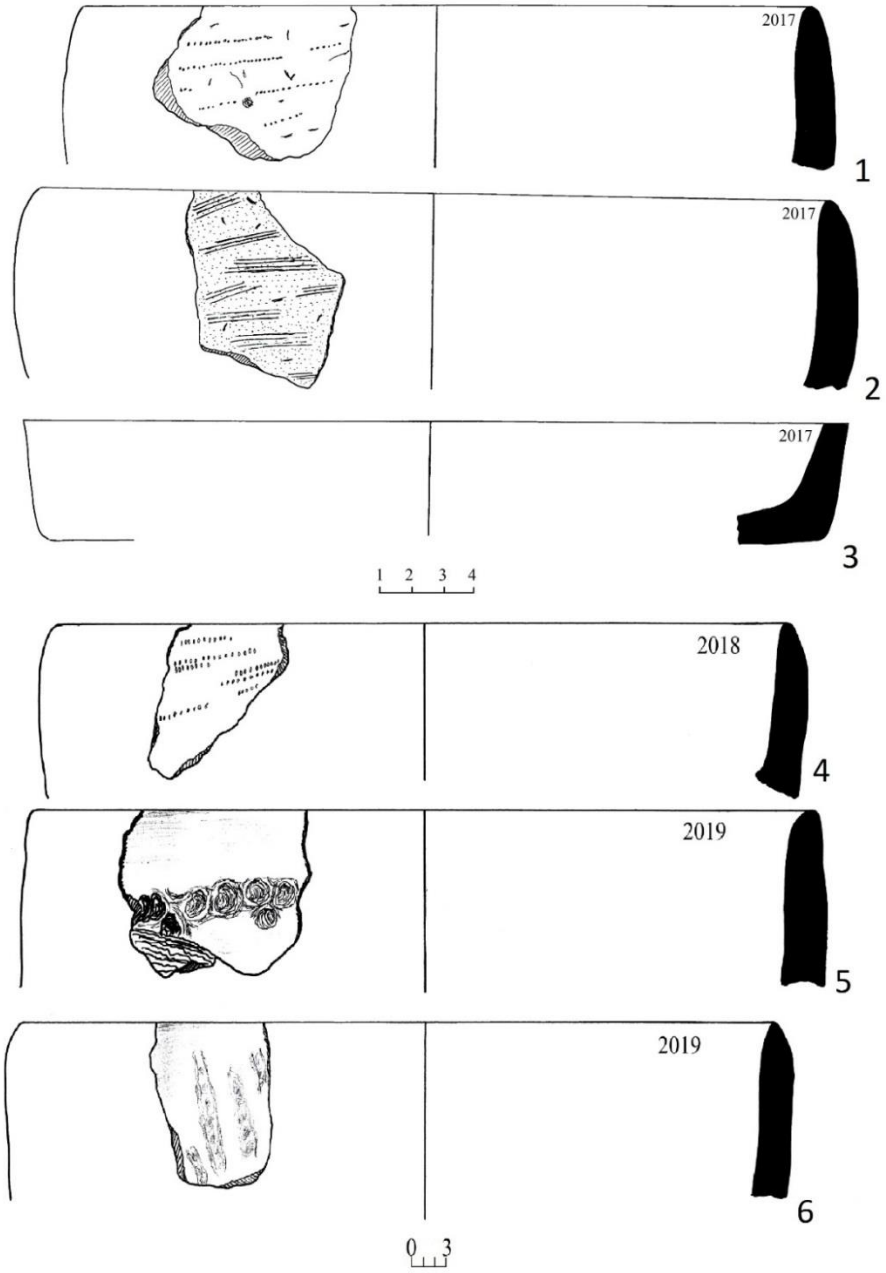

Şəkil 141. Naxçıvan təpə I. Рис. 141. Нахчыван тепе I.
Fig. 141. Nakhchivan tepe I.

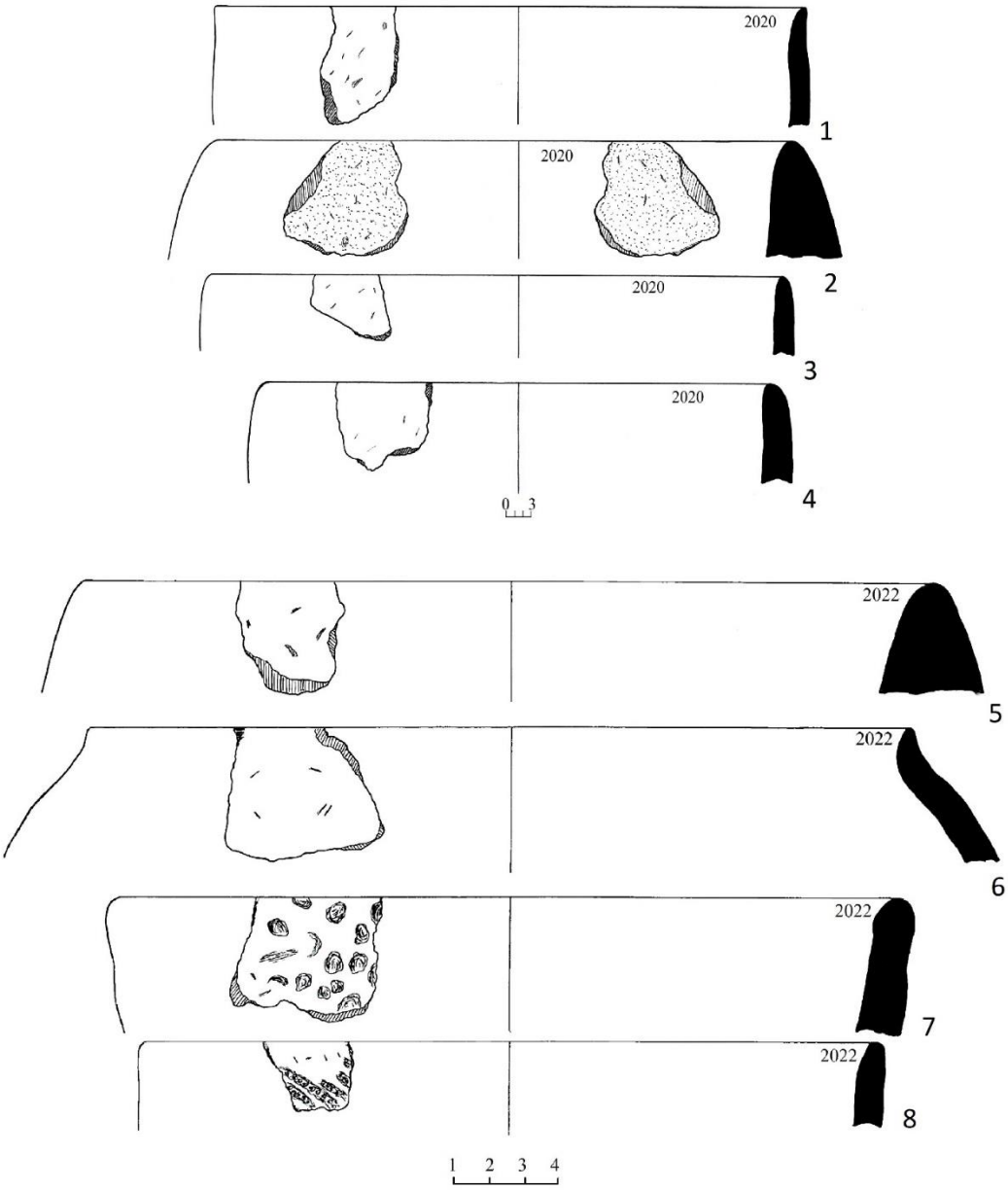

Şəkil 142. Naxçıvan təpə I. Рис. 142. Нахчыван тепе I.
Fig. 142. Nakhchivan tepe I.

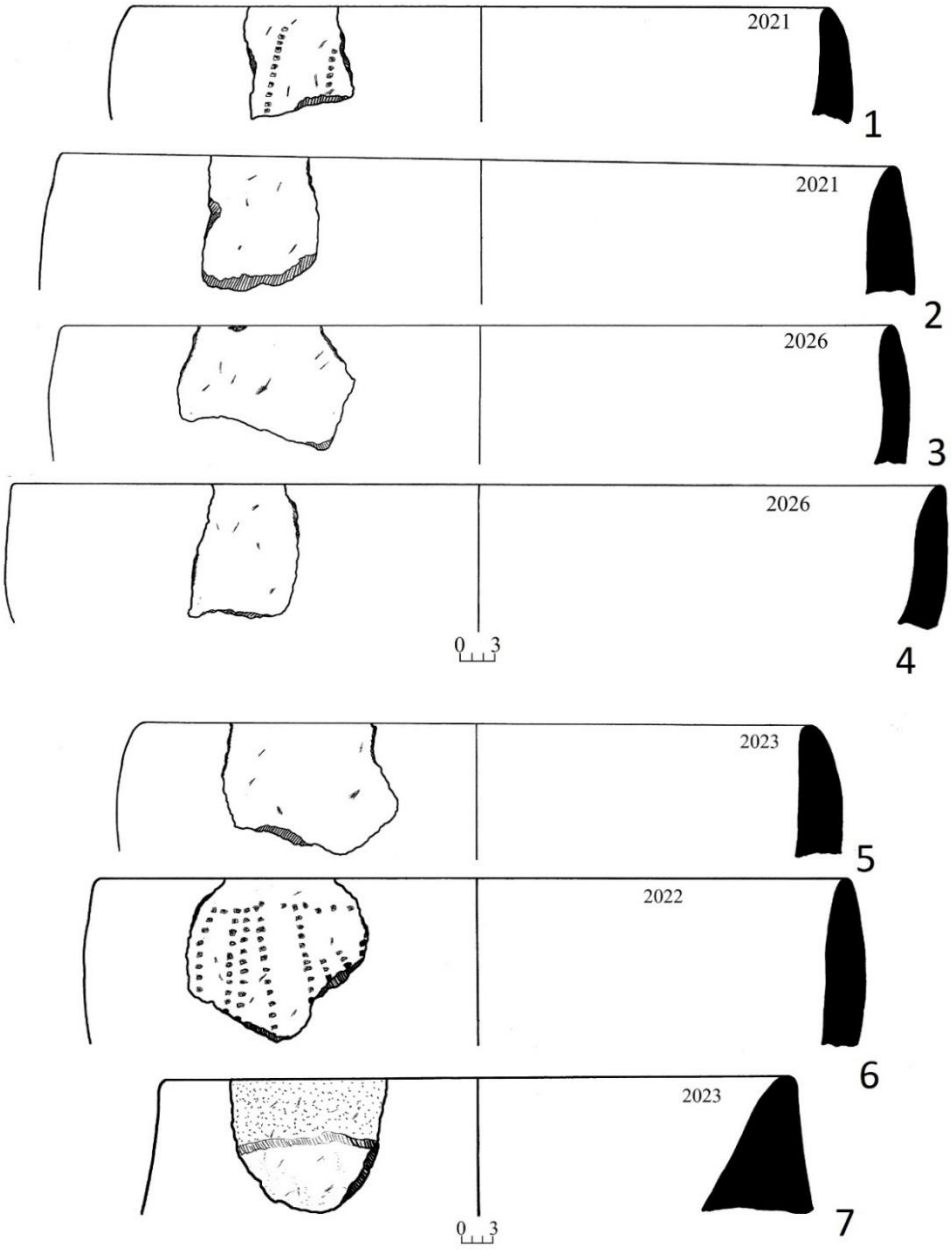

Şəkil 143. Naxçıvan təpə I. Рис. 143. Нахчыван тепе I.
Fig. 143. Nakhchivan tepe I.

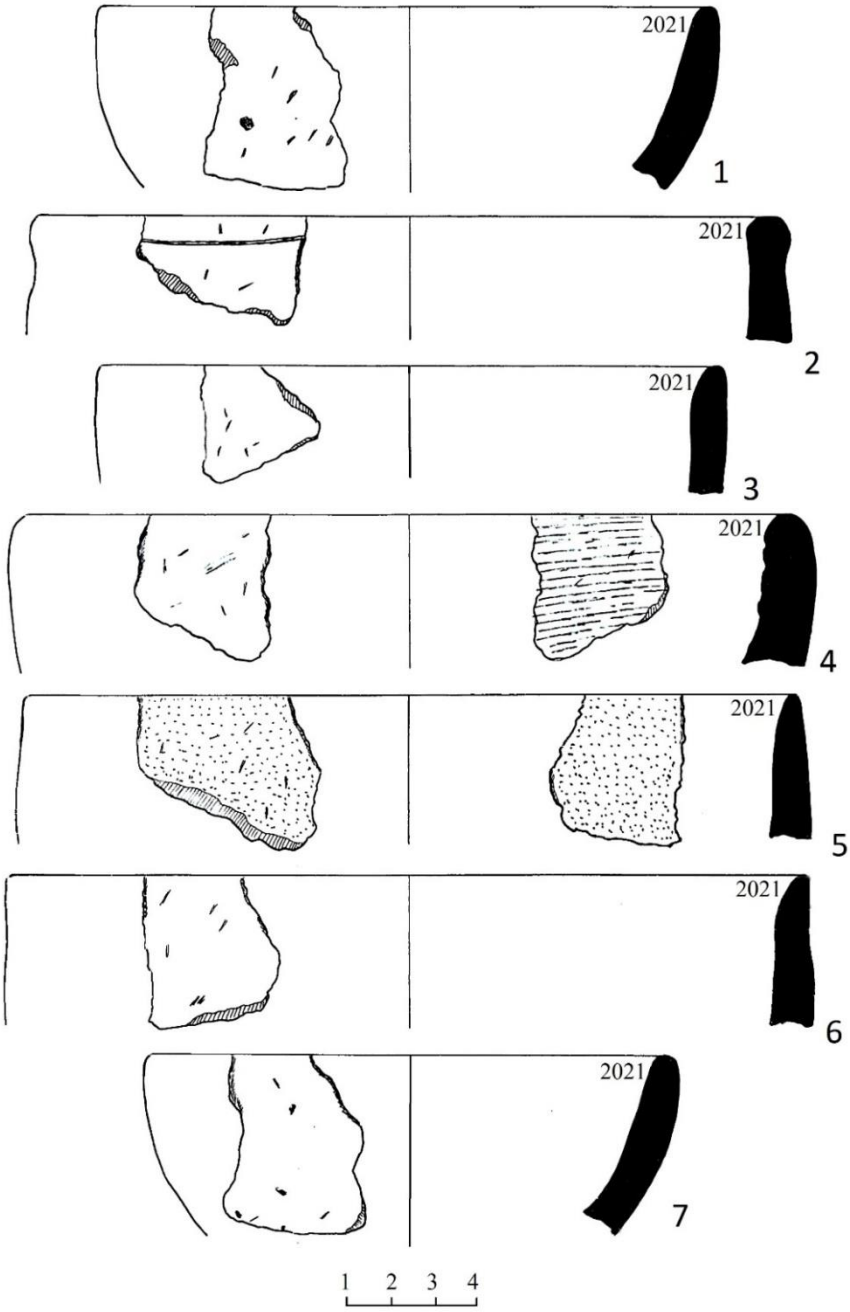

Şəkil 144. Naxçıvan təpə I. Рис. 144. Нахчыван тепе I.
Fig. 144. Nakhchivan tepe I.

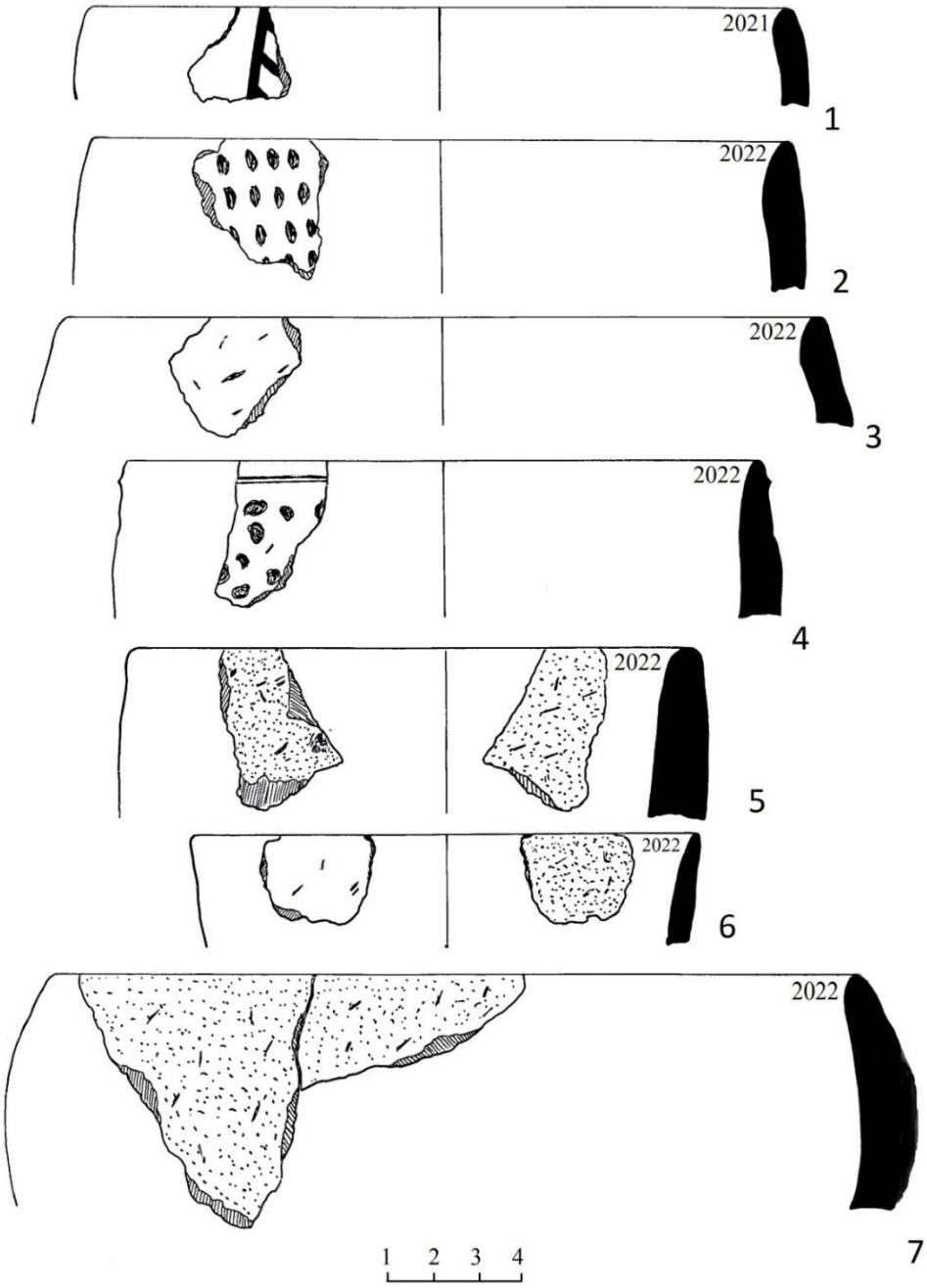

Şəkil 145. Naxçıvan təpə I. Рис. 145. Нахчыван тепе I.
Fig. 145. Nakhchivan tepe I.

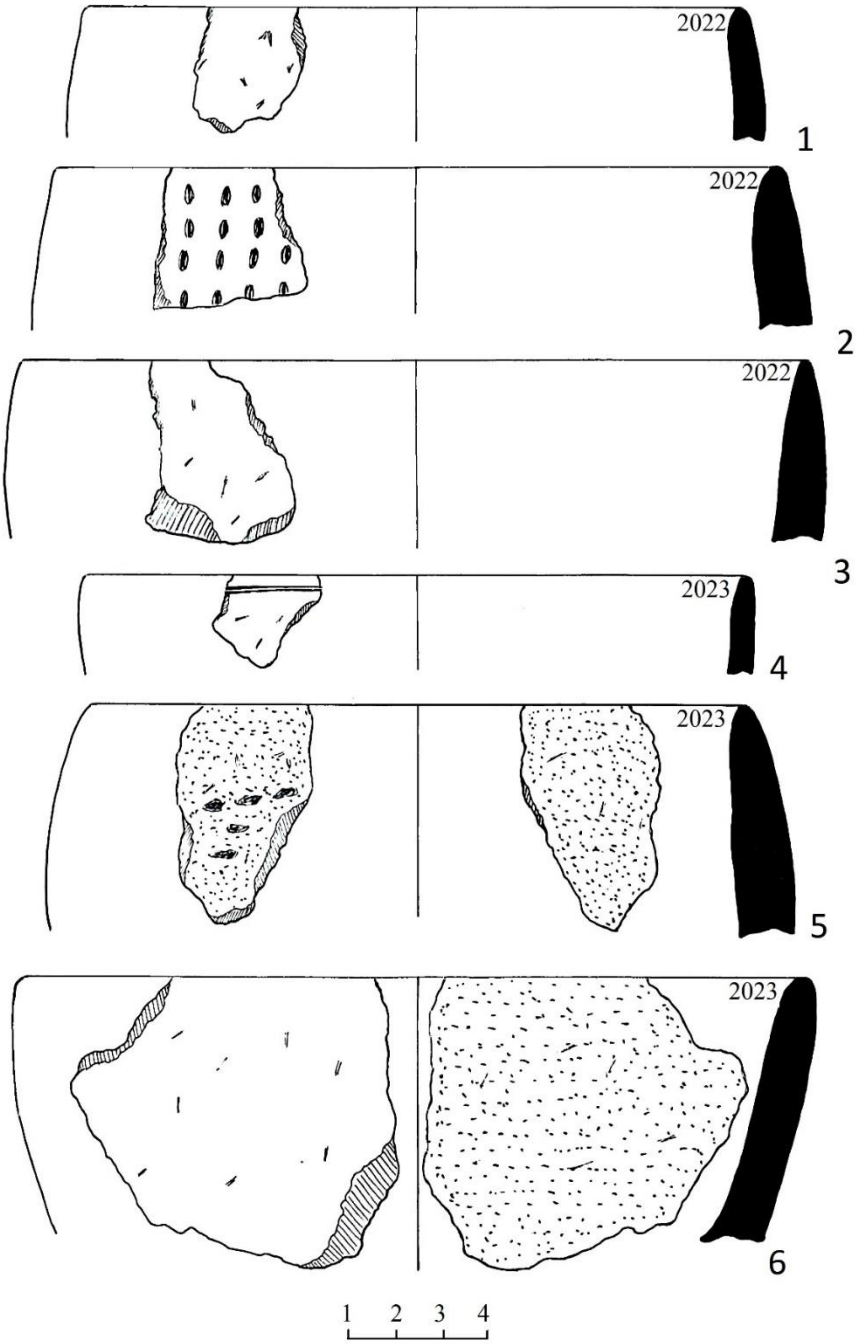

Şəkil 146. Naxçıvan təpə I. Рис. 146. Нахчыван тепе I.
Fig. 146. Nakhchivan tepe I.

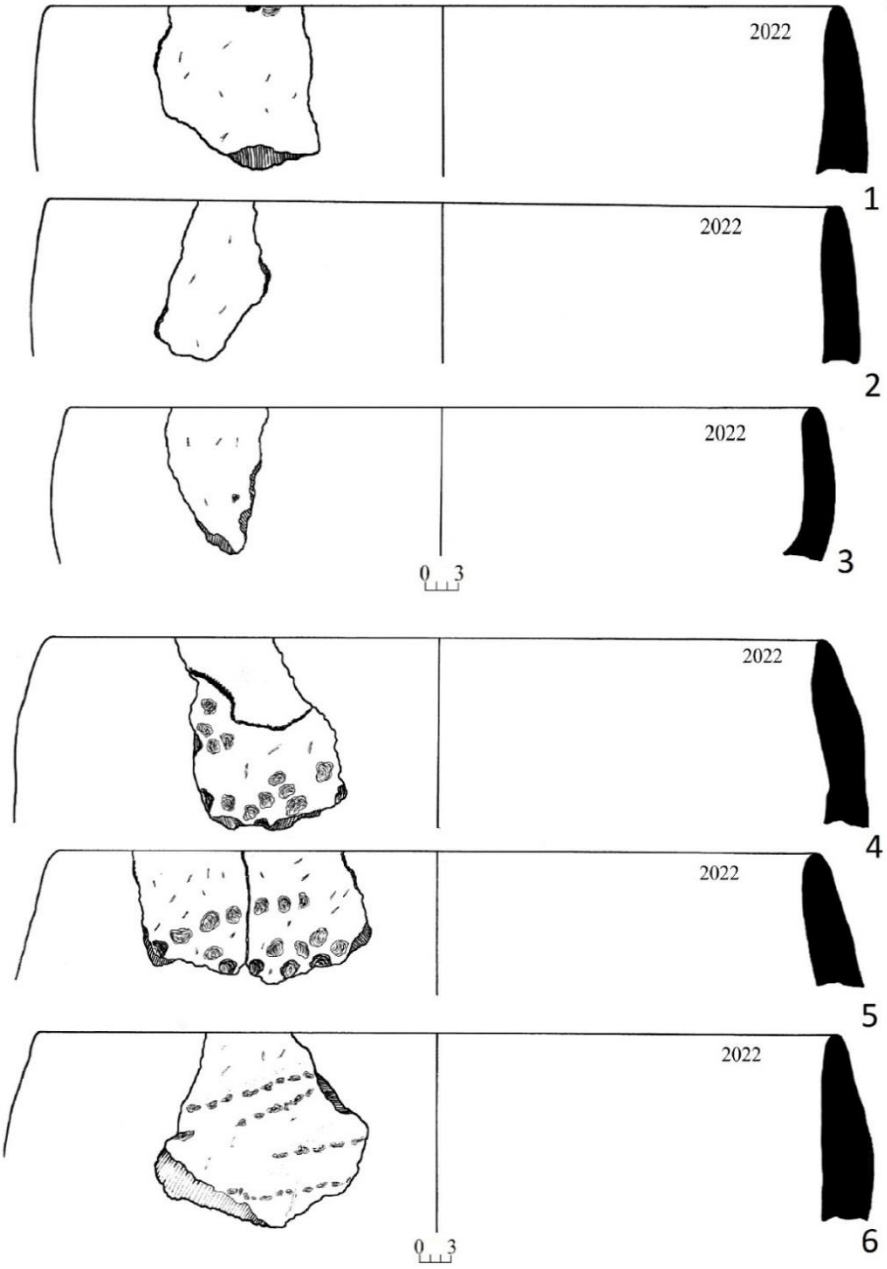

Şəkil 147. Naxçıvan təpə I. Рис. 147. Нахчыван тепе I.
Fig. 147. Nakhchivan tepe I.

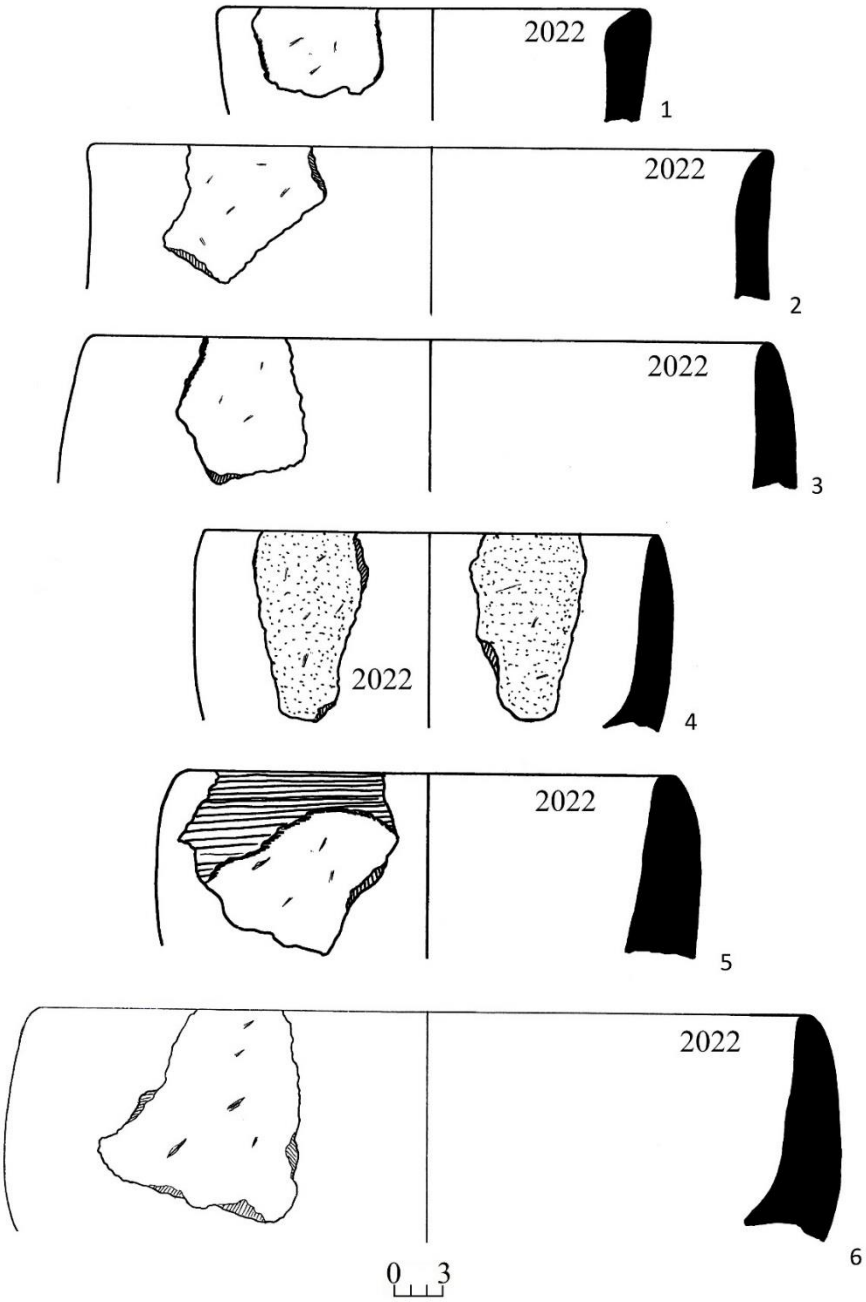

Şəkil 148. Naxçıvan təpə I. Рис. 148. Нахчыван тепе I.
Fig. 148. Nakhchivan tepe I.

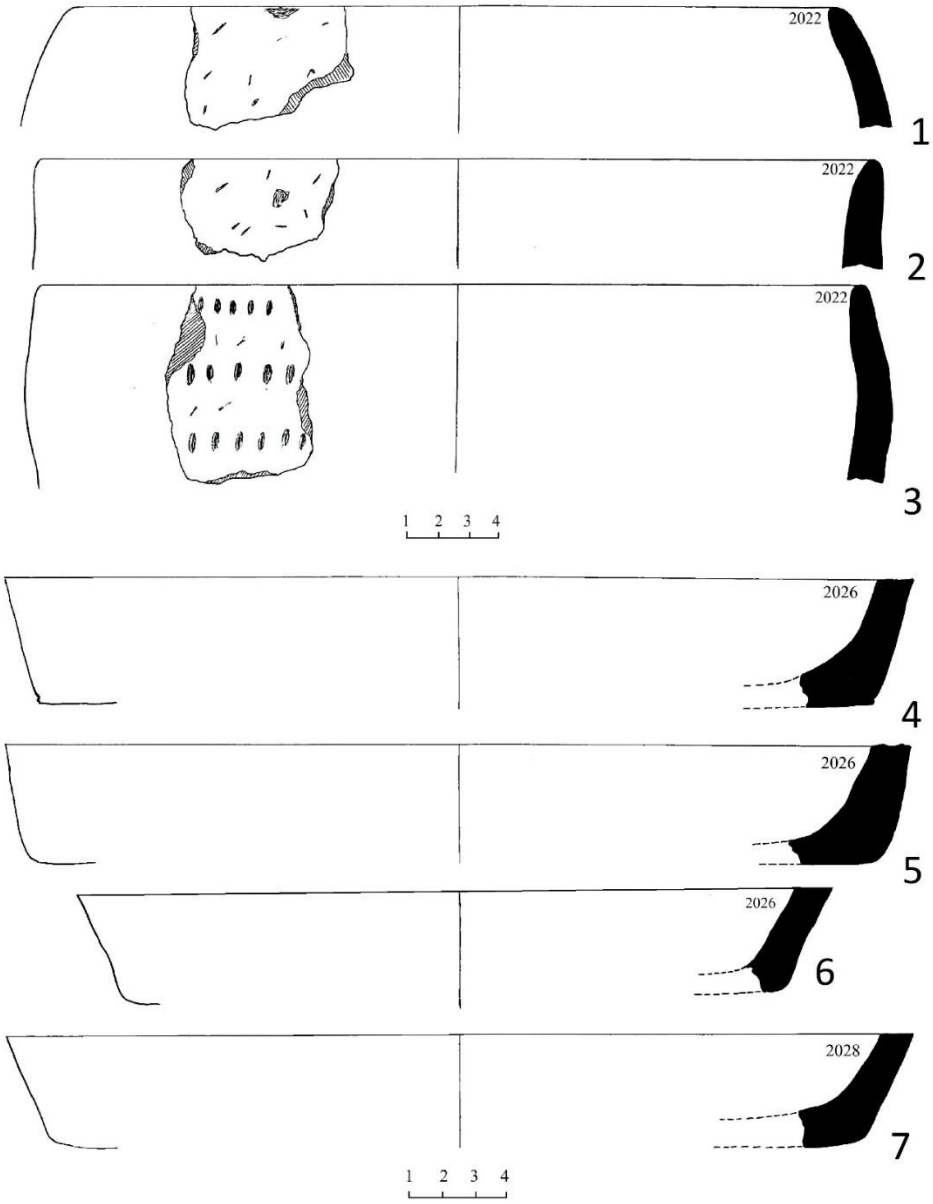

Şəkil 149. Naxçıvan təpə I. Рис. 149. Нахчыван тепе I.
Fig. 149. Nakhchivan tepe I.

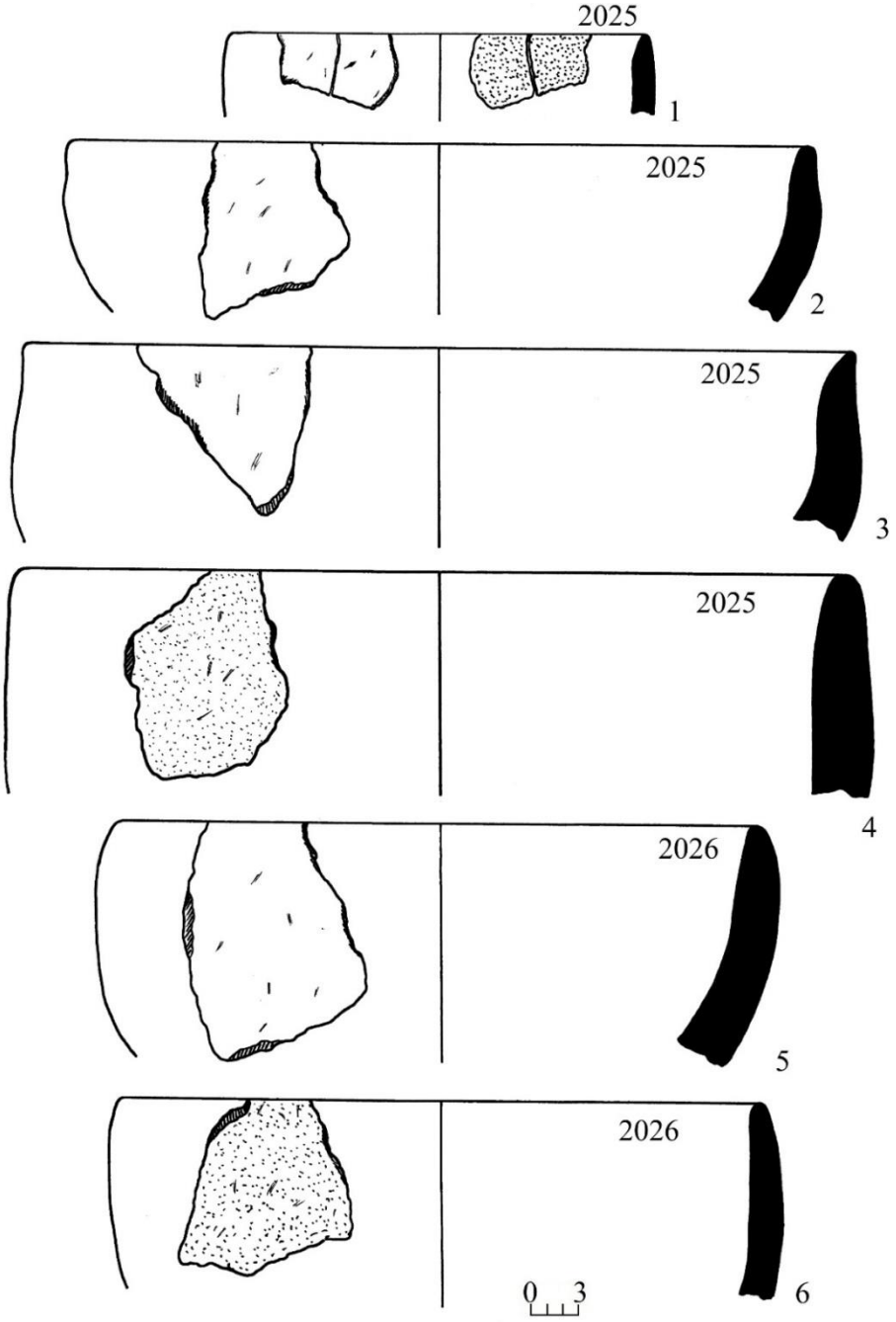

Şəkil 150. Naxçıvan təpə I. Рис. 150. Нахчыван тепе I.
Fig. 150. Nakhchivan tepe I.

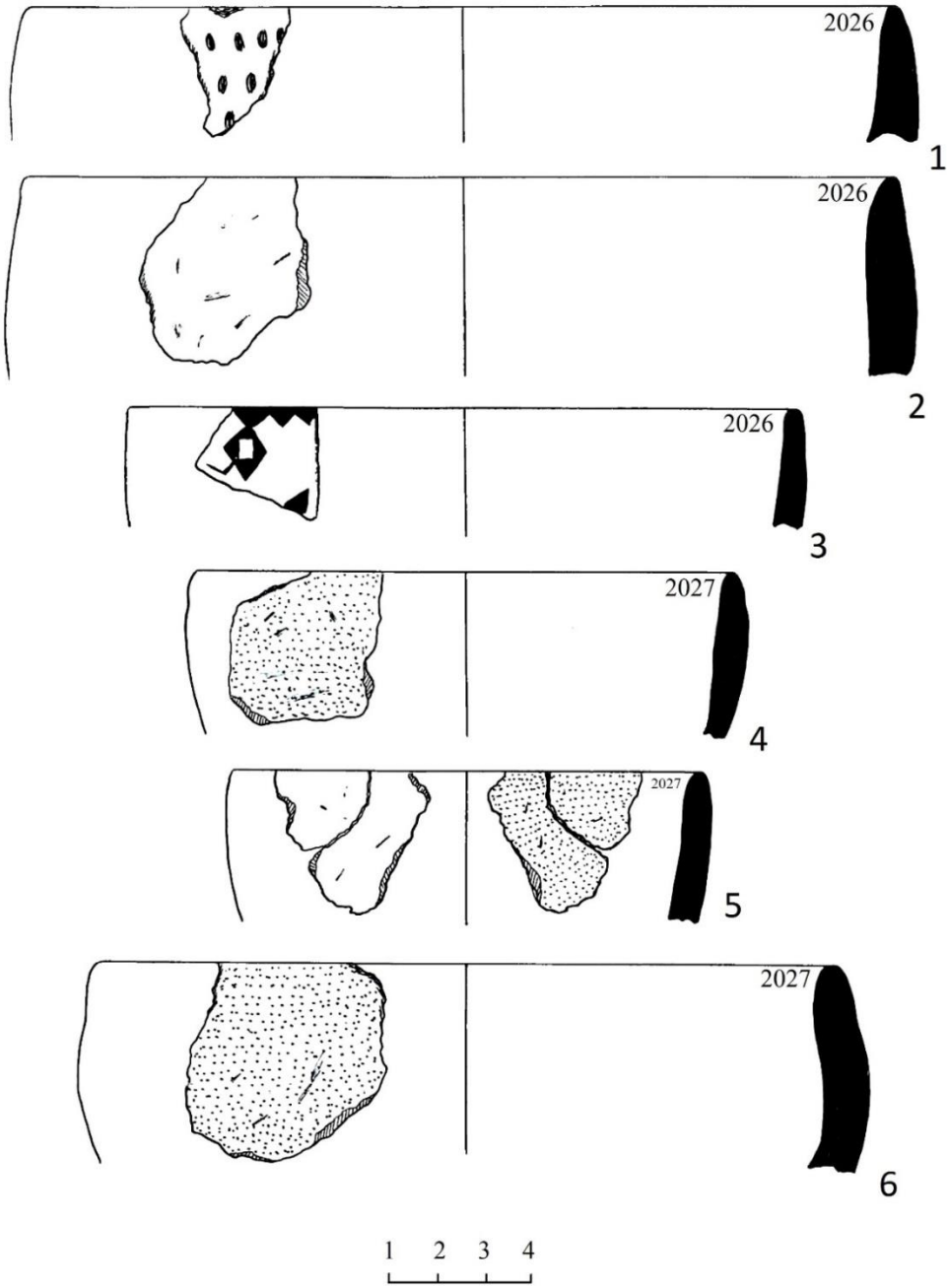

Şəkil 151. Naxçıvan təpə I. Рис. 151. Нахчыван тепе I.
Fig. 151. Nakhchivan tepe I.

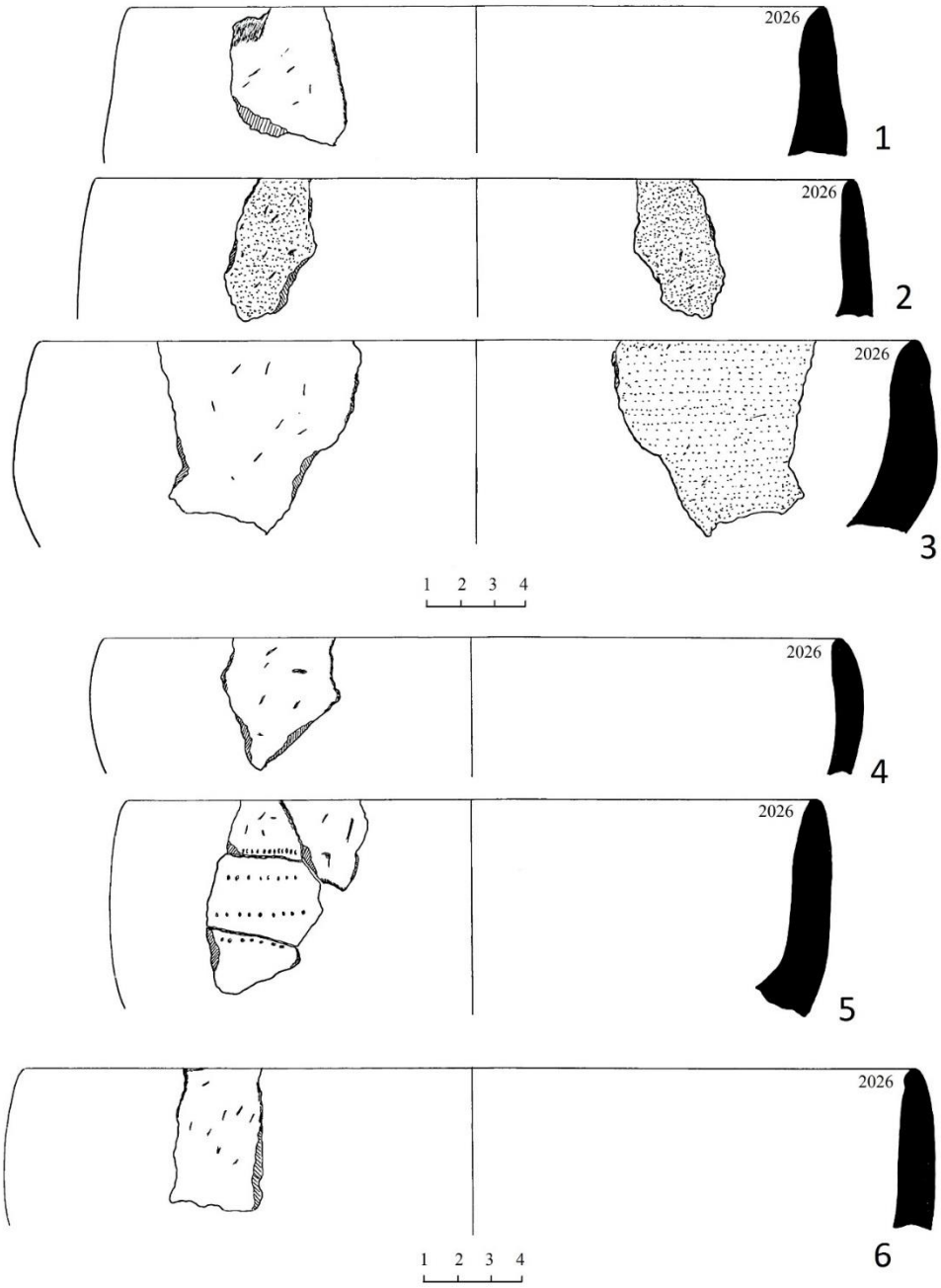

Şəkil 152. Naxçıvan təpə I. Рис. 152. Нахчыван тепе I.
Fig. 152. Nakhchivan tepe I.

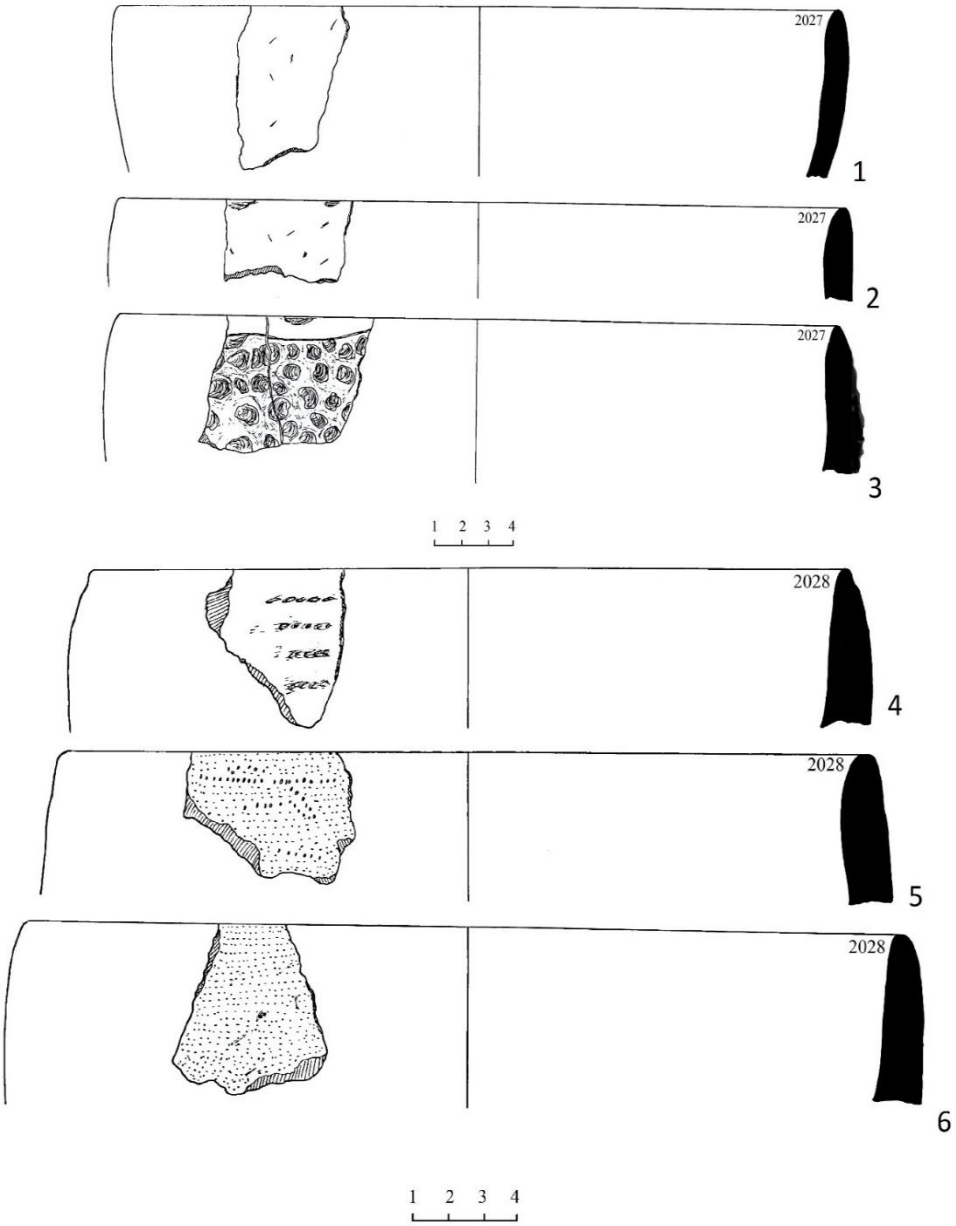

Şəkil 153. Naxçıvan təpə I. Рис. 153. Нахчыван тепе I.
Fig. 153. Nakhchivan tepe I.

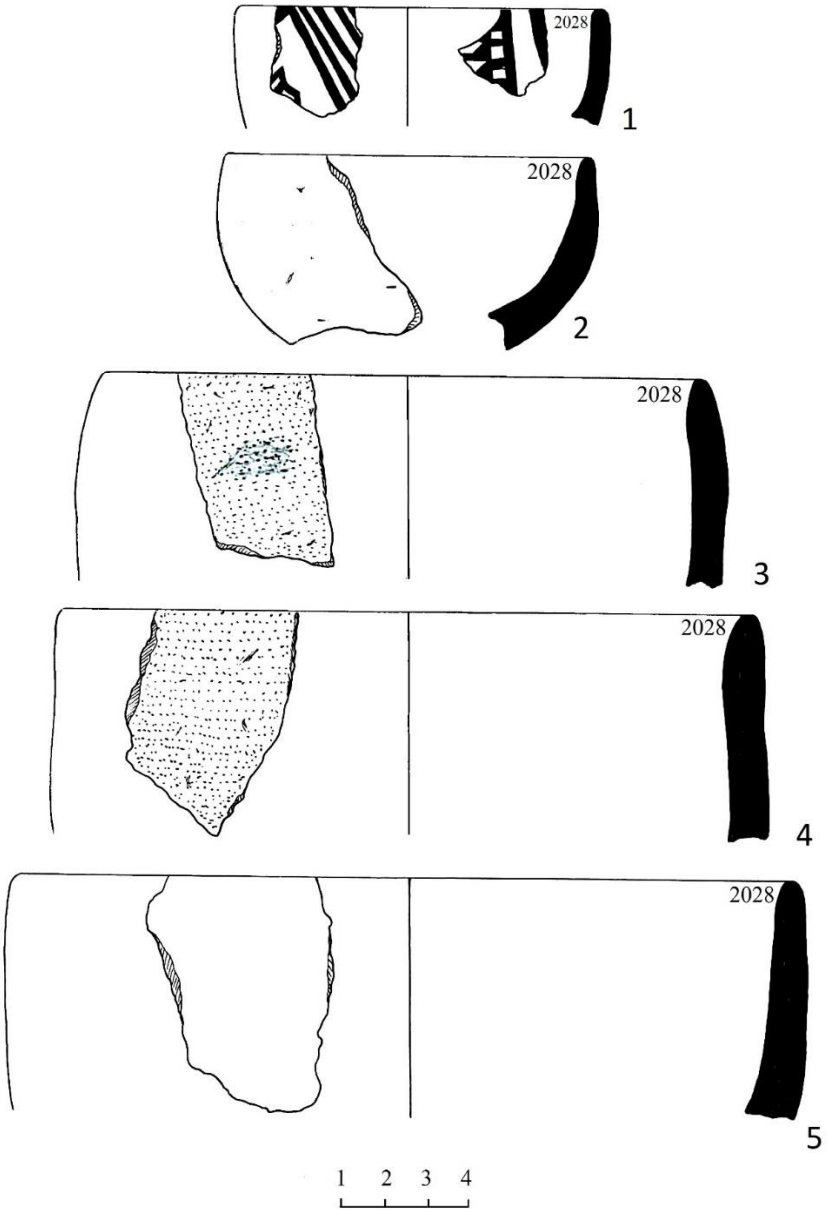

Şəkil 154. Naxçıvan təpə I. Рис. 154. Нахчыван тепе I.
Fig. 154. Nakhchivan tepe I.

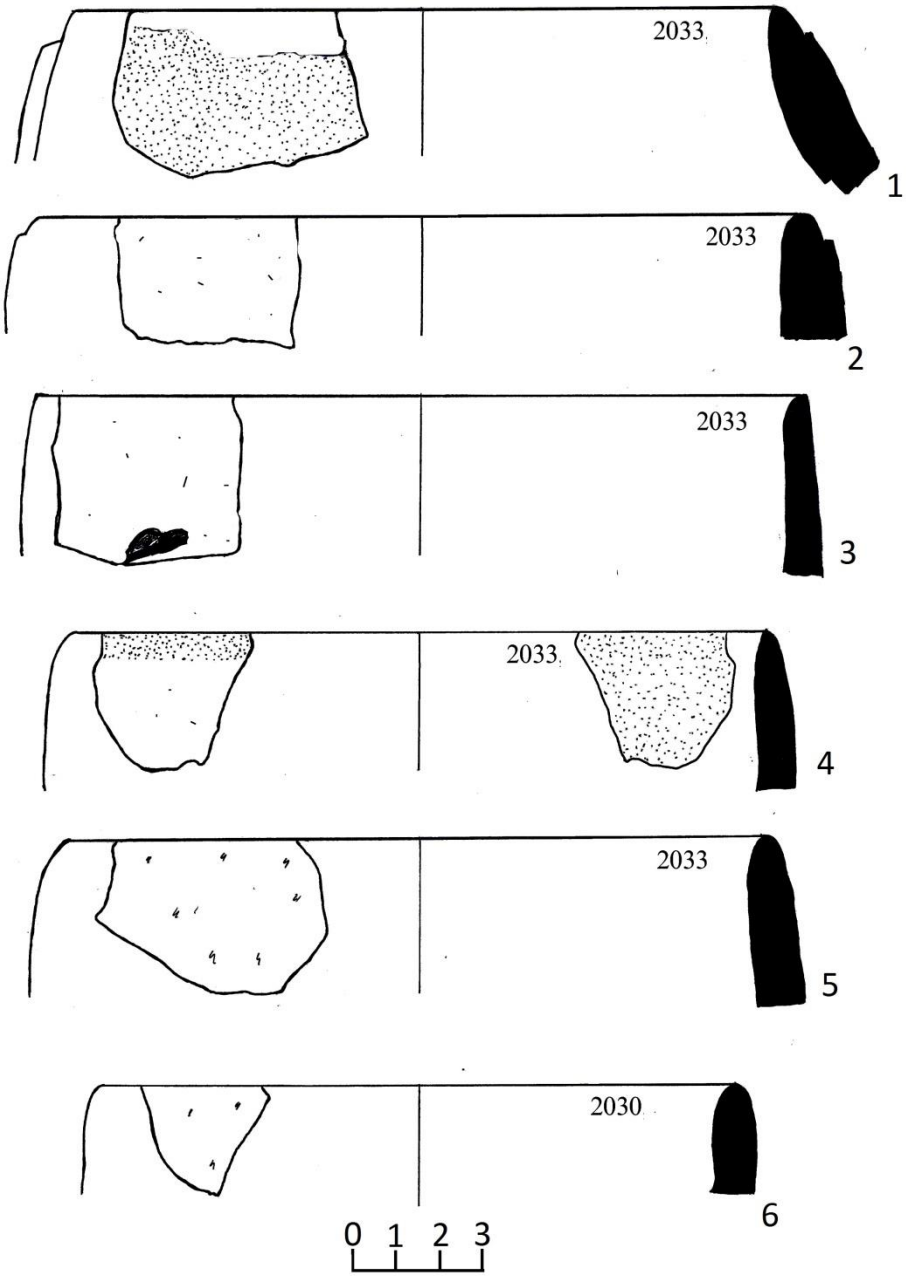

Şəkil 155. Naxçıvan təpə I. Рис. 155. Нахчыван тепе I.
Fig. 155. Nakhchivan tepe I.

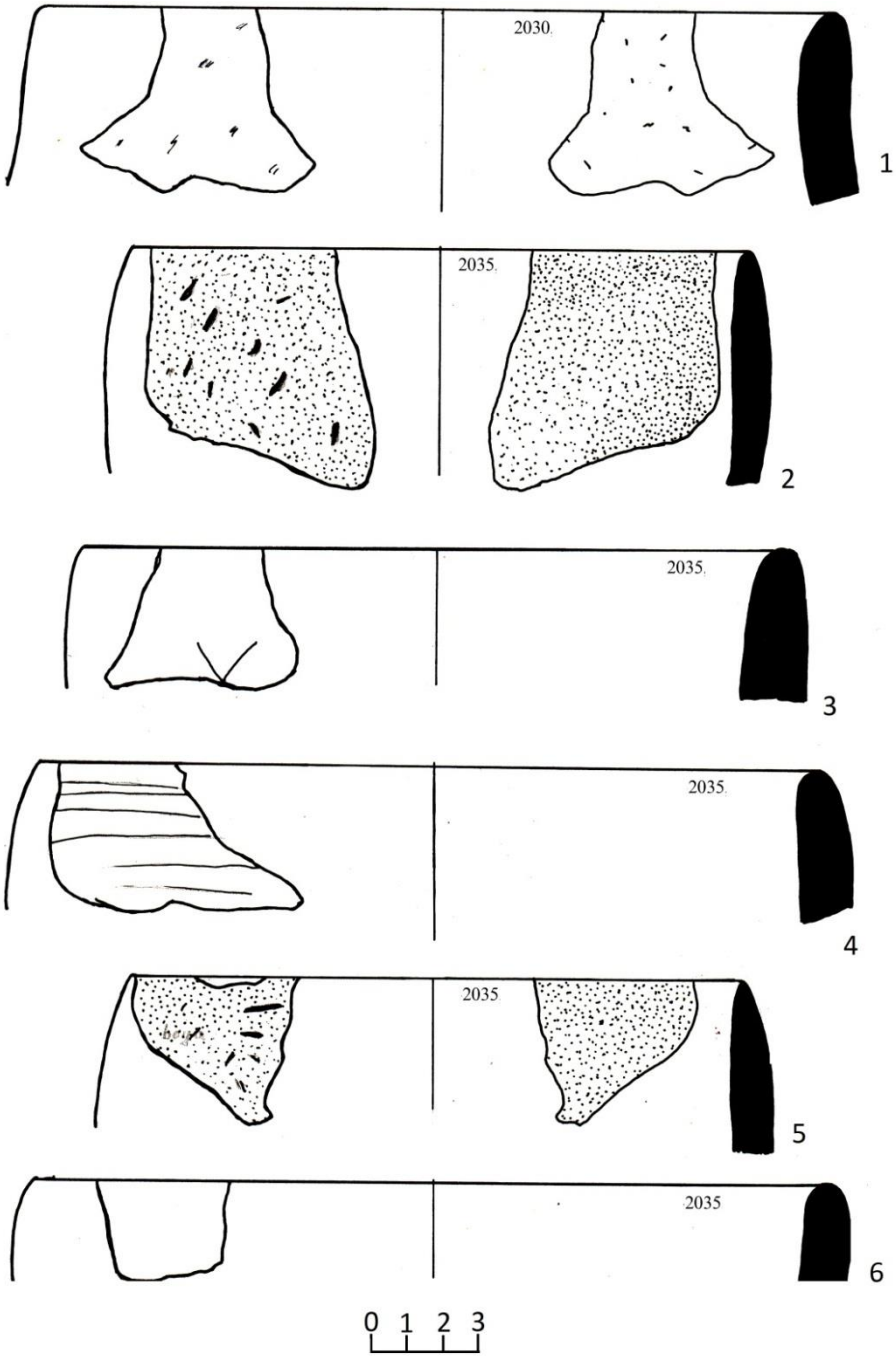

Şəkil 156. Naxçıvan təpə I. Рис. 156. Нахчыван тепе I.
Fig. 156. Nakhchivan tepe I.

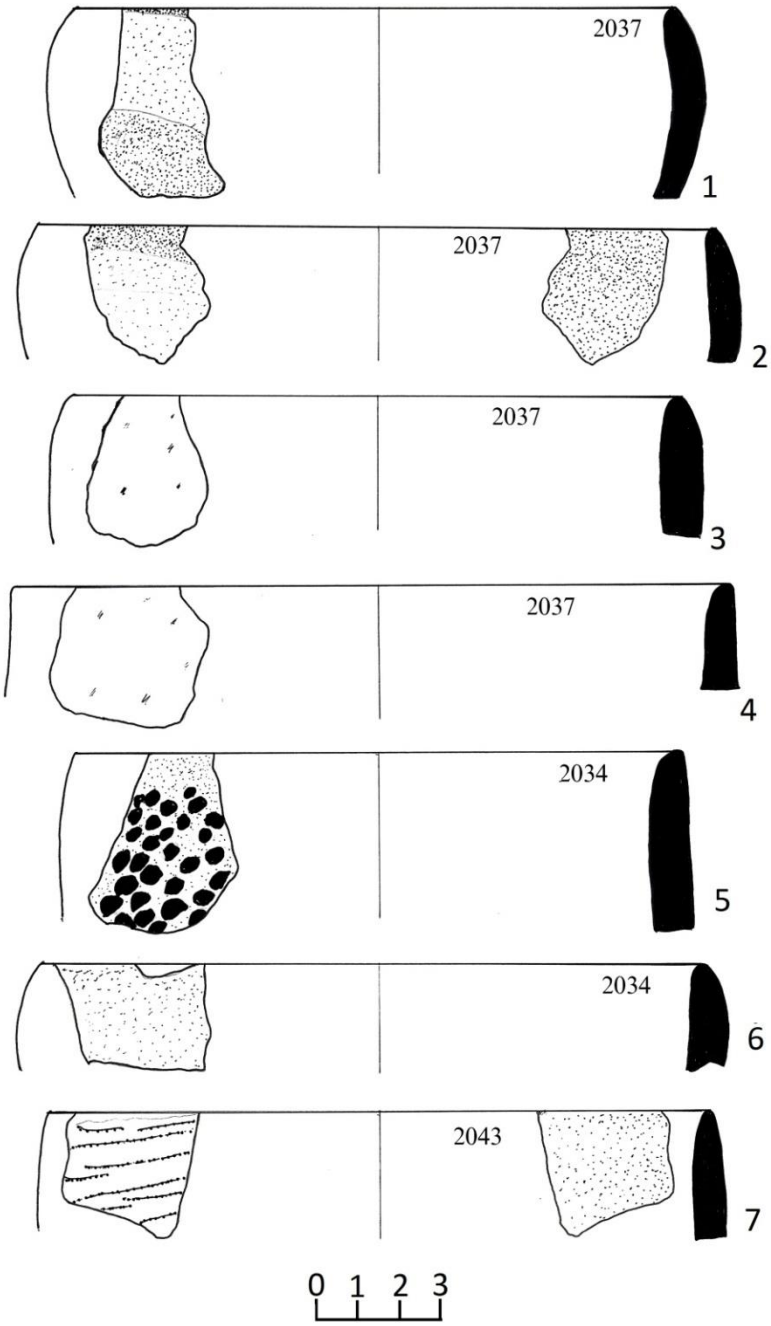

Şəkil 157. Naxçıvan təpə I. Рис. 157. Нахчыван тепе I.
Fig. 157. Nakhchivan tepe I.

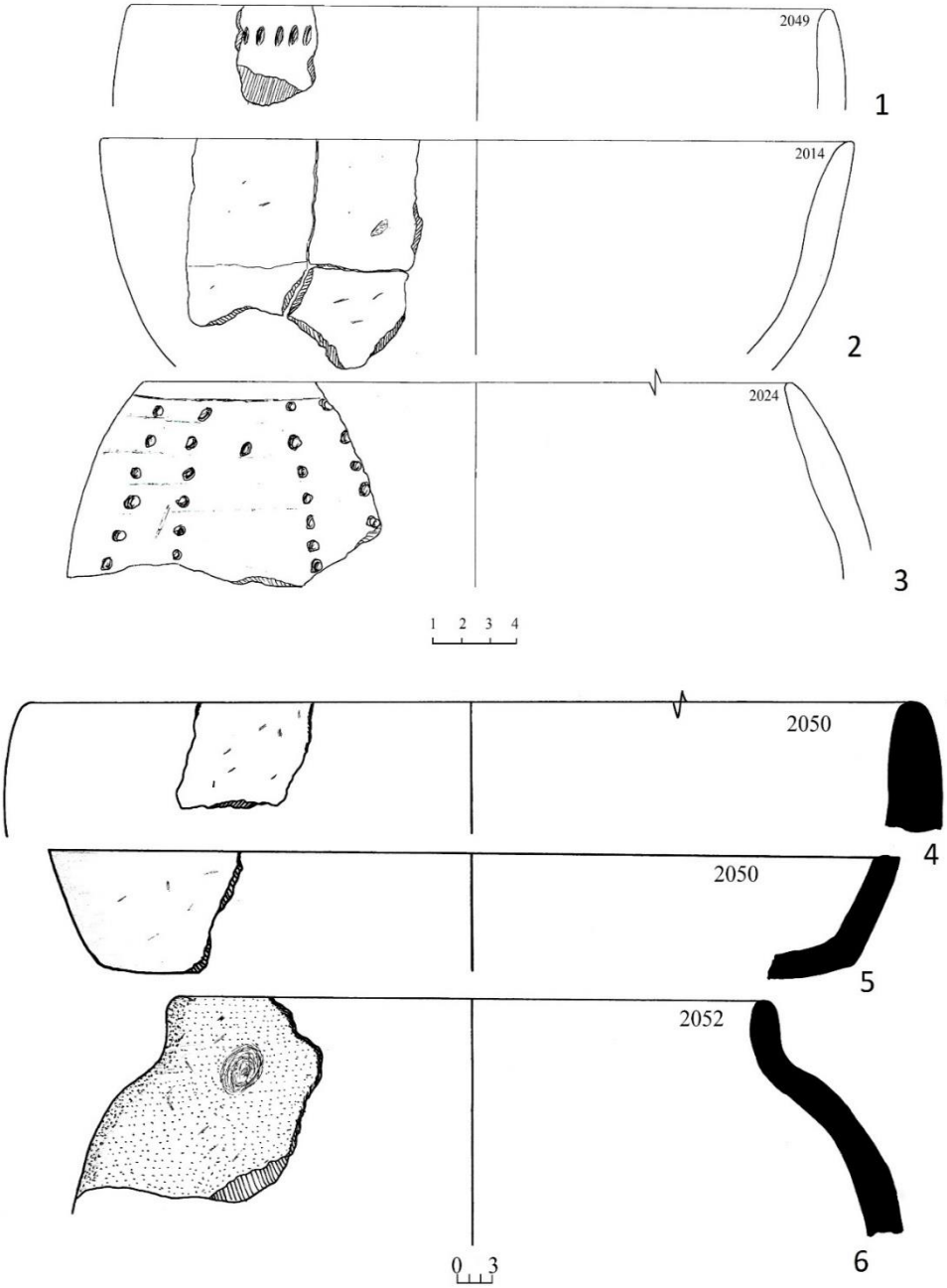

Şəkil 158. Naxçıvan təpə I. Рис. 158. Нахчыван тепе I.
Fig. 158. Nakhchivan tepe I.

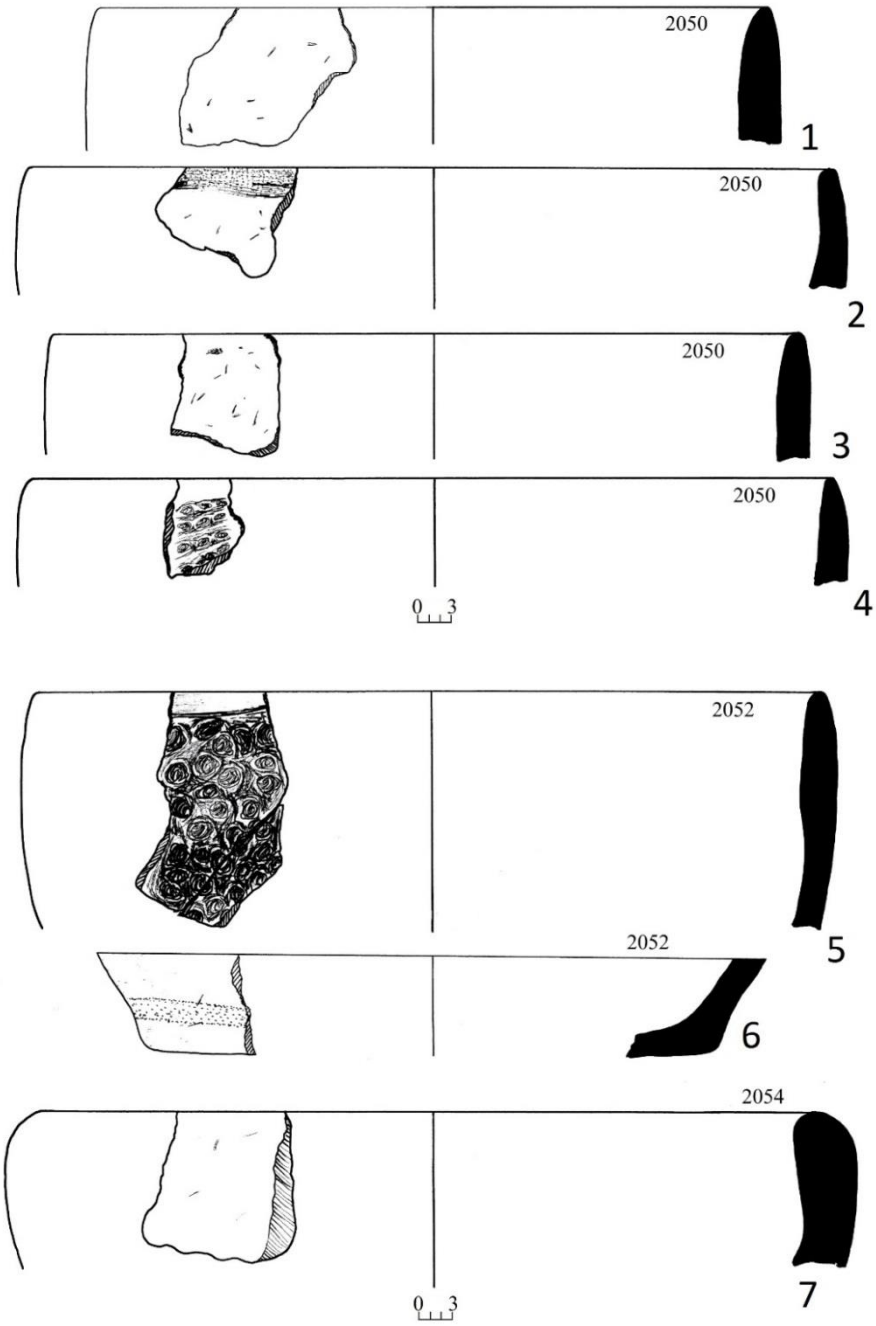

Şəkil 159. Naxçıvan təpə I. Рис. 159. Нахчыван тепе I.
Fig. 159. Nakhchivan tepe I.

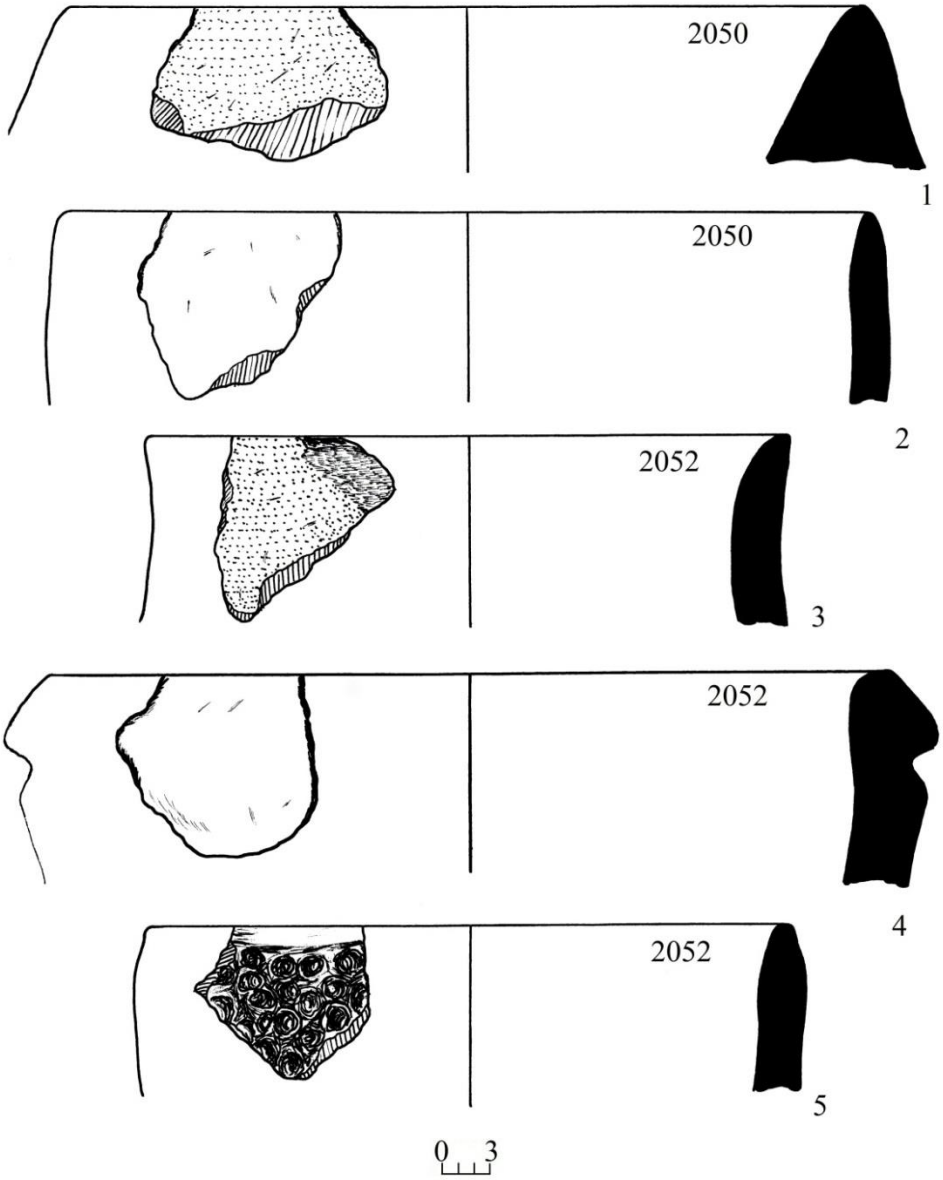

Şəkil 160. Naxçıvan təpə I. Рис. 160. Нахчыван тепе I.
Fig. 160. Nakhchivan tepe I.

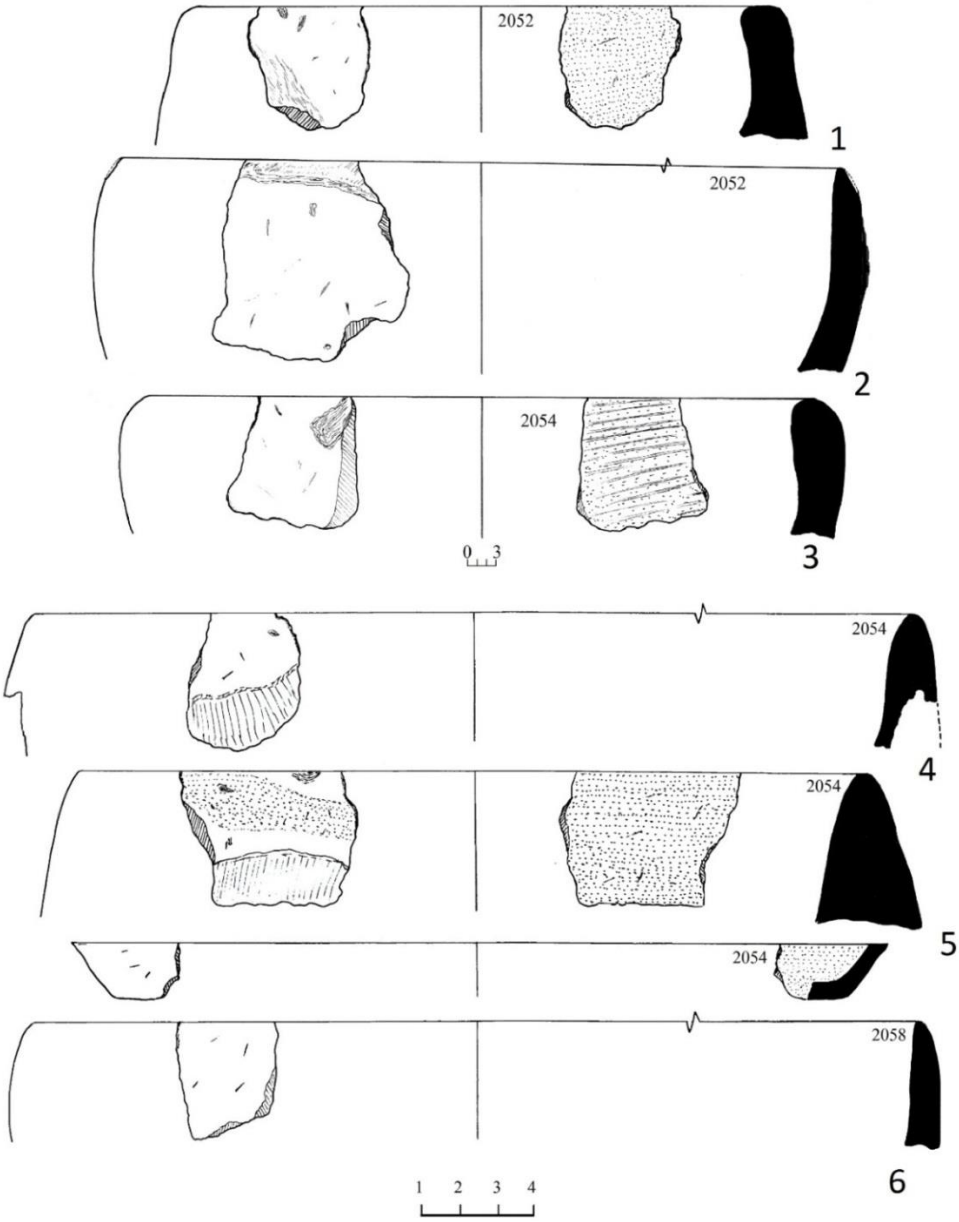

Şəkil 161. Naxçıvan təpə I. Рис. 161. Нахчыван тепе I.
Fig. 161. Nakhchivan tepe I.

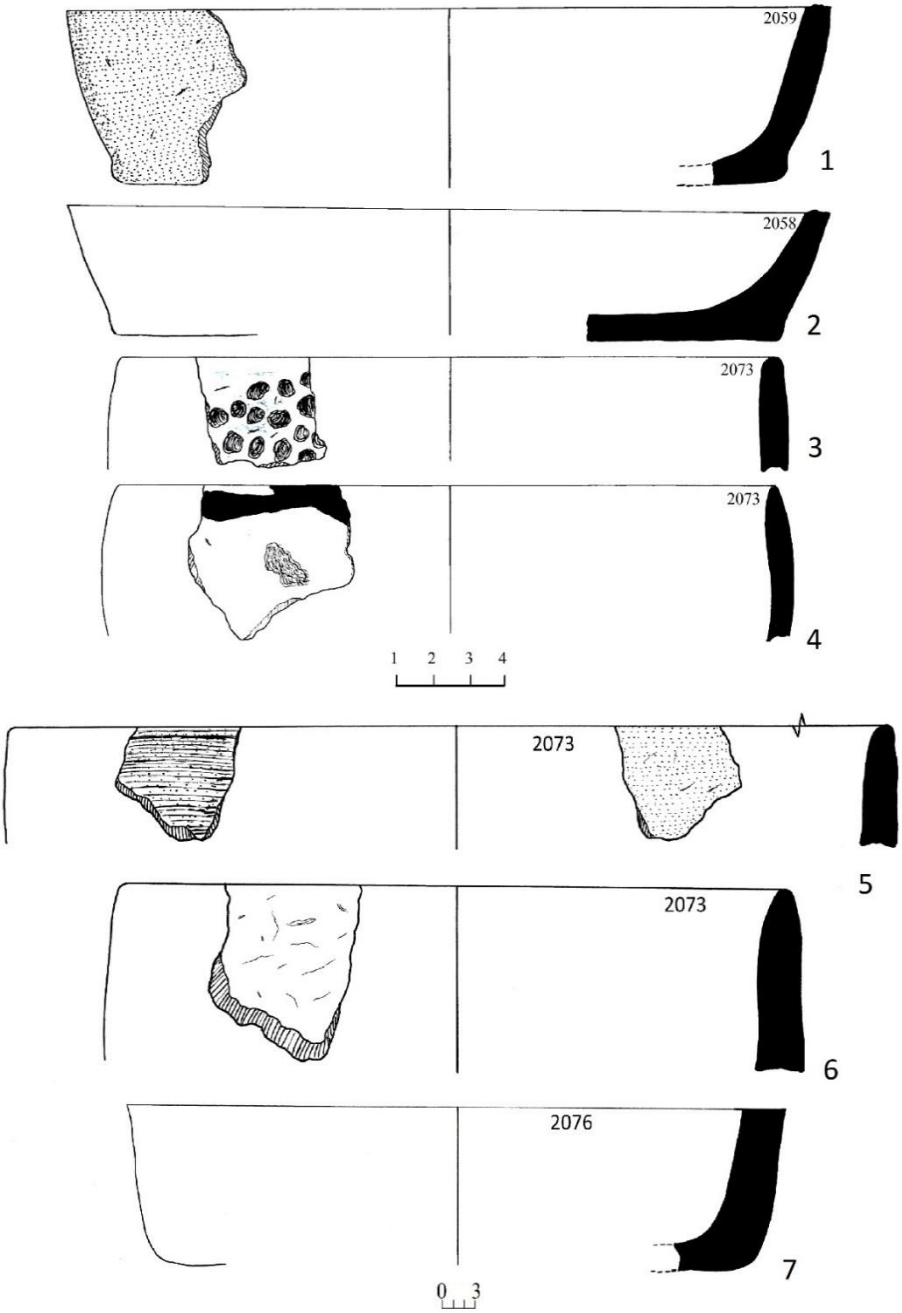

Şəkil 162. Naxçıvan təpə II. Рис. 162. Нахчыван тепе II.
Fig. 162. Nakhchivan tepe II.

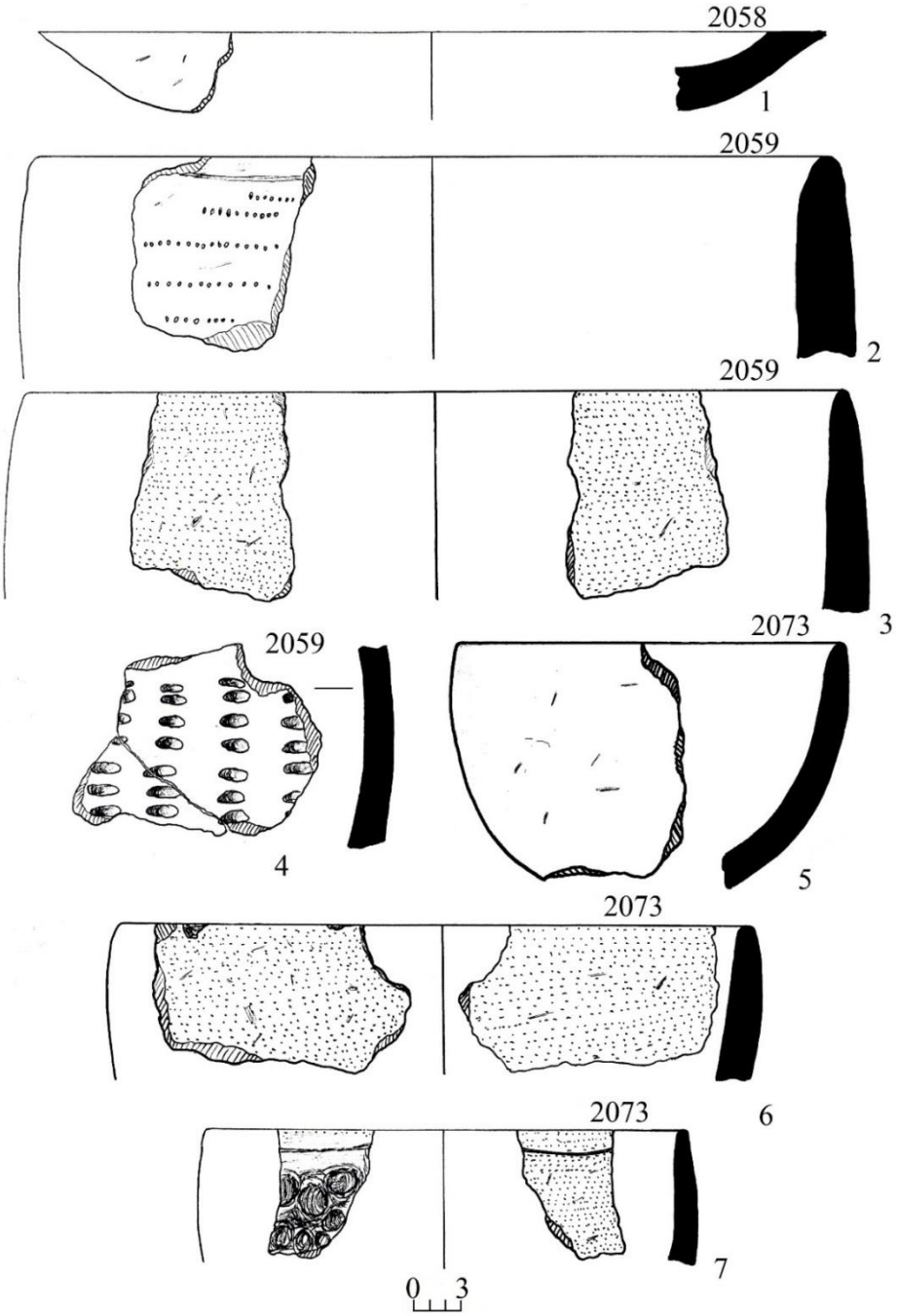

Şəkil 163. Naxçıvan təpə II. Рис. 163. Нахчыван тепе II.
Fig. 163. Nakhchivan tepe II.

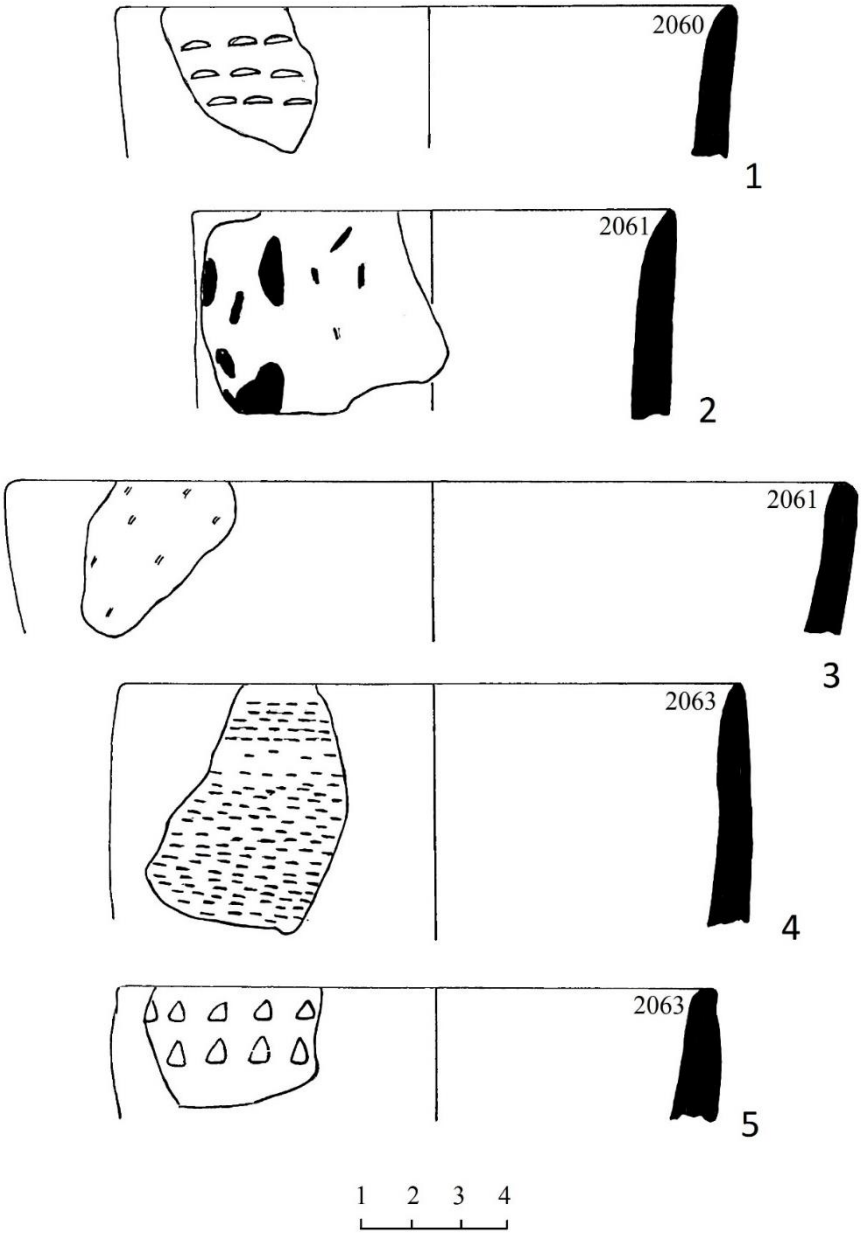

Şəkil 164. Naxçıvan təpə II. Рис. 164. Нахчыван тепе II.
Fig. 164. Nakhchivan tepe II.

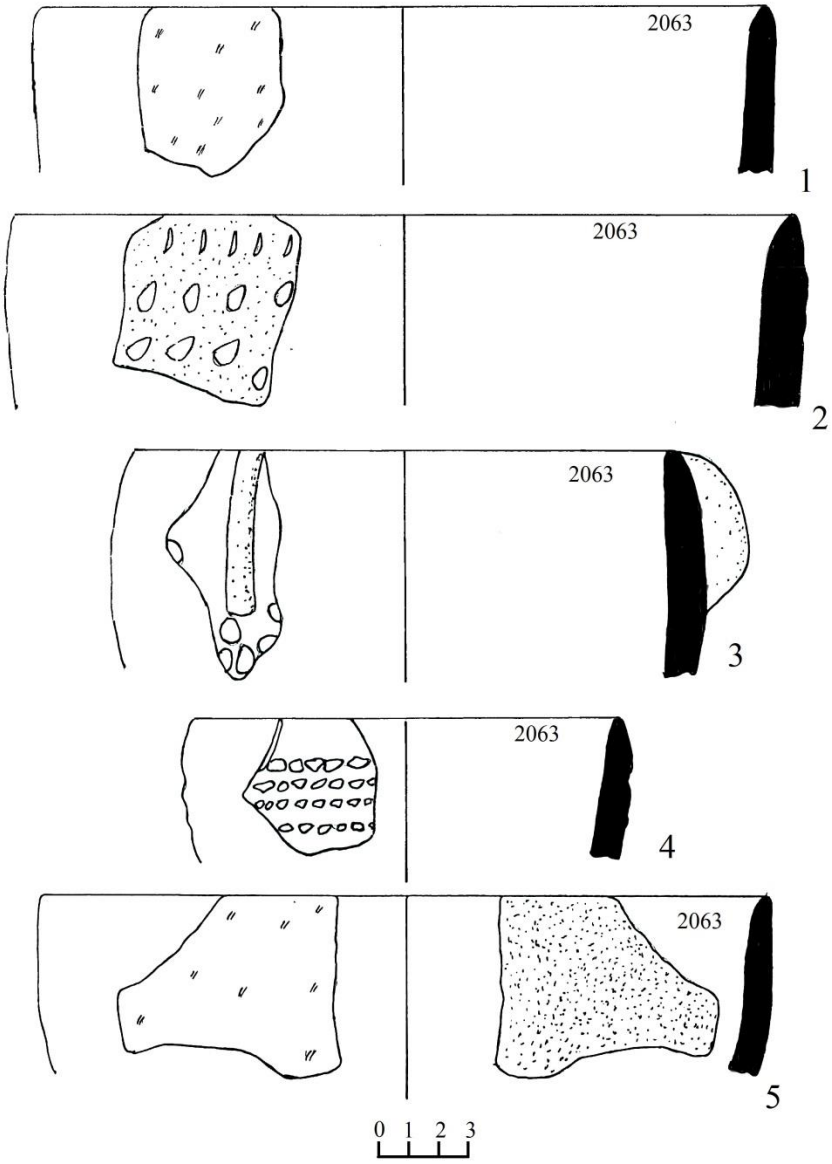

Şəkil 165. Naxçıvan təpə II. Рис. 165. Нахчыван тепе II.
Fig. 165. Nakhchivan tepe II.

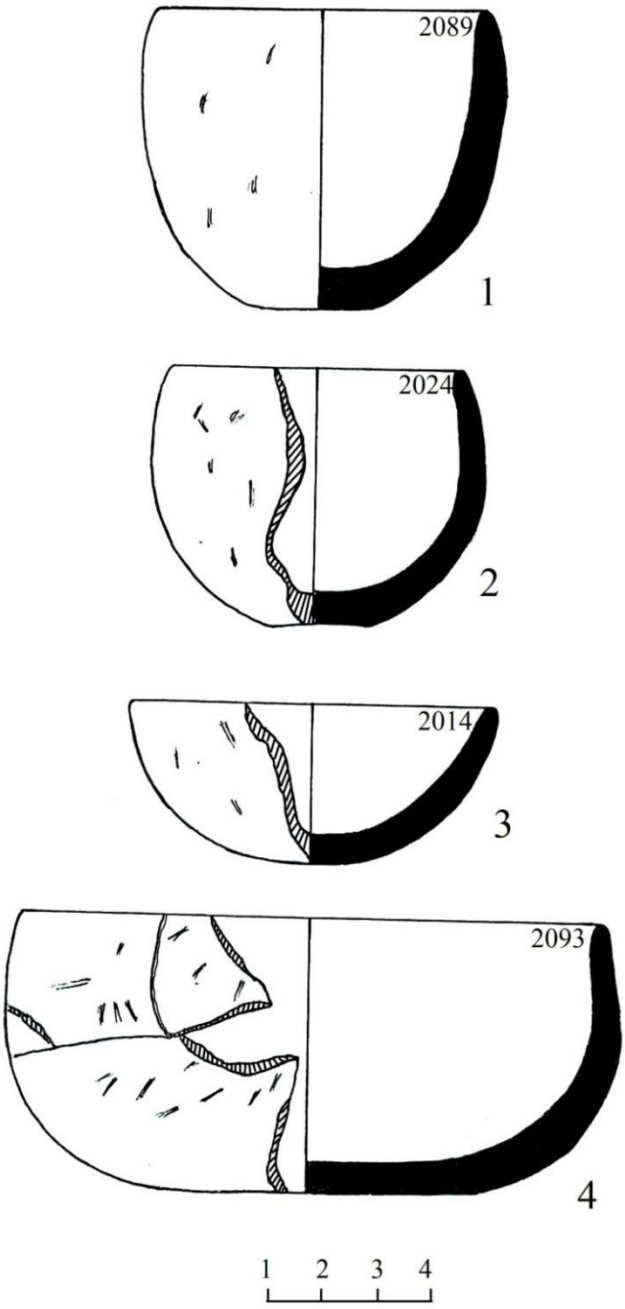

Şəkil 166. Naxçıvan təpə II. Рис. 166. Нахчыван тепе II.
Fig. 166. Nakhchivan tepe II.

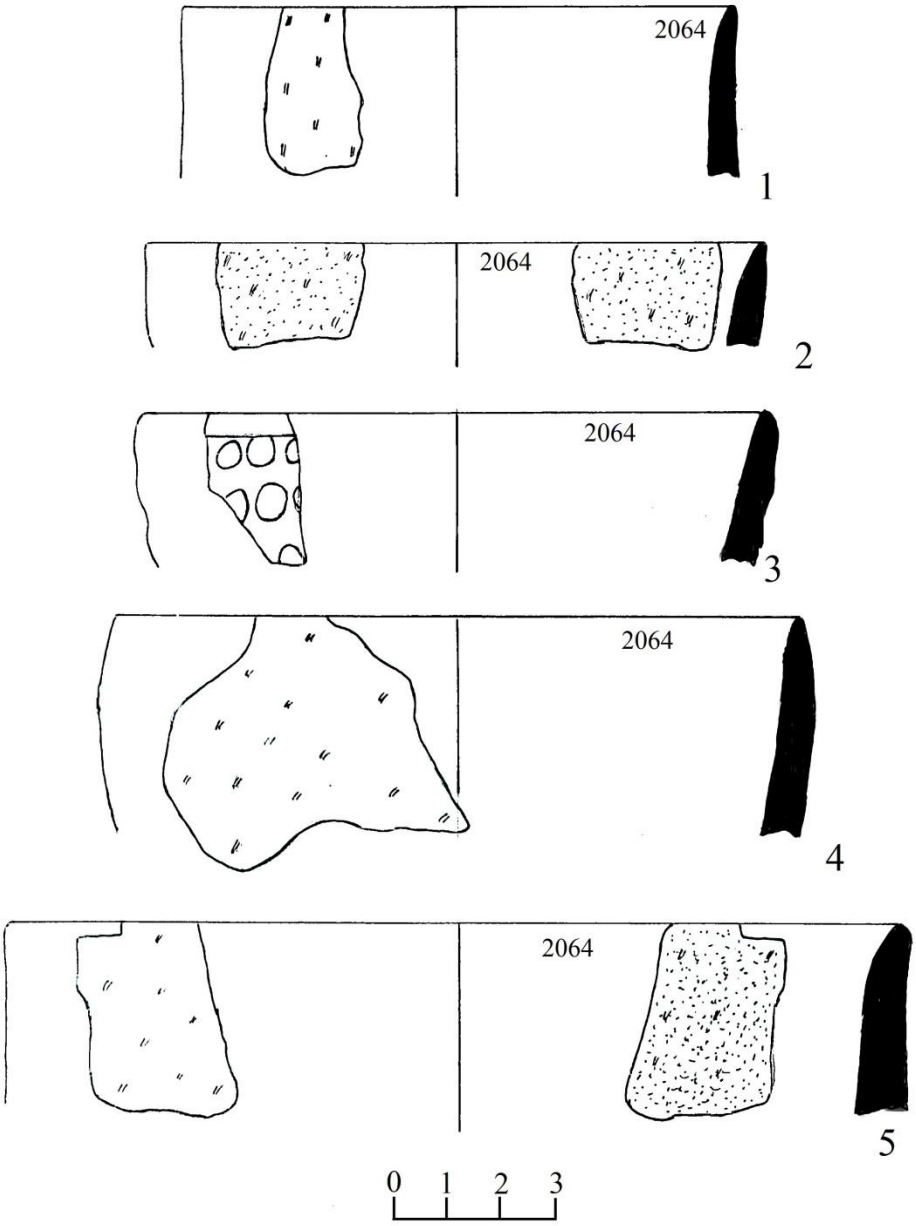

Şəkil 167. Naxçıvan təpə II. Рис. 167. Нахчыван тепе II.
Fig. 167. Nakhchivan tepe II.

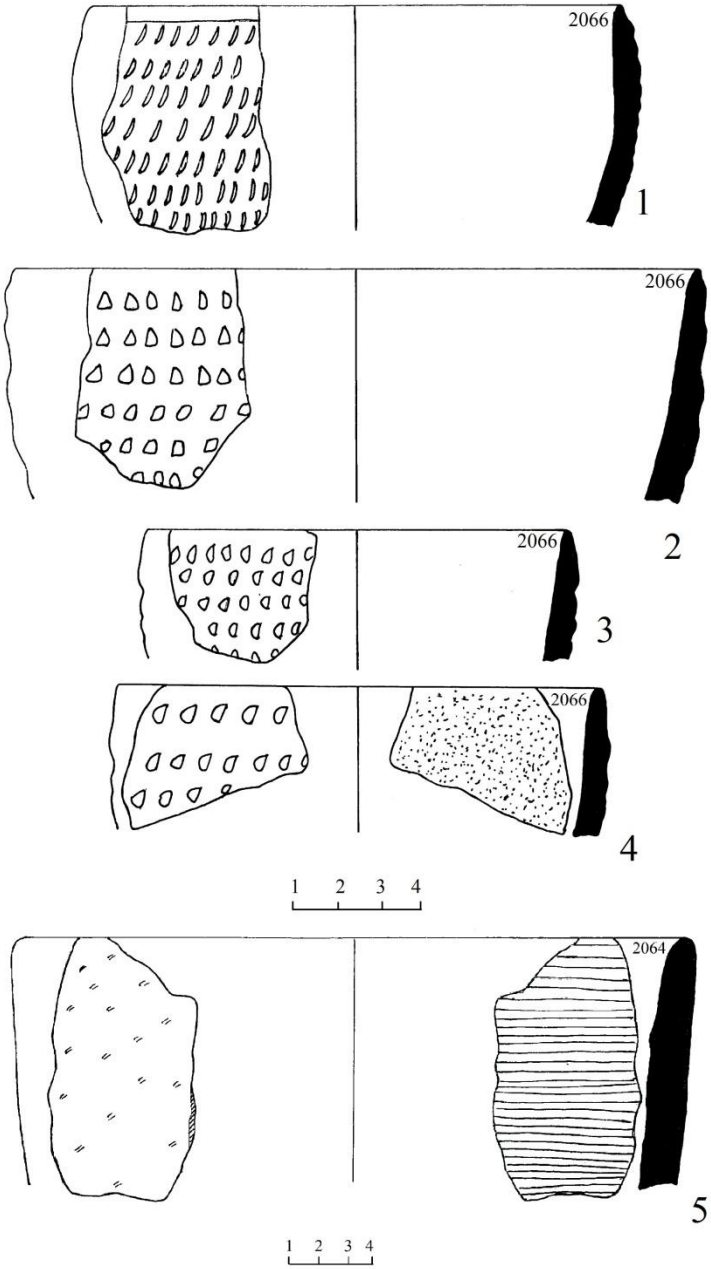

Şəkil 168. Naxçıvan təpə II. Рис. 168. Нахчыван тепе II.
Fig. 168. Nakhchivan tepe II.

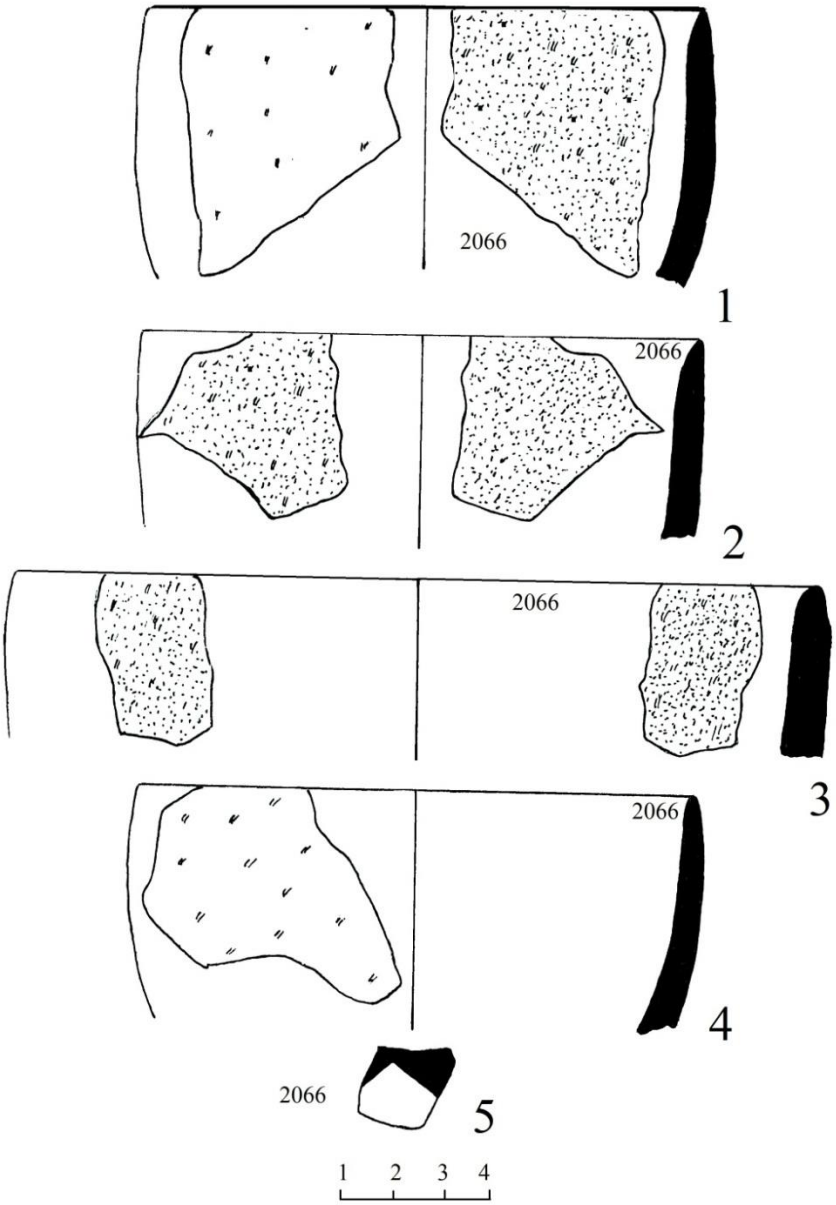

Şəkil 169. Naxçıvan təpə II. Рис. 169. Нахчыван тепе II.
Fig. 169. Nakhchivan tepe II.

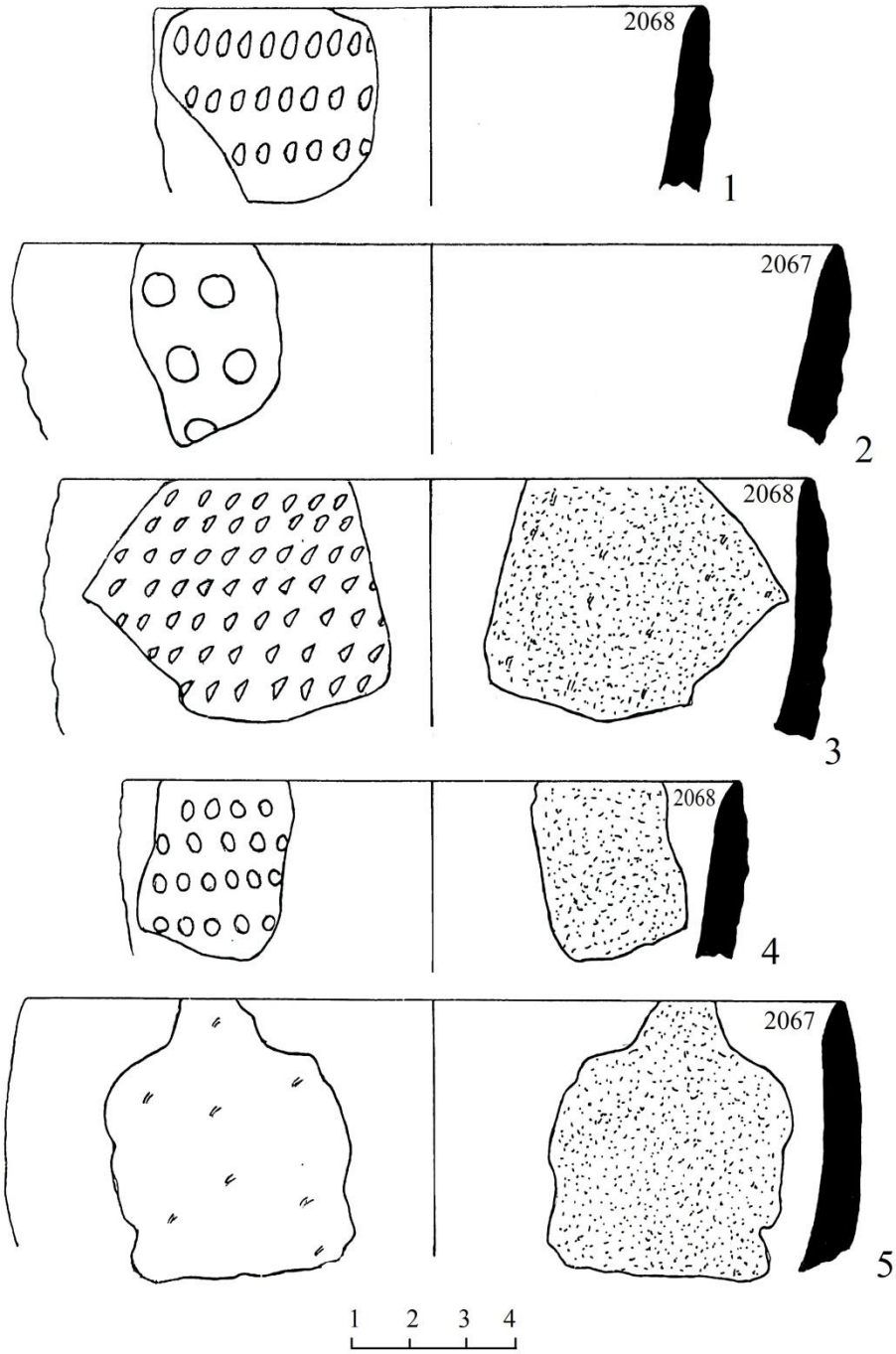

Şəkil 170. Naxçıvan təpə II. Рис. 170. Нахчыван тепе II.
Fig. 170. Nakhchivan tepe II.

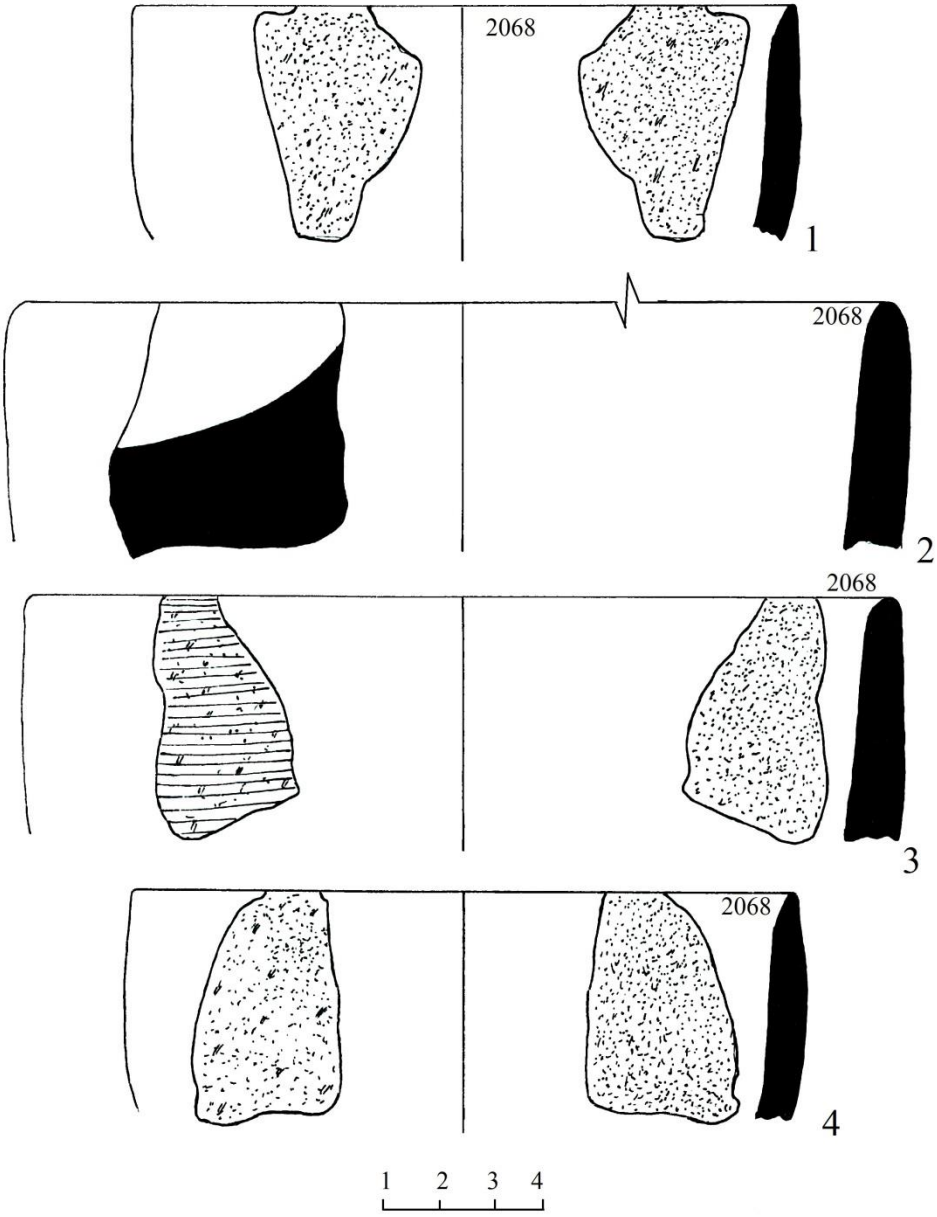

Şəkil 171. Naxçıvan təpə II. Рис. 171. Нахчыван тепе II.
Fig. 171. Nakhchivan tepe II.

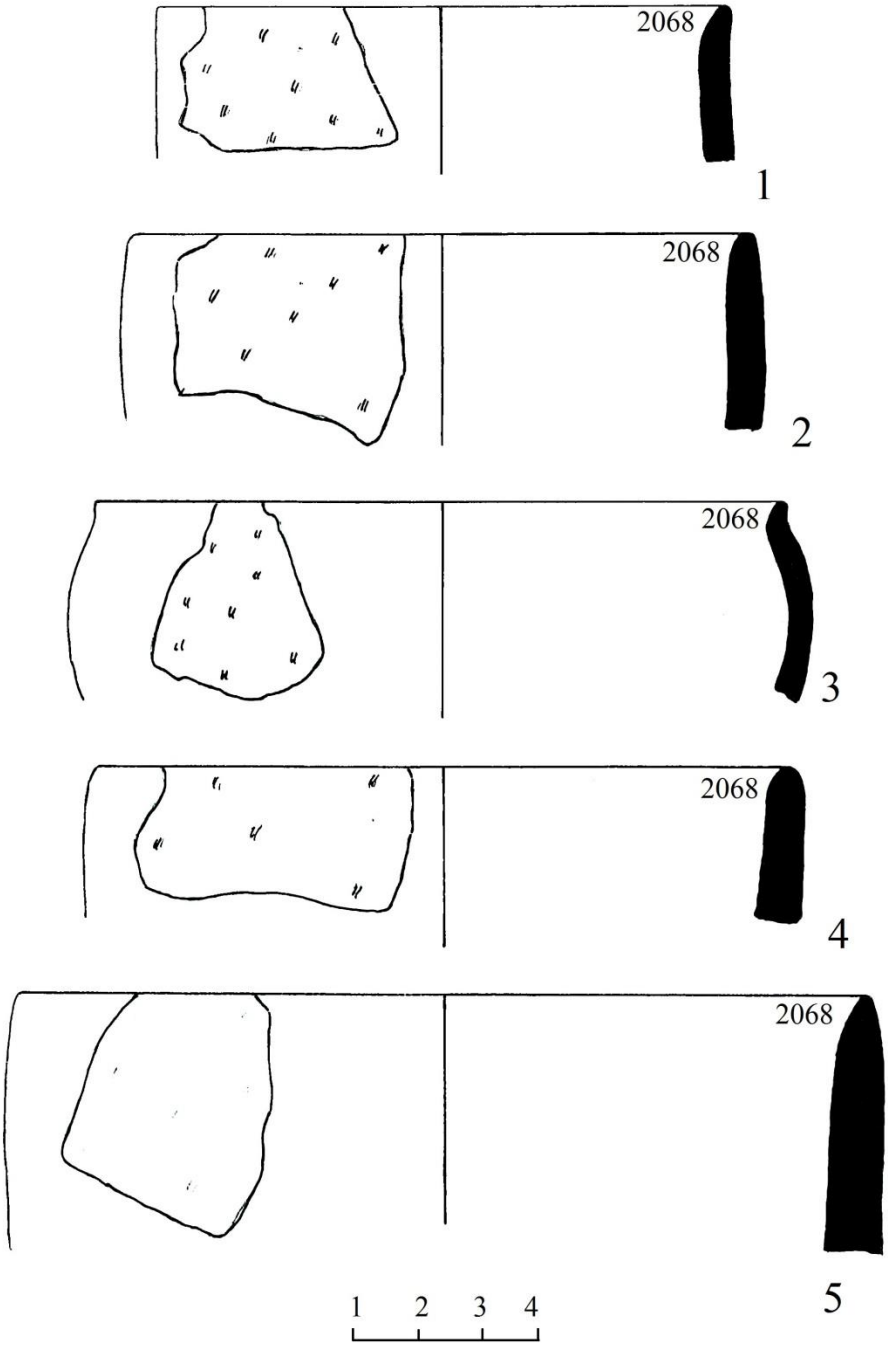

Şəkil 172. Naxçıvan təpə II. Рис. 172. Нахчыван тепе II.
Fig. 172. Nakhchivan tepe II.

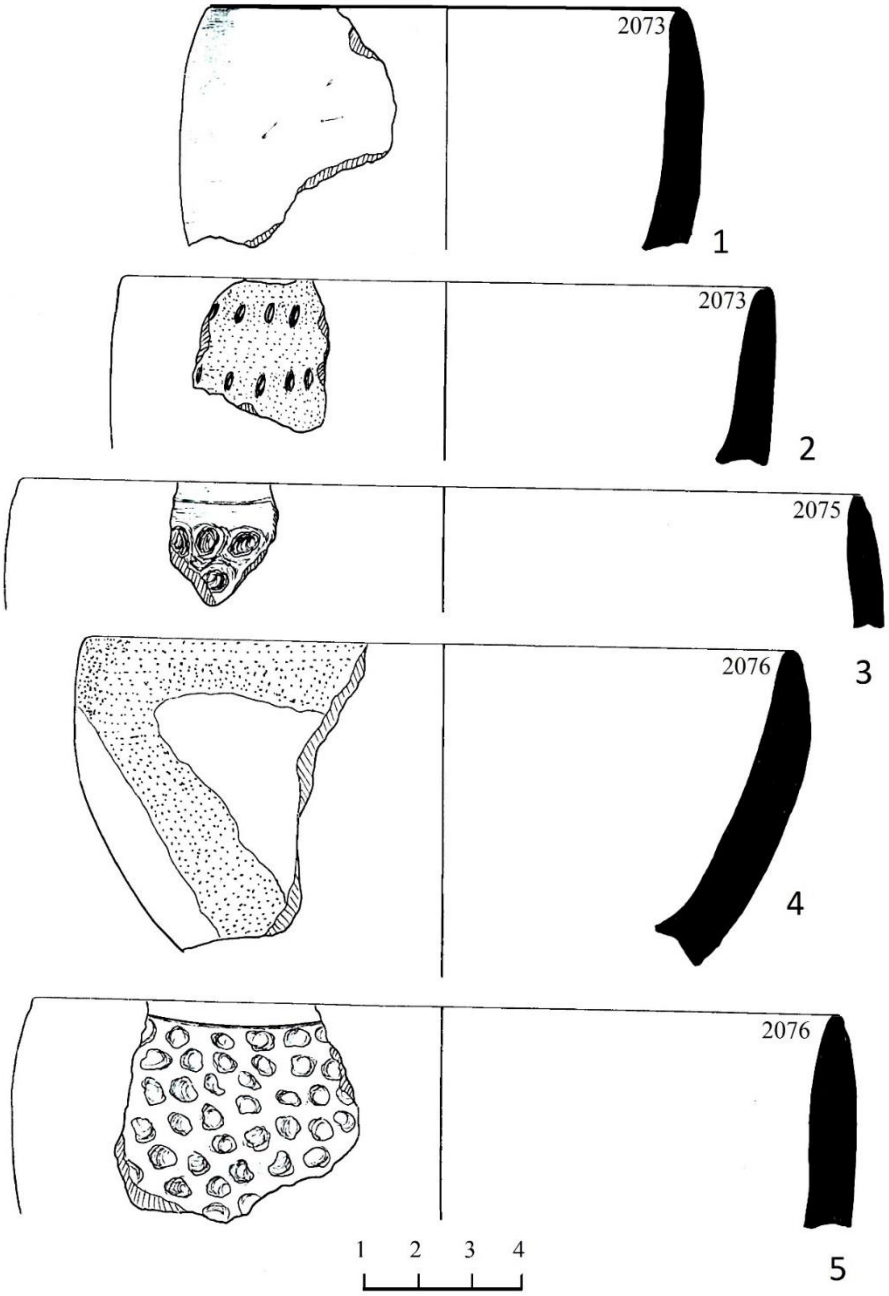

Şəkil 173. Naxçıvan təpə II. Рис. 173. Нахчыван тепе II.
Fig. 173. Nakhchivan tepe II.

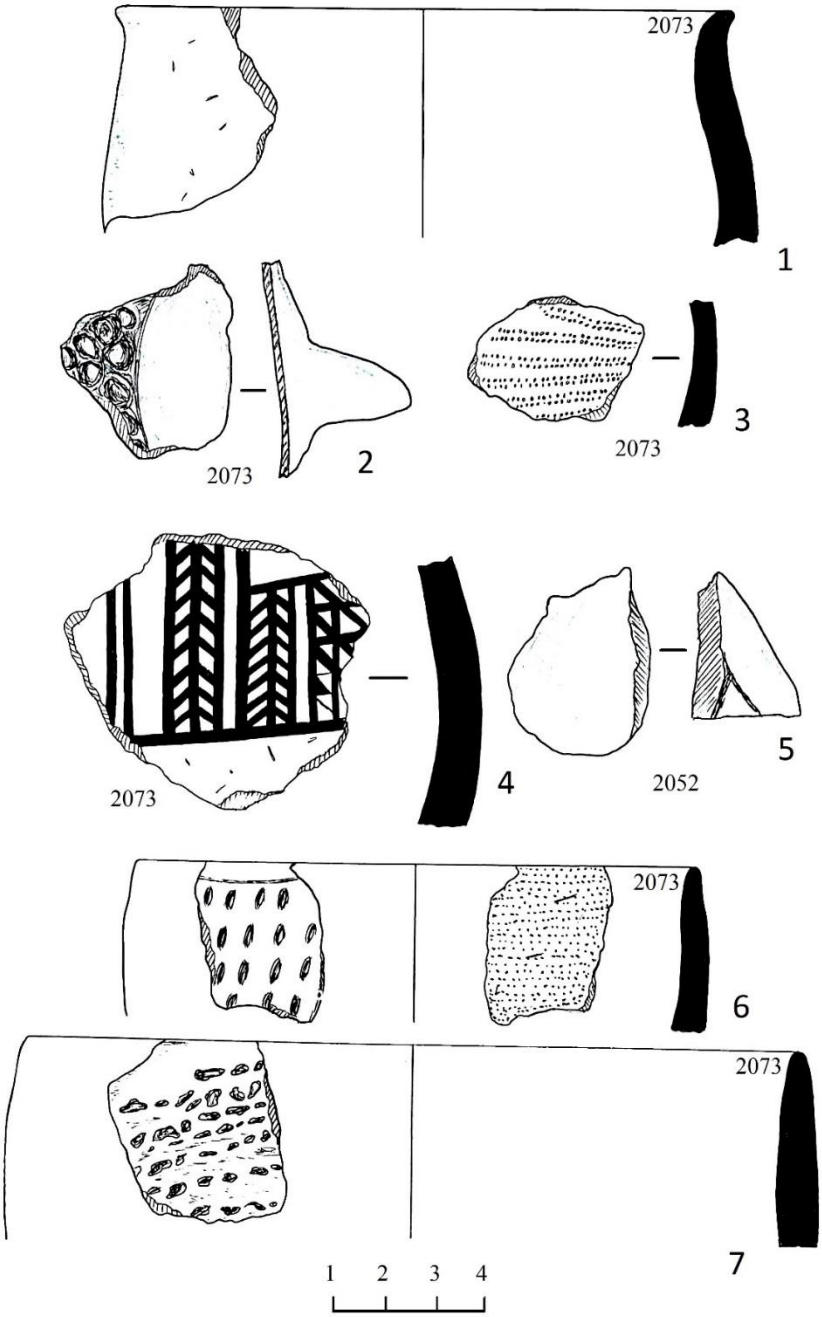

Şəkil 174. Naxçıvan təpə II. Рис. 174. Нахчыван тепе II.
Fig. 174. Nakhchivan tepe II.

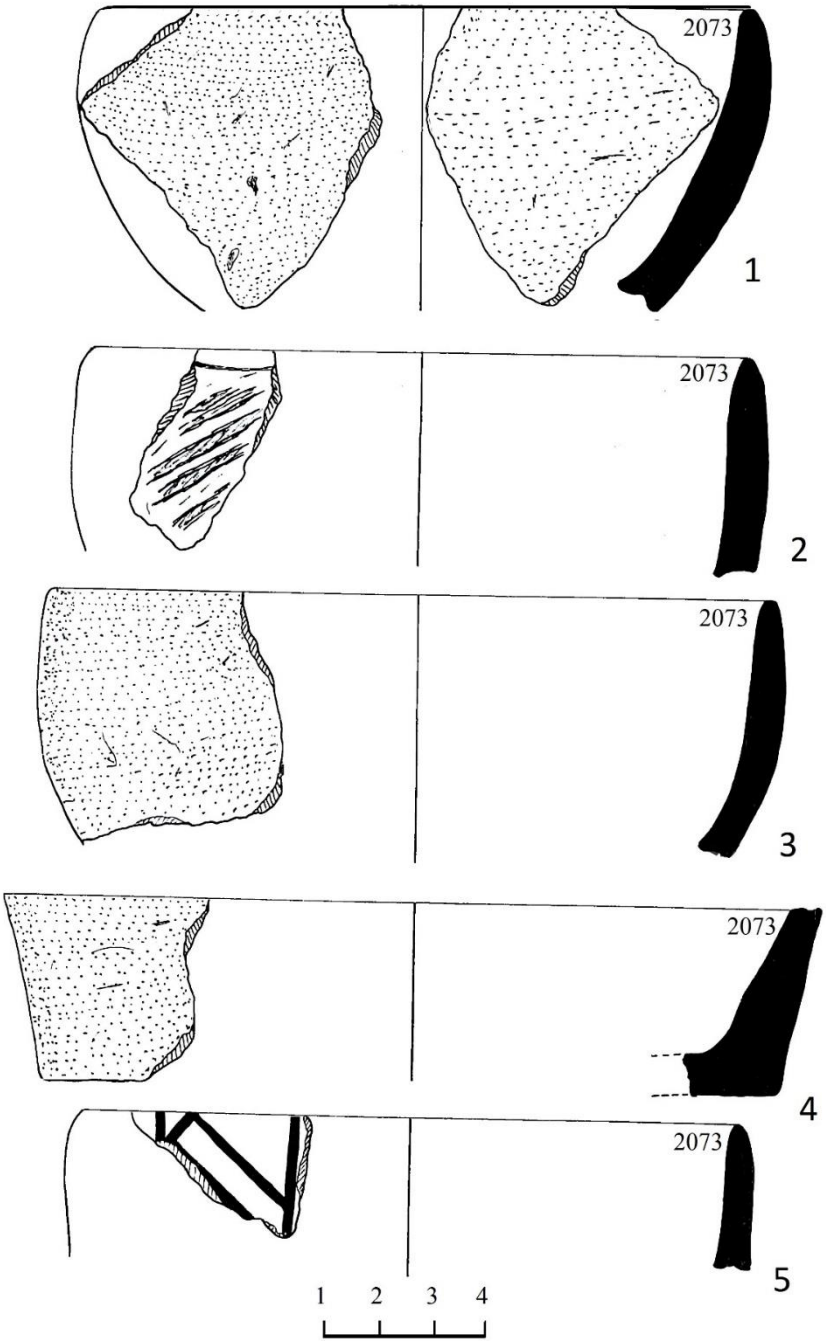

Şəkil 175. Naxçıvan təpə II. Рис. 175. Нахчыван тепе II.
Fig. 175. Nakhchivan tepe II.

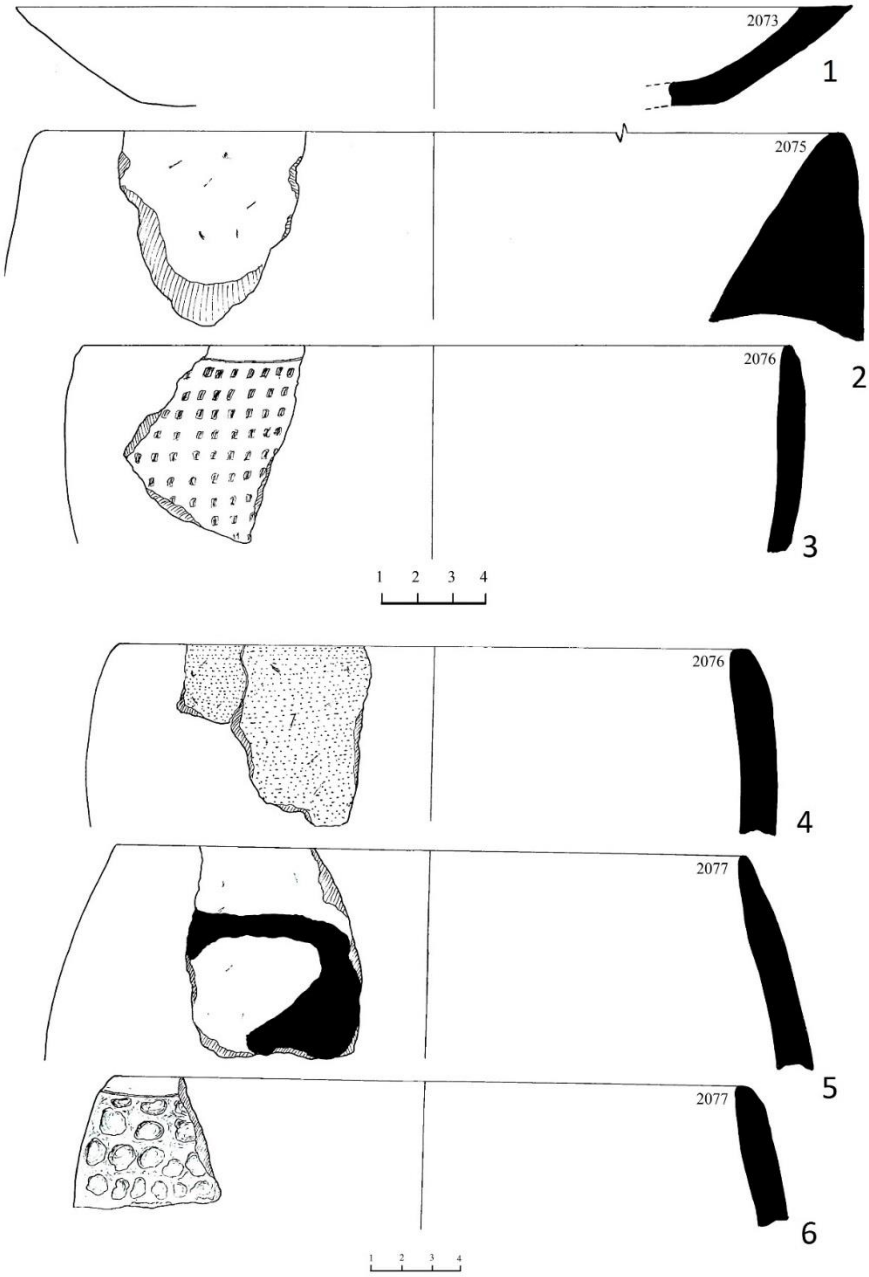

Şəkil 176. Naxçıvan təpə II. Рис. 176. Нахчыван тепе II.
Fig. 176. Nakhchivan tepe II.

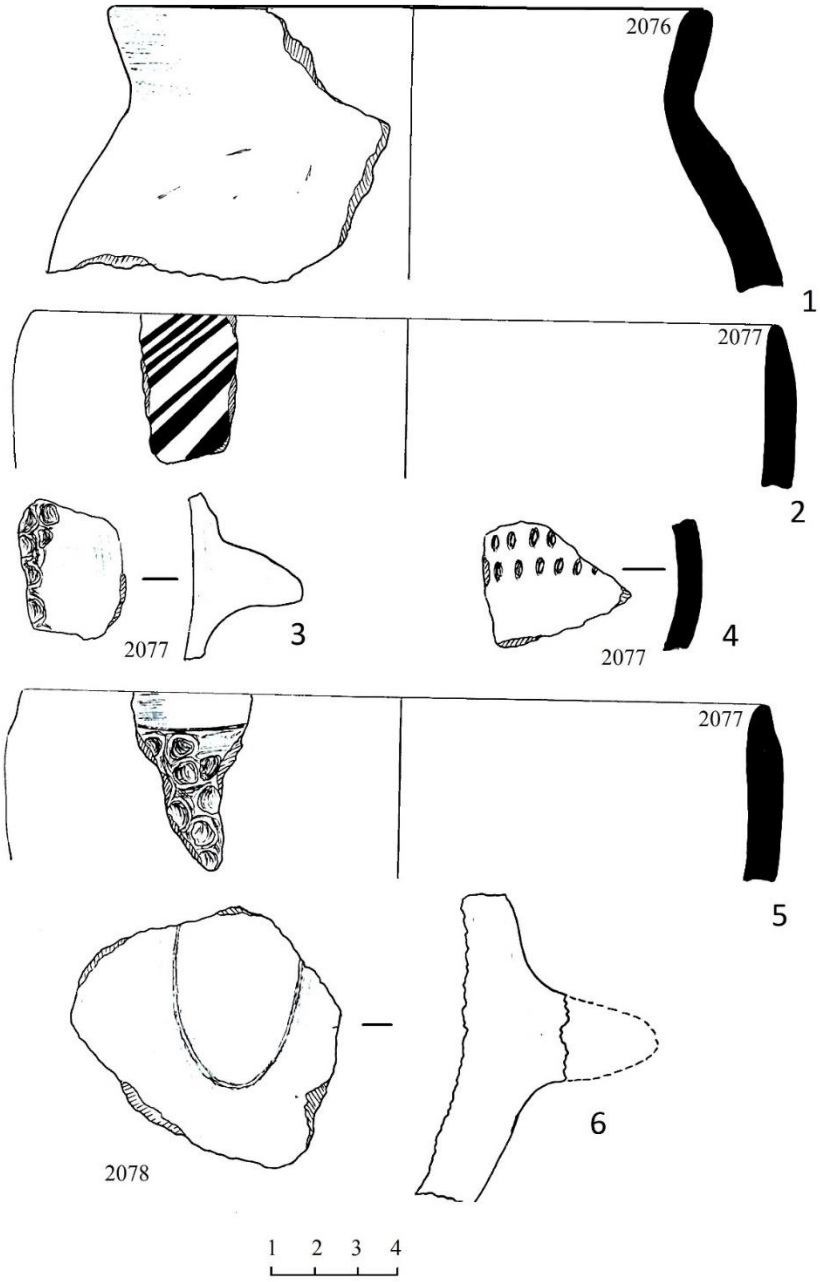

Şəkil 177. Naxçıvan təpə II. Рис. 177. Нахчыван тепе II.
Fig. 177. Nakhchivan tepe II.

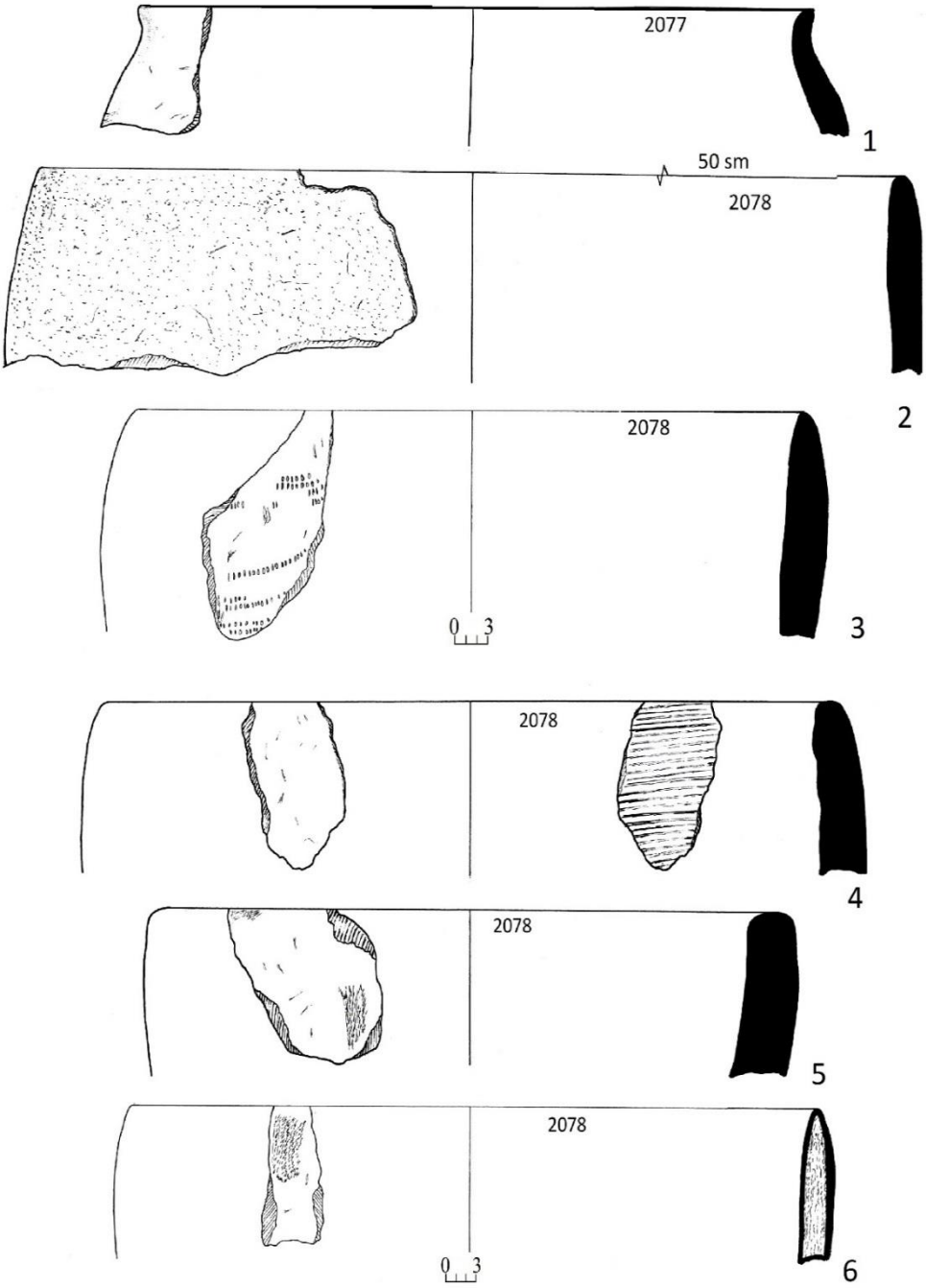

Şəkil 178. Naxçıvan təpə II. Рис. 178. Нахчыван тепе II.
Fig. 178. Nakhchivan tepe II.

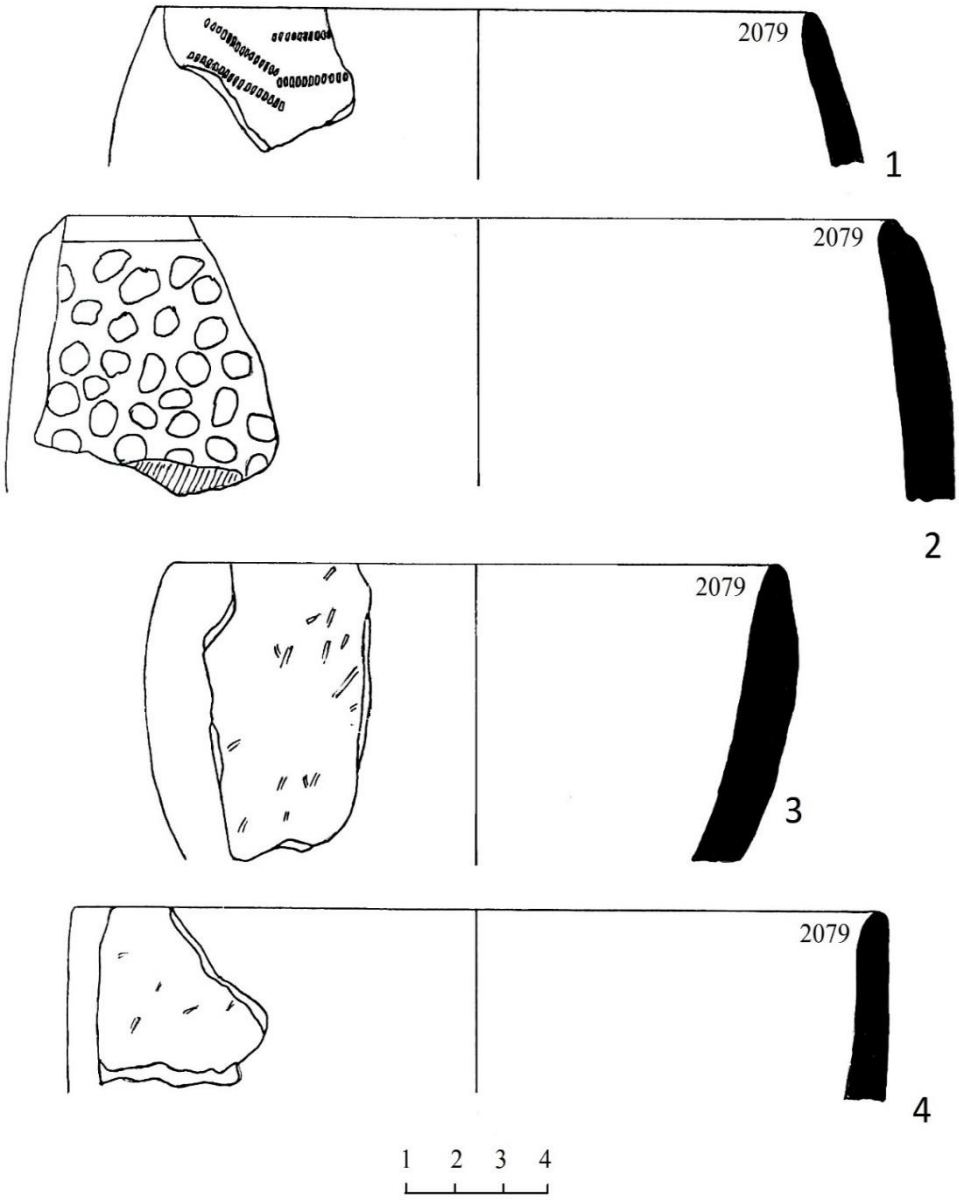

Şəkil 179. Naxçıvan təpə II. Рис. 179. Нахчыван тепе II.
Fig. 179. Nakhchivan tepe II.

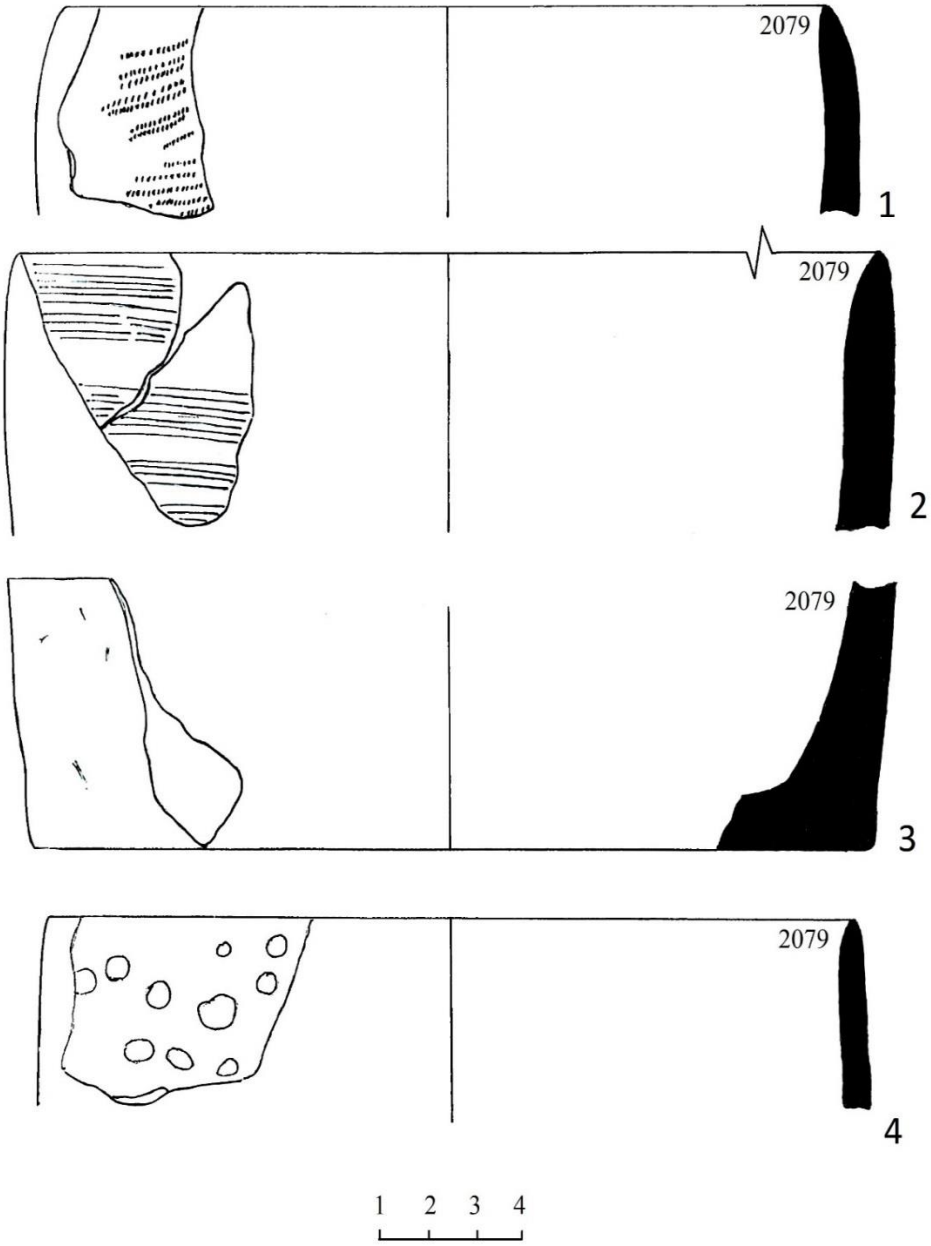

Şəkil 180. Naxçıvan təpə II. Рис. 180. Нахчыван тепе II.
Fig. 180. Nakhchivan tepe II.

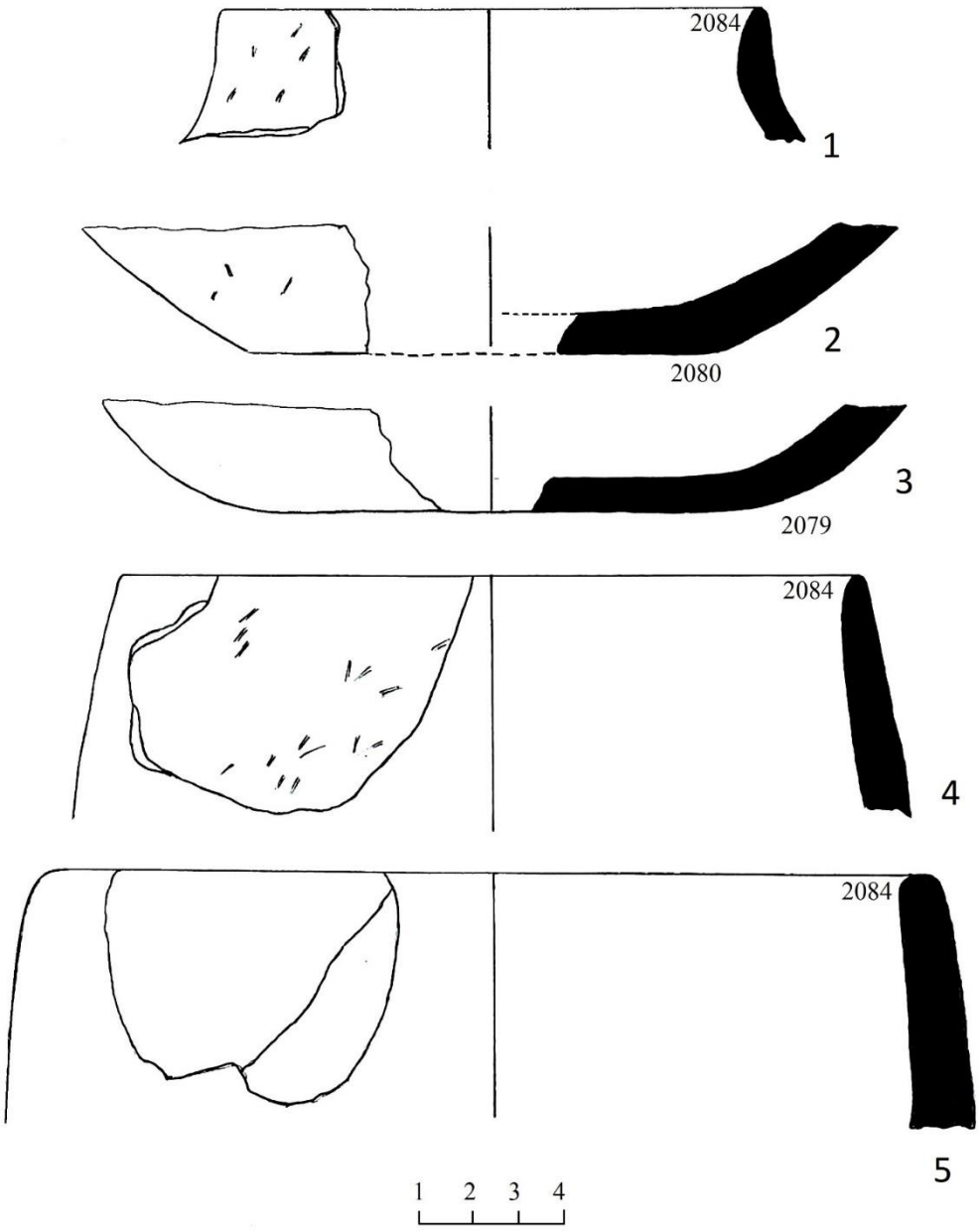

Şəkil 181. Naxçıvan təpə II. Рис. 181. Нахчыван тепе II.
Fig. 181. Nakhchivan tepe II.

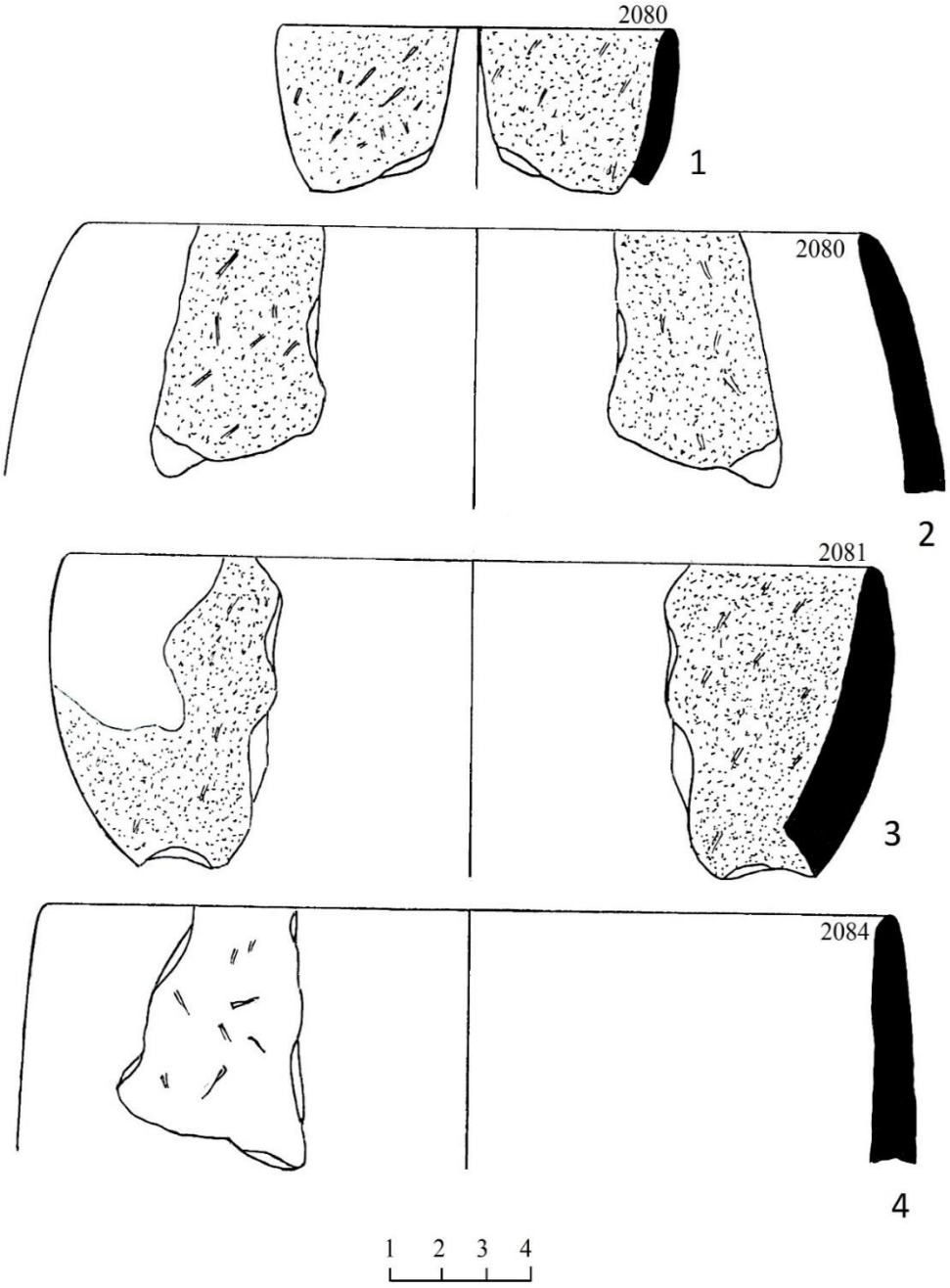

Şəkil 182. Naxçıvan təpə II. Рис. 182. Нахчыван тепе II.
Fig. 182. Nakhchivan tepe II.

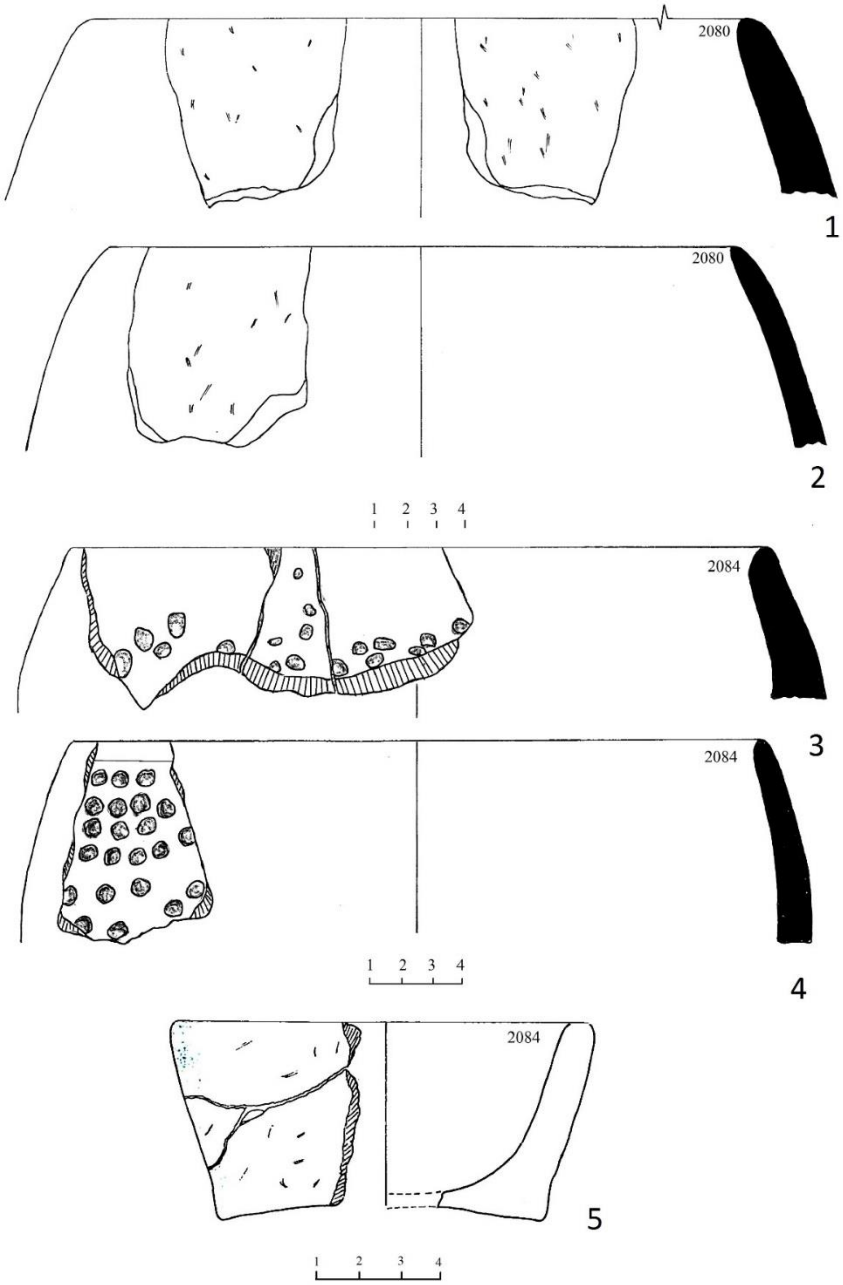

Şəkil 183. Naxçıvan tərə II. Рис. 183. Нахчыван тепе II.
Fig. 183. Nakhchivan tepe II.

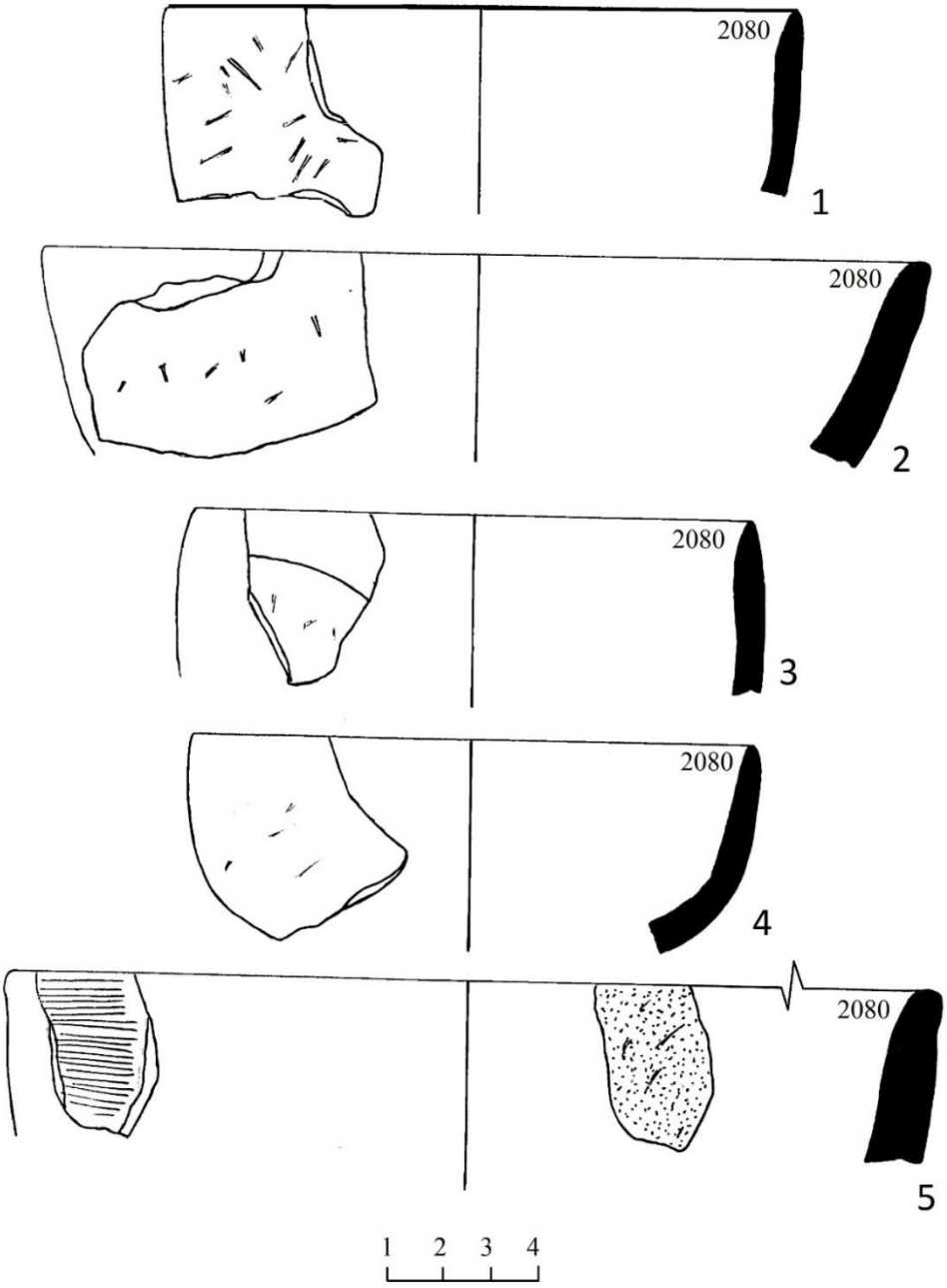

Şəkiıl 184. Naxçıvan təpə II. Рис. 184. Нахчыван тепе II.
Fig. 184. Nakhchivan tepe II.

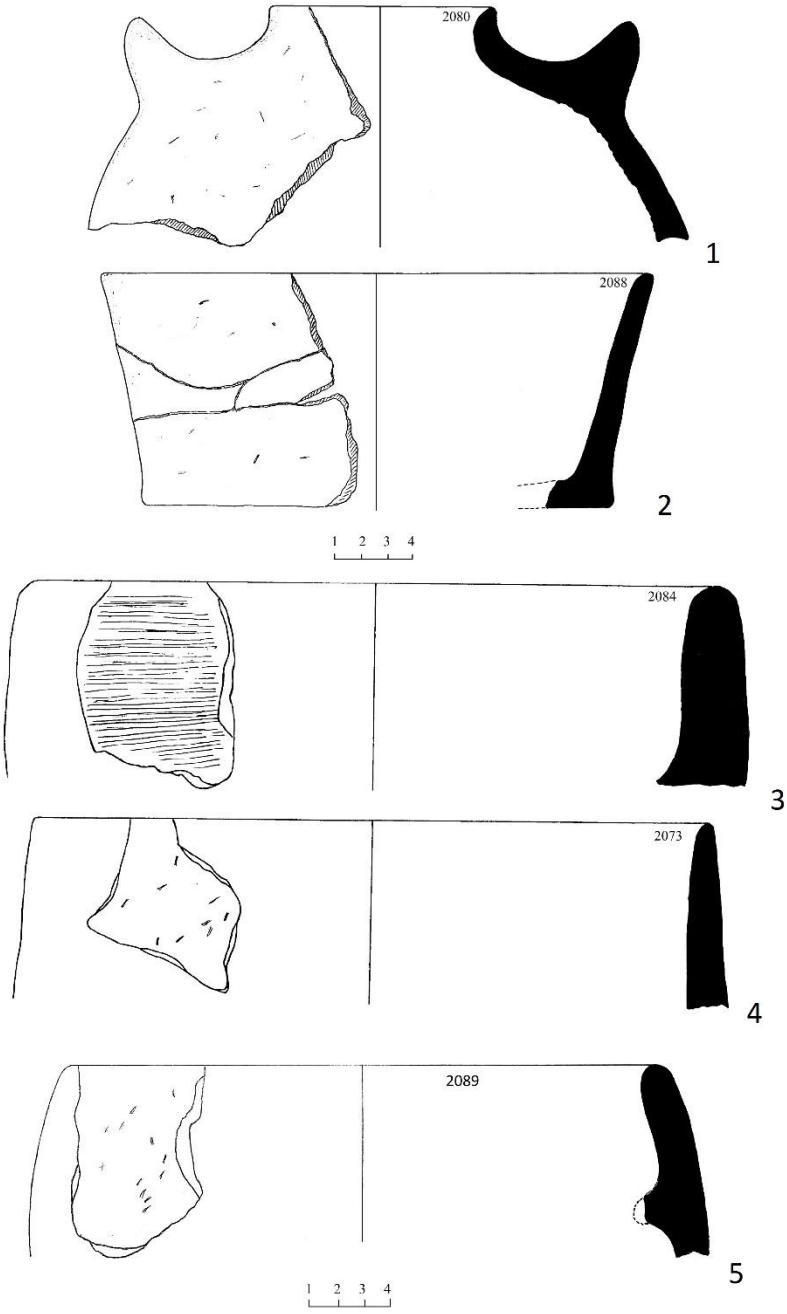

Şəkil 185. Naxçıvan təpə II. Рис. 185. Нахчыван тепе II.
Fig. 185. Nakhchivan tepe II.

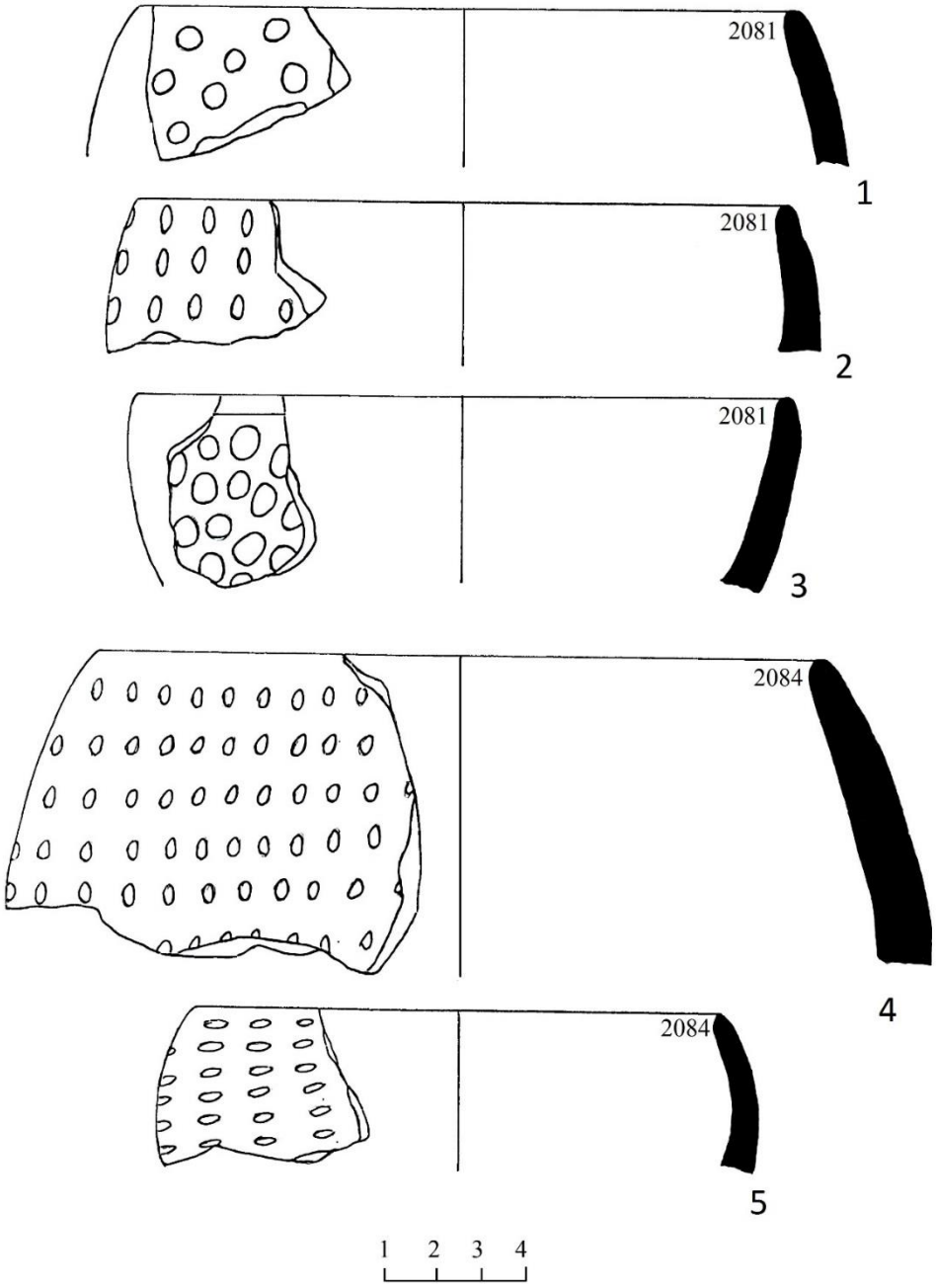

Şəkil 186. Naxçıvan təpə II. Рис. 186. Нахчыван тепе II.
Fig. 186. Nakhchivan tepe II.

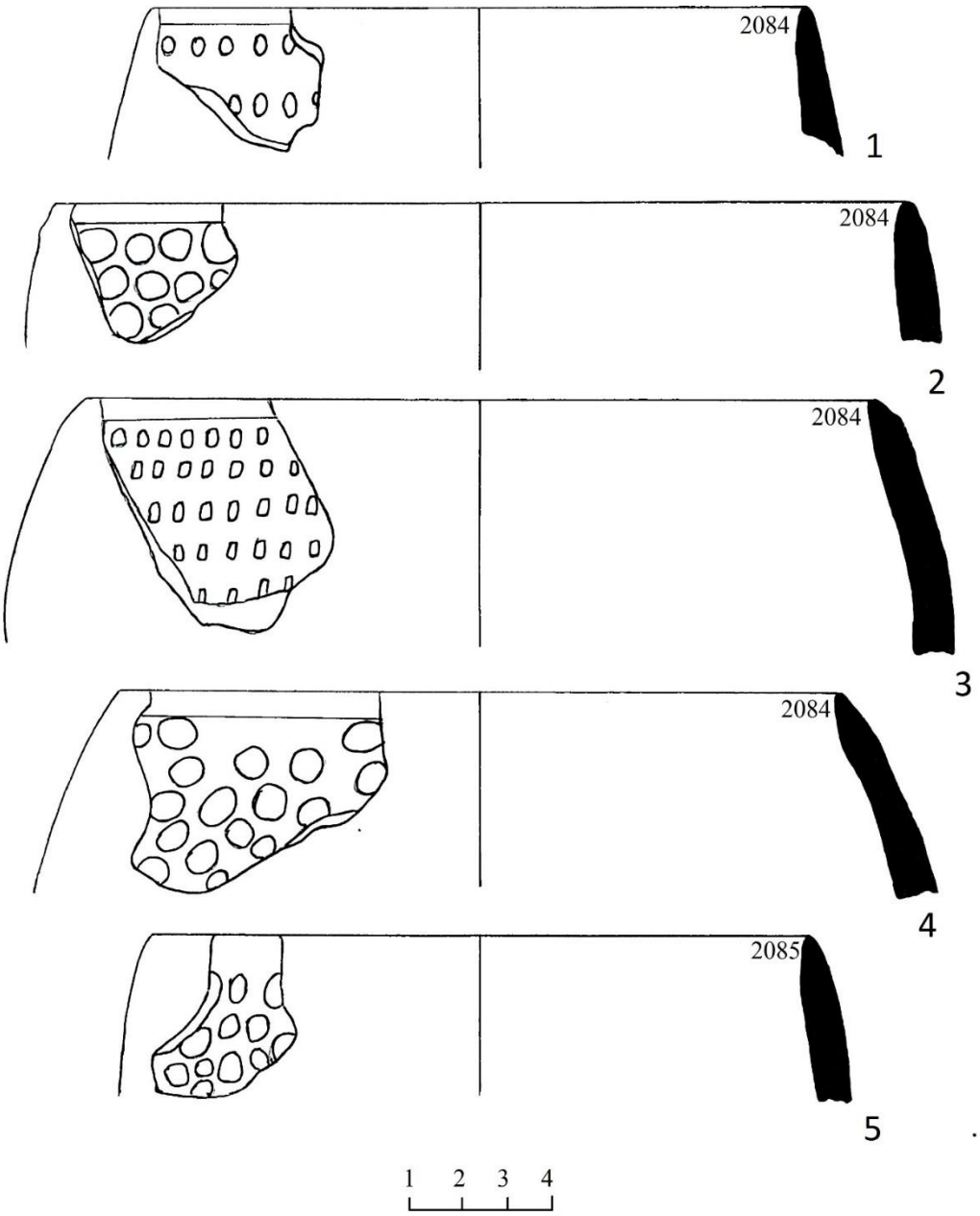

Şəkil 187. Naxçıvan təpə II. Рис. 187. Нахчыван тепе II.
Fig. 187. Nakhchivan tepe II.

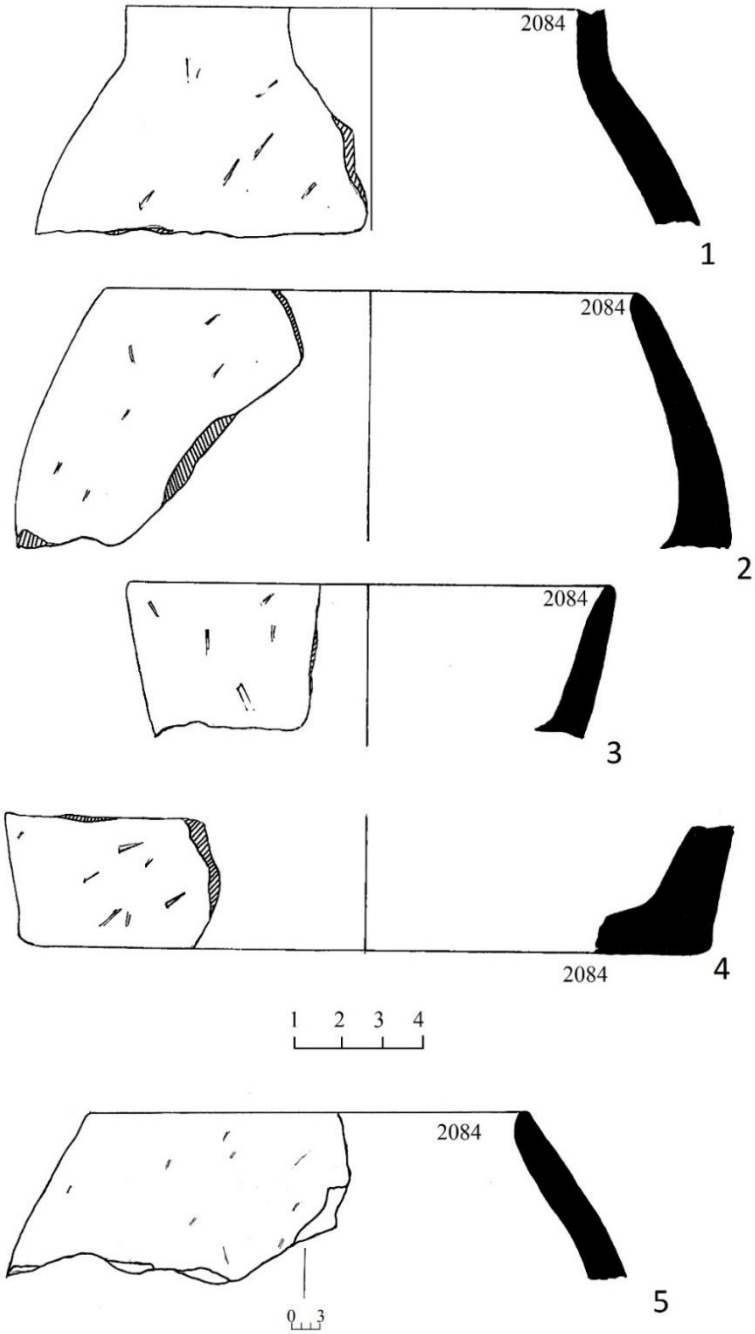

Şəkil 188. Naxçıvan təpə II. Рис. 188. Нахчыван тепе II.
Fig. 188. Nakhchivan tepe II.

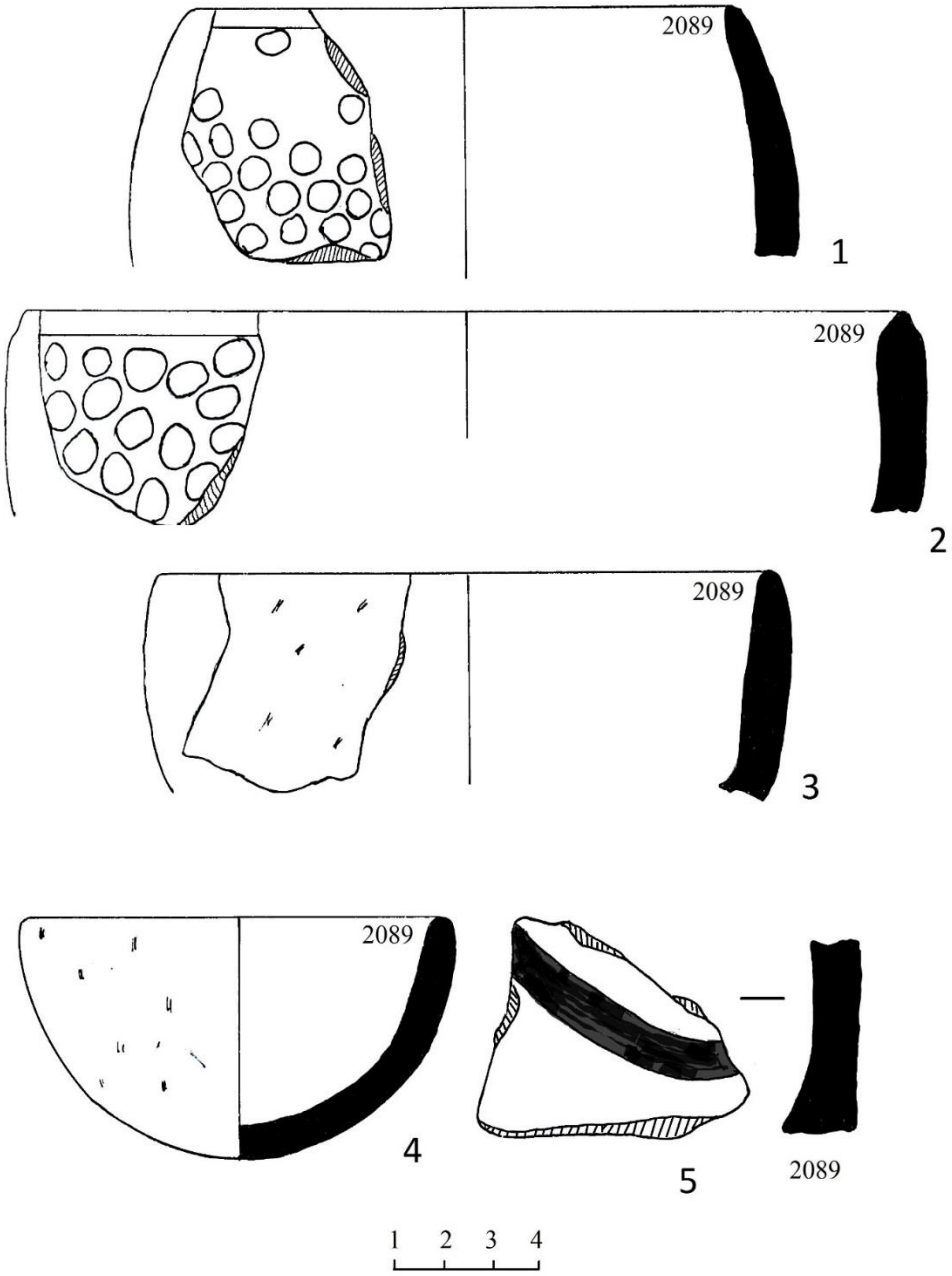

Şəkil 189. Naxçıvan təpə II. Рис. 189. Нахчыван тепе II.
Fig. 189. Nakhchivan tepe II.

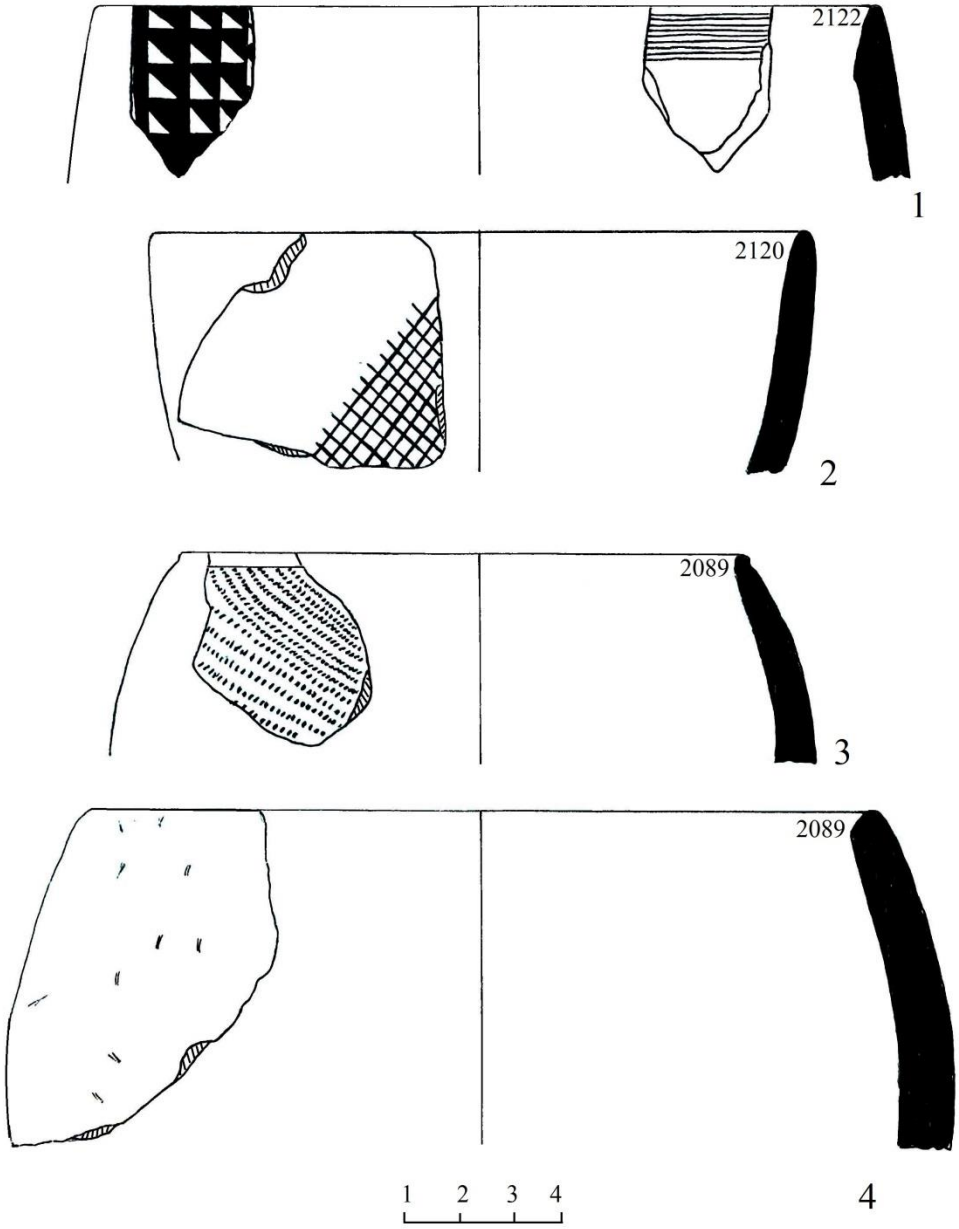

Şəkil 190. Naxçıvan təpə II. Рис. 190. Нахчыван тепе II.
Fig. 190. Nakhchivan tepe II.

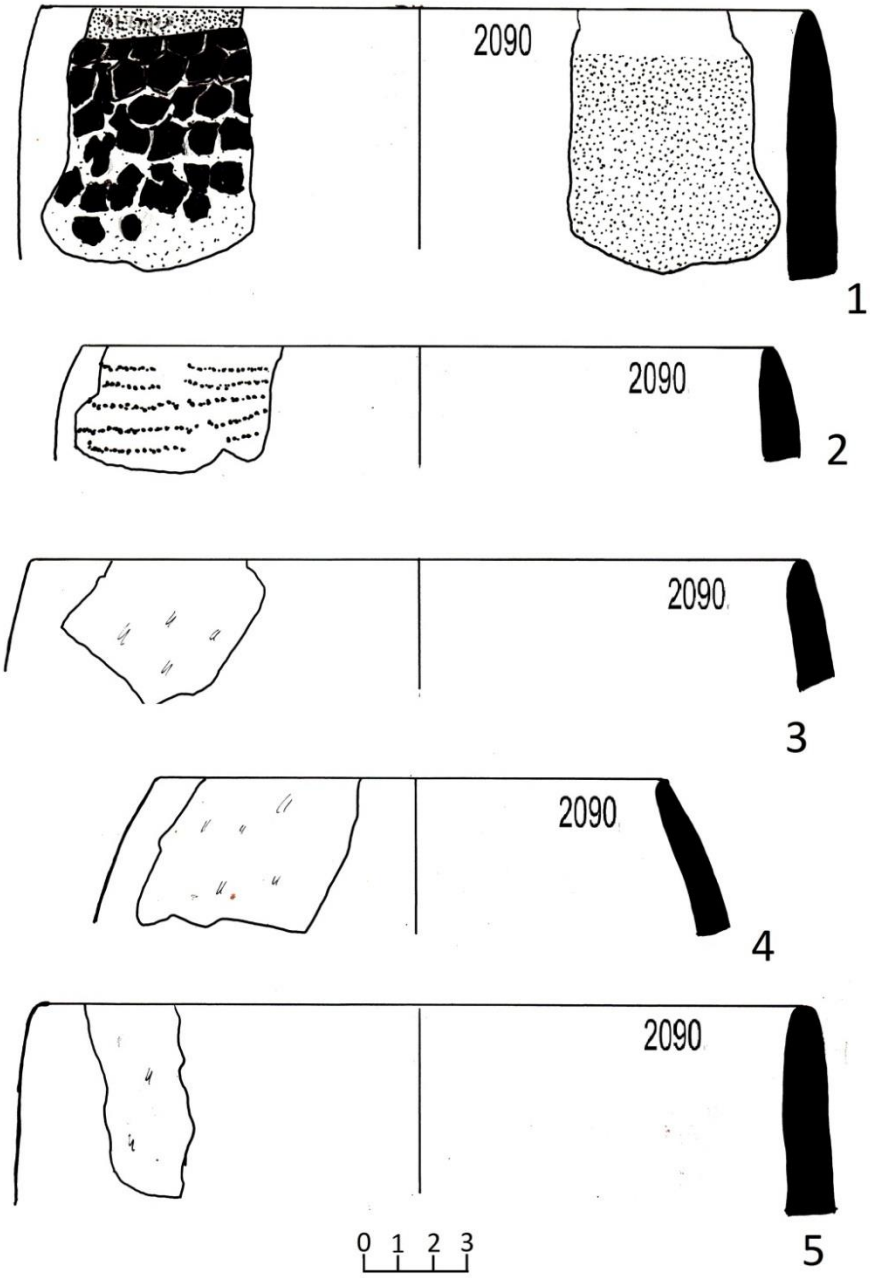

Şəkil.191. Naxçıvan təpə II. Рис. 191. Нахчыван тепе II.
Fig. 191. Nakhchivan tepe II.

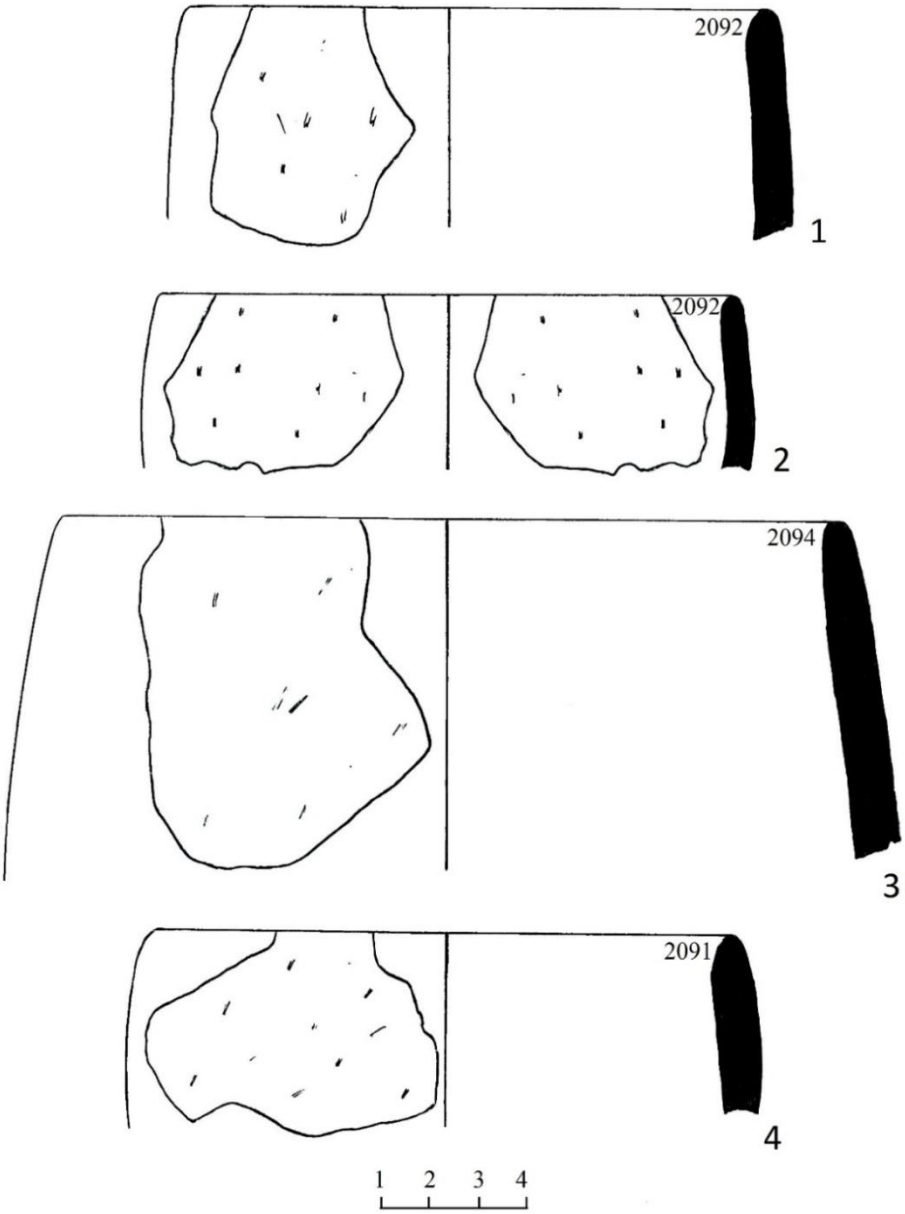

Şəkil 192. Naxçıvan təpə II. Рис. 192. Нахчыван тепе II.
Fig. 192. Nakhchivan tepe II.

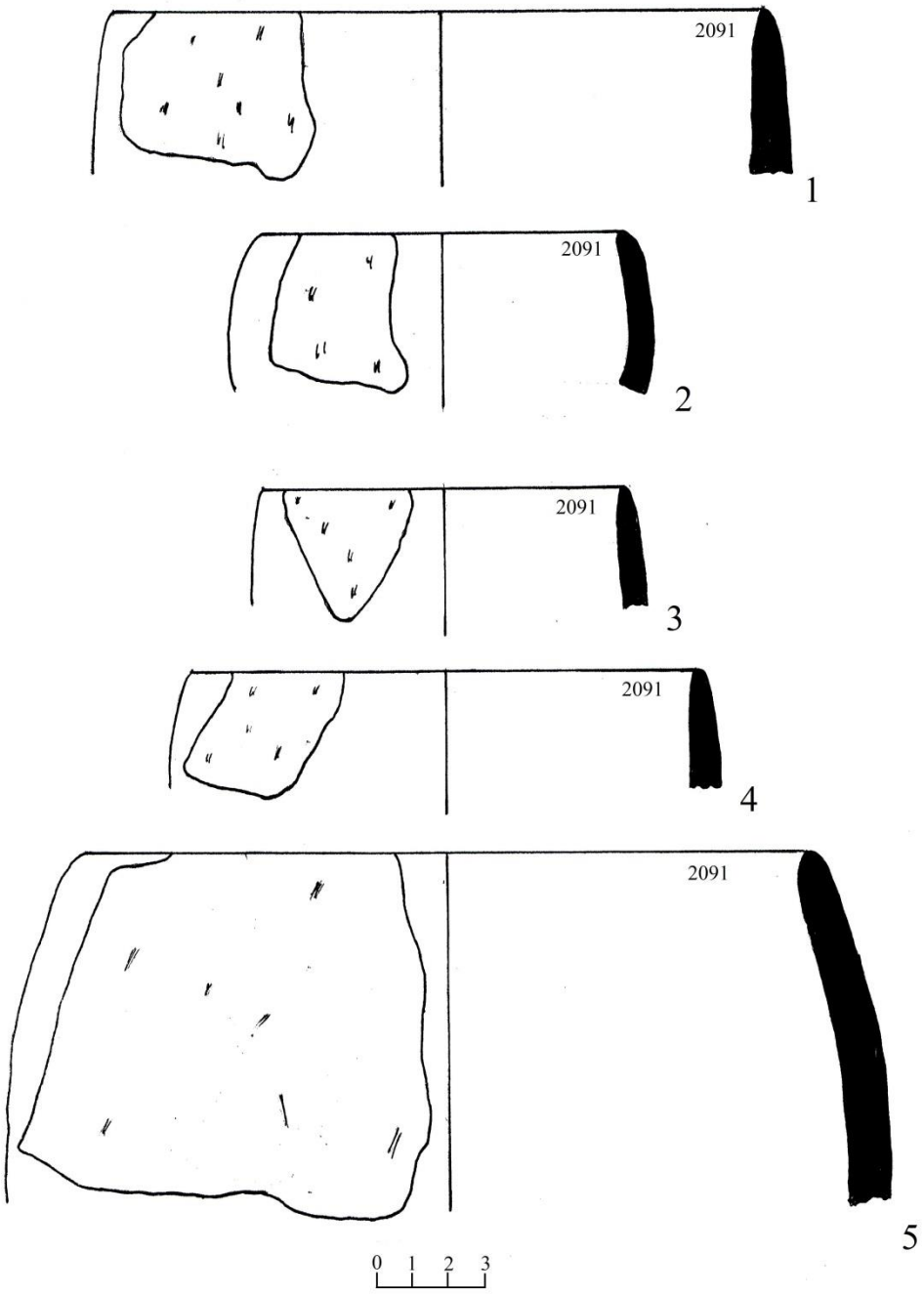

Şəkil 193. Naxçıvan təpə II. Рис. 193. Нахчыван тепе II.
Fig. 193. Nakhchivan tepe II.

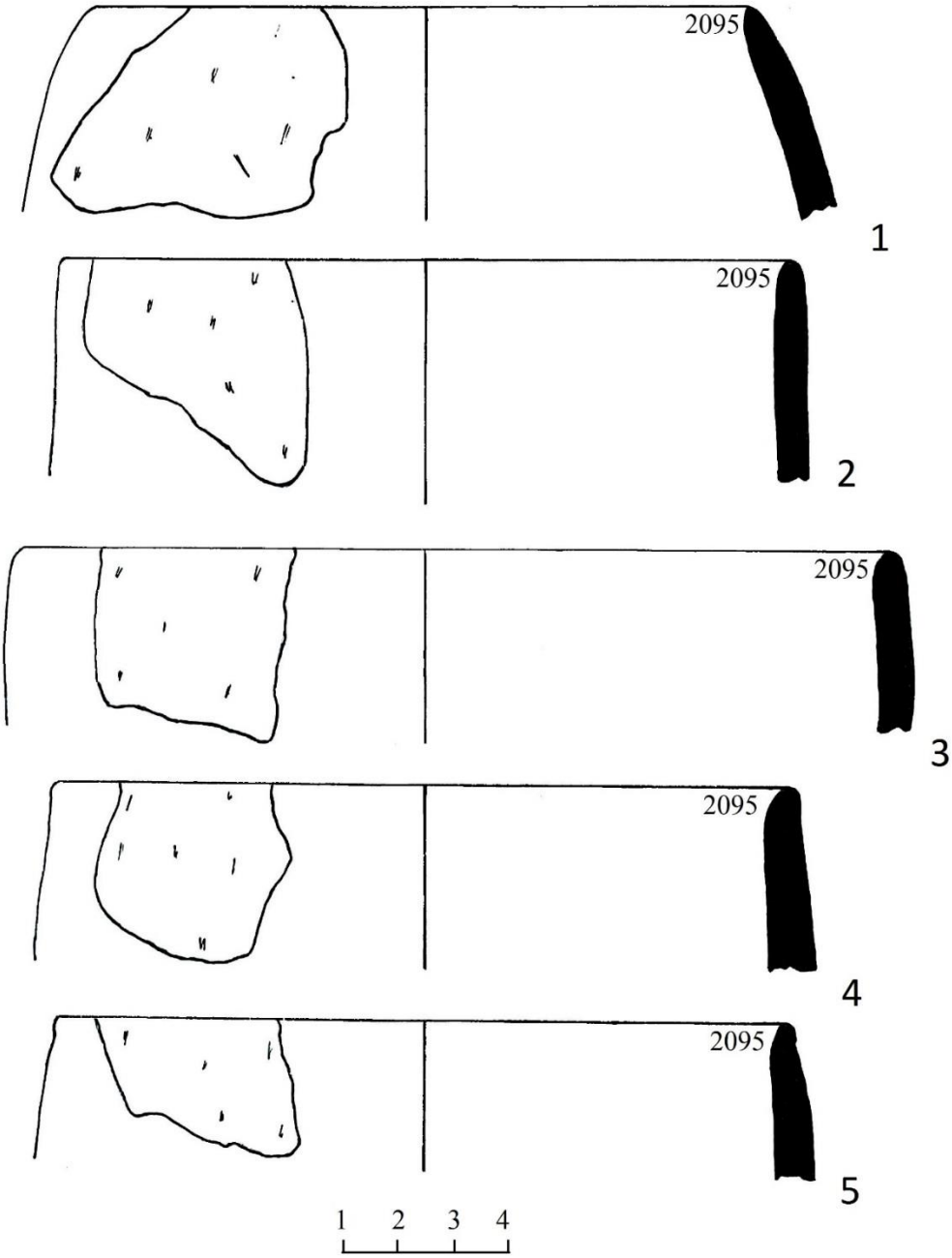

Şəkil 194. Naxçıvan təpə II. Рис. 194. Нахчыван тепе II.
Fig. 194. Nakhchivan tepe II.

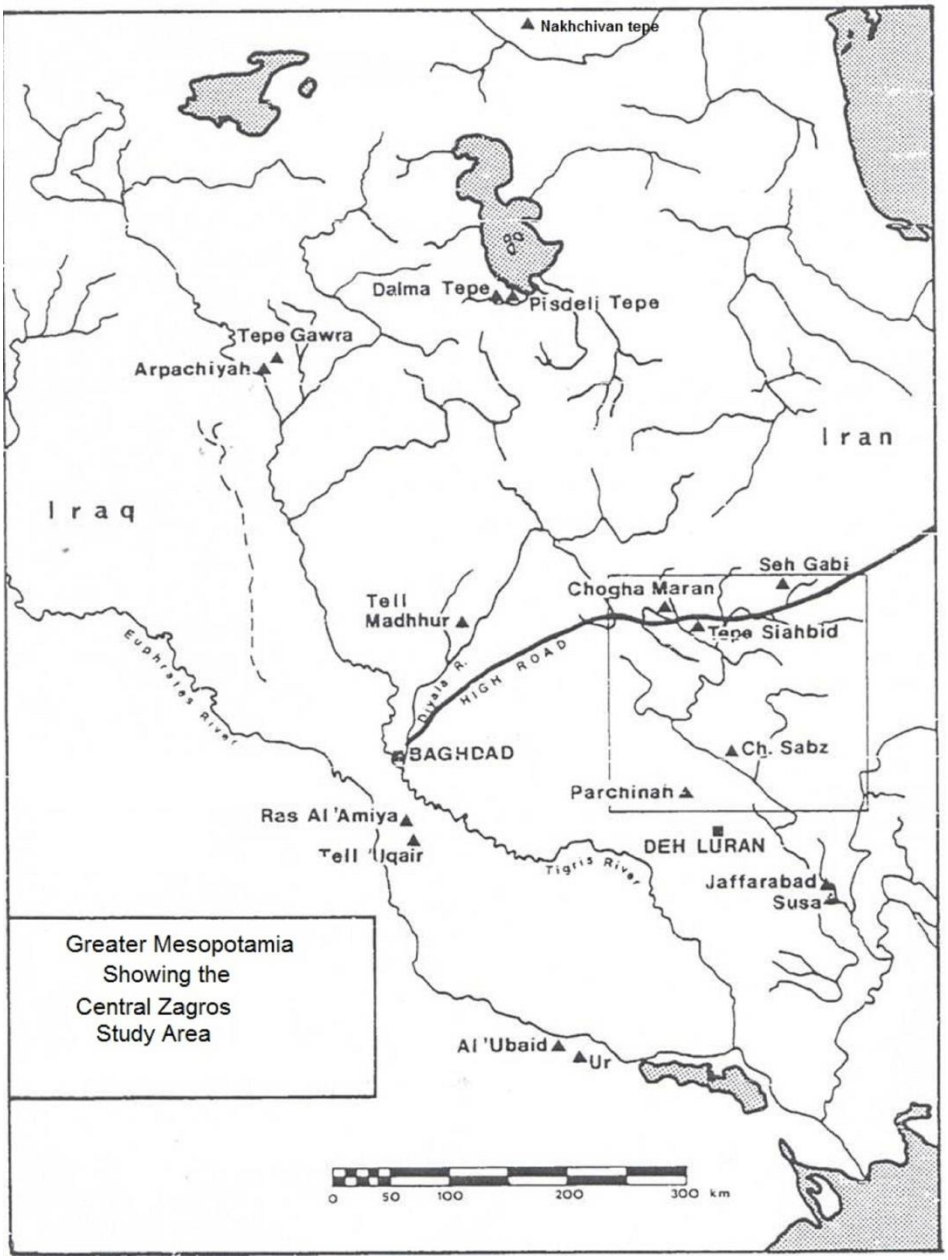

Şəkil 1. 195. Urmiya hövzəsi abidələrinin və Naxçıvan təpənin xəritəsi. Рис. 195. Карта памятников бассейна Урмии и Нахчыван тепе. Fig. 195. Map of Urmia basin monument and Nakhchivan tepe.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASI

VƏLİ BAXŞƏLİYEV, ZEYNƏB QULİYEVA, TURAN HƏŞİMOVA, KAMRAN MEHBALIYEV, ELMAR BAXŞƏLİYEV

NAXÇIVAN TƏPƏ YAŞAYIŞ YERİNDƏ ARXEOLOJİ TƏDQİQATLAR

Çapa imzalanmış 20.02.2018.
Formatı 60X90 1/16. “Tayms” qarnituru.
Ofset çap üsulu. Ofset kağızı. Həcmi 16.5 ç.v.
Sifariş № 153. Tiraj 100 nüsxə.

Naxçıvan şəhəri, Təbriz küçəsi, 1